శ్రీరస్తు.

నానామహేశ్వరసేవకాగ్రేసర

కేశ్వర ప్రోక్తమయిన

అభినయదర్పణము.

ఇది

భరతశాస్త్రాభిలాషులగు నిఖిలరసికులకును ప్రియంబుగా

మహారాజరాజశ్రీ,

విడవలపాటి-సుబ్బరామయ్యసెట్టిగారి ప్రేరణమున

గ్రంథాంతరములయందలి బహువిషయములను జేర్చి,

తెనుఁగు తాత్పర్యములతోడ

భరతవిద్యాపాదన ప్రవీణులగు,

శ్రీమా౯

సీవామంగలం - తిరువేంకటాచార్యులవారిచే

రెండవమారు,

ముద్రింపింపఁబడియెను.

[illegible]:

THE EMPRESS OF INDIA PRESS.

1887.

Registered Copy Right.

విషయము తెలపడును కనుకను, నాయికానాయక వ్యాపారములు జ్ఞానపదార్థమునందు గురుశిష్యులయొక్క సేవ్యసేవకభావబోధకములేగాని యితరములుకావు అని బ్రహ్మాదులచేత చెప్పబడియున్నది కనుకను, ధర్మార్థకామమోక్షములనెడి చతుర్విధ పురుషార్థములకును సాధకమును, సర్వోత్కృష్టమును దేవతాదికర్తృకమునునైన యీభరతశాస్త్రము ఎల్లవిధములచేతను మనకు పరిగ్రహణీయమును అభ్యసనీయమునగును. అనివిచారించి, కాలానుసారముగా దినదినక్షీణదశనొందుచున్న దీనినియథోచితప్రచారమునకు తేదలచి, భరతకర్తలలో నొకరగునందికేశ్వరునిచేత జెప్పడిన యభినయదర్పణము అను గ్రంథమును తొలుత ముద్రింపించిప్రకటించితిమి. అయినను అది యెల్లవారికి తేటతెల్లముగా దెలియక యుండుటంబట్టి రా॥ శ్రీ॥ విడవలపాటి సుబ్బరామసెట్టిగారు అనువైశ్యశిఖామణి ప్రేరేపణవలన, పతాకాదిముఖ్యహస్తములస్వరూపములను దెలిపెడి చిత్రపుగురుతుల నాయాహస్తముల లక్షణశ్లోకములకు మొదటజేర్చియు, గ్రంథాంతరములందు చెప్పబడిన ఆయాహస్తముల యుత్పత్తికాలము, ఋషిదేవతాజాతి వర్ణములు, మొదలగు వానిగూర్చియు, విశేషసంయుత హస్తములను, ప్రసిద్ధరాజుల హస్తములను, పుణ్యానదుల హస్తములను, అశ్వత్థాది వృక్షహస్తములను, సింహాదిమృగహస్తములను, హంసాదిపక్షి హస్తములను, నక్రాదిజలజంతుహస్తములను, శిరోభేదాద్యనేక విషయములను సంగ్రహించియు నిట్లుచేరిన నన్నూటయెనిమిది విషయములను తెలుపునట్టి శ్లోకములకు స్త్రీబాలకాదులకు గూడ తేటగా దెలియునట్లుసులభములైన మాటలతో తెనుగు తాత్పర్యమువ్రాసి రెండవమారు ముద్రింపించితిమి.

ఇదిగాక అభినయమునందు నవరసములుమొదలగువానిని దెలుపదగిన భరతరసప్రకరణమనెడి గ్రంథమును నిట్లేతెనుగు తాత్పర్యముతో మాచేతముద్రింపబడియున్నది.

మరియు దీనికిలక్ష్యభూతంబుగ భరతశాస్త్రప్రవీణులనురాజమన్నారు గుడిసభాపతయ్యగారు రచియించిన పదములను ఉపోద్ఘాతము, రాగము, తాళము, నాయిక, నాయకుడు, రసము, సంచారీభావము, అలంకారము, అందుల కుదాహరణముగా రసమంజరీశ్లోకమును క్రమముగాగూర్చి యచ్చువేయించి యున్నారము కనుక రసజ్ఞులగు సత్పురుషులెల్లను ఇంకనునిట్టికార్యములను జేయ మాకు ఇతోధికోత్సాహముకలిగింతురని నమ్ముచున్నారము. ఇట్లు,

శ్రేయోభిలాషి-నీడామంగలం-మాడభూషి-తిరువేంకటాచార్యులు.

శ్రీసంతానరామపరబ్రహ్మణేనమః.

పీఠిక.

శ్రీమత్సకల భువనకర్తయైన శ్రియఃపతికిం బ్రియతమంబై నిఖిల రసికజనాహ్లాదప్రధానంబై సర్వలోక వ్యాపకంబై విలసిల్లెడి భరతశాస్త్రము, శ్లో॥ శంభుస్తారితధా బ్రహ్మామాధవో నందికేశ్వరః। దత్తిలో కోహళశ్చైవయాజ్ఞవల్క్యశ్చనారదః॥ హనూమాన్విఘ్నరాజశ్చ షణ్ముఖోథబృహస్పతిః। అర్జునో రావణశ్చైవ కన్యాబాణసుతాతథా॥ ఏతే భరతకర్తారో భువనేషుప్రకీర్తితాః॥ అనగా, శివుడు, పార్వతి, బ్రహ్మ, విష్ణువు, నందికేశ్వరుడు, దత్తిలుడు, కోహళుడు, యాజ్ఞవల్క్యుడు, నారదుడు, ఆంజనేయుడు, విఘ్నేశ్వరుడు, సుబ్రహ్మణ్యుడు, బృహస్పతి, అర్జునుడు, రావణుడు, ఉషాకన్యక అనువారు భరతశాస్త్రకర్తలు అని లోకములయందు కొనియాడబడుచున్నారు. అనునీయర్థముగలప్రమాణశ్లోకములచేత వన్నెకెక్కియున్నది. అట్లుండియు ప్రకృతమునందుమనవారందరును అభినయవిద్యను సాధారణవిద్యలలో నొకటిగాదలచి యాదరింపకపోవుటయేగాక, అదికేవల పామరరంజక విద్యయనియు, శిష్టులకు పరిగ్రహణీయముకాదనియు, నాట్యప్రవర్తకులకేయభ్యసనీయమనియు నుల్లంఘించి యున్నారనుట యెల్లవారికిని తెల్లమేకదా? మోక్షసాధకమగు యోగశాస్త్రమును బోలినయీశాస్త్రము ఇట్టిదశకువచ్చుటకు నాయికానాయక వ్యాపారములను తదంగములయినయితరవిషయములను జూపిధర్మమునందు ప్రవృత్తి గలుగజేయుటయేగాక గూఢార్థప్రదర్శకమునై, ఆంగికాభినయమువలన రసికులగు నభిజ్ఞులకు నానందప్రదమై యట్టిరసికాగ్రగణ్యులచే నాయభినయవిద్యాప్రవీణులు సన్మానింపబడు విషయము కేవలనటీప్రేష్యముగా నెన్నబడుటయు, జనులమనసులందు దోచువిషయములను అంగచలనాదులచే దెలిసికొనుటవలన కామవికారము కలుగుననుభ్రాంతియును కారణములగుచున్నవి. అట్లుగాక సూక్ష్మదృష్టిచే చక్కగావిచారించునెడల ఈశాస్త్రము శృంగారరసాధిష్ఠాన దేవతయు లోకజనకుడునగు శ్రీకృష్ణదేవుని లీలావినోదములను ఆయారసానుభవములతోడనూహించి తెలిసికొనుటవలన బ్రహ్మజ్ఞానమును, అజ్ఞానమువలన చూడబడునవియన్నియు అస్థిరములయిన వ్యాపారములు అనుతాత్పర్యమును, ఆతాత్పర్యముచేత అట్టివ్యాపారములందు విరక్తియు, శాంతిదాంత్యాది విశిష్టగుణములు నుజనింపగానిత్యసుఖ ప్రదమయిన బ్రహ్మానందమును బొందించు నను

వి ష య సూ చి క.

విషయసంఖ్యా.		పుటసంఖ్యా.
౧ గ్రన్థానుపూర్వ్యమ్	...	౧
౨ నాట్యలక్షణమ్.		
౩ నృత్తలక్షణమ్.		
౪ నృత్యలక్షణమ్.		
౫ లాస్యతాణ్డవభేదమ్.		
౬ సభాలక్షణమ్.	...	౩
౭ సభానాయకలక్షణమ్.	...	౪
౮ మన్త్రిలక్షణమ్.		
౯ రఙ్గలక్షణమ్.	...	౫
౧౦ పాత్రలక్షణమ్.		
౧౧ అపాత్రలక్షణమ్.		
౧౨ కిఙ్కిణీలక్షణమ్.	...	౬
౧౩ నటలక్షణమ్.		
౧౪ పాత్రబహిఃప్రాణాః.		
౧ అన్తఃప్రాణాః		
౧౬ నీచనాట్యలక్షణమ్.	...	౭
౧౭ నీచనాట్యదర్శనఫలమ్.		
౧౮ నాట్యక్రమమ్.		
౧౯ అభినయలక్షణమ్.		
౨౦ అభినయవ్యుత్పత్తిః.		
౨౧ అఙ్గాః.	...	౮
౨౨ ప్రత్యఙ్గాః.		
౨౩ ఉపాఙ్గాః.	...	౯
శిరోభేదాః॥౯॥		
౨౪ సమశిరోలక్షణమ్.		
౨౫ ఉద్వాహిత ,,		
౨౬ అధోముఖ ,,	...	౧౦
౨౭ ఆలోలిత ,,		
౨౮ ధుత ,,		
౨౯ కమ్పిత ,,		
౩౦ పరావృత్త ,,	...	౧౧
౩౧ ఉత్క్షిప్త ,,		
౩౨ పరివాహిత ,,		
గ్రన్థాన్తరస్థశిరోభేదాః॥౨౪॥		
౩౪ ధుతశిరోలక్షణమ్.	...	౧౨
౩౫ విధుత ,,		
౩౬ అధూత ,,		
౩౭ అవధూత ,,		
౩౮ కమ్పిత ,,		
౩౯ అకమ్పిత ,,		
౪౦ ఉద్వాహిత ,,	...	౧౩
౪౧ పరివాహిత ,,		
౪౨ అఞ్చిత ,,		
౪౩ నిహఞ్చిత ,,		
౪౪ పరావృత్త ,,		
౪౫ ఉత్క్షిప్త ,,	...	౧౪
౪౬ అధోముఖ ,,		
౪౭ లోలిత ,,		
౪౮ తిర్యఙ్నతోన్నత ,,		
౪౯ స్కన్ధానత ,,		
౫౦ ఆరాత్రిక ,,		
౫౧ సమ ,,	...	౧౫
౫౨ పార్శ్వాభిముఖ ,,		
౫౩ సౌమ్య ,,		
౫౪ ఆలోలిత ,,		
౫౫ తిరశ్చీన ,,		
౫౬ ప్రకమ్పిత ,,		
౫౭ సౌన్దర్య ,,		
దృష్టిభేదాః॥౩౮॥		
౫౮ సమదృష్టిలక్షణమ్.	...	౧౬
౫౯ ఆలోకిత ,,		
౬౦ సాచీ ,,		
౬౧ ప్రలోకిత ,,	...	౧౭
౬౨ నిమీలిత ,,		

౮- రౌద్రవ్యభిచారిభావానుకూల్యం.

శ్లో॥ హర్షోసూయాతథాగర్వ ఉత్సాహోమదఏవచ।
చాపల్యముగ్రతా చేతి రౌద్రేభావాః ప్రకీర్తితాః॥ ౨౦౬

తా॥ హర్షము, అసూయ, గర్వము, ఉత్సాహము, మదము, చాపల్యము, ఉగ్రత్వము, ఈభావములు రౌద్రరసమందుగలుగును. ...

శ్లో॥ రామాదేర్వ్యాదికారణోపజనితః కార్యైః ప్రతీతింగతః
సంపుష్టస్సహకారిభిర్జనయతిస్థాయీసుఖంవాసుఖం।
భావానామనువర్ణనానుకరణైః కావ్యేపినాట్యేపిచ
వ్యక్తోయంతునిరాశ్రయస్సుఖకరస్సైవరసశ్చర్వ్యతే॥ ౨౦౭

తా॥ ఆలంబనభూతనాయికానాయకులమనస్సునకారణముచేగలిగినదై కార్యములయినఅనుభావములచే జ్ఞానవిషయమునుబొంది సహకారులవ్యభిచారిభావములచే పోషింపబడిసాత్త్వికస్థాయి సంభోగశృంగారమునందు సుఖమునువిప్రలంభశృంగారమందుదుఃఖమును గలుగజేసి భావములఅనువర్ణనానుకరణములచే కావ్యమందును నాట్యమందును వ్యక్తమై నిరాశ్రయమై సుఖకరమైనరసము రసికులచేనాస్వాదింపబడుచున్నది.

ఇతిభరతరసప్రకరణంసంపూర్ణం.

విషయసంఖ్య.			పుటసంఖ్య.
	అసంయుతహస్తాః ౩౧		
౧౩౨	పతాకహస్తలక్షణమ్.	...	౨౯
౧౩౩	త్రిపతాక ,,	...	౩౦
౧౩౪	అర్ధపతాక ,,	...	౩౧
౧౩౪	కర్తరీముఖ ,,	...	౩౨
౧౩౫	మయూర ,,	...	౩౩
౧౩౬	అర్ధచన్ద్ర ,,		
౧౩౭	అరాళ ,,	...	౩౪
౧౩౮	శుకతుణ్డ ,,	...	౩౫
౧౩౯	ముష్టి ,,		
౧౪౦	శిఖర ,,	...	౩౬
౧౪౧	కపిత్థ ,,	...	౩౭
౧౪౨	కటకాముఖ ,,	...	౩౮
౧౪౩	సూచీ ,,	...	౩౯
౧౪౪	చన్ద్రకళ ,,	...	౪౦
౧౪౫	కోశ ,,		
౧౪౬	సర్పశీర్ష ,,	...	౪౧
౧౪౭	మృగశీర్ష ,,	...	౪౨
౧౪౮	సింహముఖ ,,	...	౪౩
౧౪౯	లాఙ్గూల ,,		
౧౫౦	సోలపద్మ ,,	...	౪౪
౧౫౧	చతుర ,,	...	౪౫
౧౫౨	భ్రమర ,,	...	౪౬
౧౫౩	హంసాస్య ,,		
౧౫౪	హంసపక్ష ,,	..	౪౭
౧౫౫	సందంశ ,,	...	౪౮
౧౫౬	ముకుళ ,,	...	౪౯
౧౫౭	తామ్రచూడ ,,	...	౫౦
౧౫౮	త్రిశూల ,,		
౧౫౯	ఊర్ణనాభ ,,	...	౫౧
౧౬౦	బాణ ,,		
౧౬౧	అర్ధసూచి ,,		
	సంయుతహస్తాః ౨౪		
౧౬౨	అఞ్జలిహస్తలక్షణమ్.	...	౫౨
౧౬౩	కపోత ,,		
౧౬౪	కర్కట ,,	...	౫౩
౧౬౫	స్వస్తిక ,,		
౧౬౬	డోలా ,,	...	౫౪
౧౬౭	పుష్పపుట ,,		
౧౬౮	ఉత్సఙ్గ ,,		
౧౬౯	శివలిఙ్గ ,,	...	౫౫
౧౭౦	కటకావర్ధన ,,		
౧౭౧	కర్తరీస్వస్తిక ,,		
౧౭౨	శకట ,,	...	౫౬
౧౭౩	శఙ్ఖ ,,		
౧౭౪	చక్ర ,,		
౧౭౫	సమ్పుట ,,		
౧౭౬	పాశ ,,		
౧౭౭	కీలక ,,		
౧౭౮	మత్స్య ,,	...	౫౭
౧౭౯	కూర్మ ,,		
౧౮౦	వరాహ ,,		
౧౮౧	గరుడ ,,		
౧౮౨	నాగబన్ధ ,,		
౧౮౩	ఖట్వా ,,		
౧౮౪	భేరుణ్డ ,,	...	౫౮
౧౮౫	అవహిత్థ ,,		
	గ్రన్థాన్తరస్థసంయుతహస్తాః ౨౬		
౧౮౬	గజదన్తహస్తలక్షణమ్.		
౧౮౭	చతురశ్ర ,,		
౧౮౮	తలముఖ ,,	...	౫౯
౧౮౯	స్వస్తిక ,,		
౧౯౦	ఆవిద్ధవక్ర ,,		
౧౯౧	రేచిత ,,	...	౬౦
౧౯౨	నితమ్బ ,,		
౧౯౩	లతా ,,		
౧౯౪	పక్షవఞ్చిత ,,		
౧౯౫	పక్షప్రద్యోత ,,	...	౬౧
౧౯౬	గరుడపక్ష ,,		
౧౯౭	నిషేధ ,,		
౧౯౮	మకర ,,		
౧౯౯	వర్ధమాన ,,	...	౬౨
౨౦౦	ఉద్వృత్త ,,		
౨౦౧	విప్రకీర్ణ ,,		

విషయసంఖ్య.		పుటసంఖ్య.
౨౦౨ అరాళకటకాముఖ		
౨౦౩ సూచ్యాస్య	,,	
౨౦౪ అర్ధరేచిత	,, ...	౬౩
౨౦౫ కేశబన్ధ	,,	
౨౦౬ ముష్టిస్వస్తిక	,,	
౨౦౭ నళినీపద్మకోశ	,,	
౨౦౮ ఉద్వేష్టితాలపద్మ	...	౬౪
౨౦౯ ఉల్బణ	,,	
౨౧౦ లాలిత	,,	

అన్యగ్రం॥ సంయుతహస్తాః॥౨౩॥

౨౧౧ విప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.		
౨౧౨ గజదన్త	,,	
౨౧౩ తాలముఖ	,, ...	౬౫
౨౧౪ సూచీవిద్ధ	,,	
౨౧౫ పల్లవ	,,	
౨౧౬ నితమ్బ	,,	
౨౧౭ కేశబన్ధ	,, ...	౬౬
౨౧౮ లతా	,,	
౨౧౯ ద్విరద	,,	
౨౨౦ ఉద్ధృత	,,	
౨౨౧ సంయమ	,, ...	౬౭
౨౨౨ ముద్రా	,,	
౨౨౩ అజముఖ	,,	
౨౨౪ అర్ధముకుళ	,,	
౨౨౫ రేచిత	,, ...	౬౮
౨౨౬ కుళల	,,	
౨౨౭ పక్షవత	,,	
౨౨౮ తిలక	,,	
౨౨౯ ఉత్థానవఞ్చిత	,, ...	౬౯
౨౩౦ వర్ధమాన	,,	
౨౩౧ జ్ఞాన	,,	
౨౩౨ వైష్ణవ	,,	
౧౩౩ ఖణ్డచతుర	,, ...	౭౦
౨౩౪ అర్ధచతుర	,,	
౨౩౫ లీనముద్రా	,,	

బాన్ధవ్యహస్తాః॥౧౧॥

విషయసంఖ్య.		పుటసంఖ్య.
౨౩౬ దమ్పతీహస్తలక్షణమ్.		
౨౩౭ మాతృ	,,	
౨౩౮ పితృ	,, ...	౭౧
౨౩౯ శ్వశ్రూ	,,	
౨౪౦ శ్వశుర	,,	
౨౪౧ భర్తృభ్రాతృ	,,	
౨౪౨ ననన్దా	,,	
౨౪౩ జ్యేష్ఠకనిష్ఠభ్రాతృ		
౨౪౪ స్నుషా	,, ...	౭౨
౨౪౫ భర్తృ	,,	
౨౪౬ సపత్నీ	,,	

దేవతాహస్తాః॥౧౬॥

౨౪౭ బ్రహ్మాహస్తలక్షణమ్.		
౨౪౮ శమ్భు	,,	
౨౪౯ విష్ణు	,, ...	౭౩
౨౫౦ సరస్వతీ	,,	
౨౫౧ పార్వతీ	,,	
౧౫౨ లక్ష్మీ	,,	
౨౫౩ విఘ్నేశ్వర	,,	
౨౫౪ షణ్ముఖ	,,	
౨౫౫ మన్మథ	,,	
౨౫౬ ఇన్ద్ర	,,	
౨౫౭ అగ్ని	,, ...	౭౪
౨౫౮ యమ	,,	
౨౫౯ నైఋతి	,,	
౨౬౦ వరుణ	,,	
౨౬౧ వాయు	,,	
౨౬౨ కుబేర	,,	

నవగ్రహహస్తాః॥౧౪॥

౨౬౩ సూర్యహస్తలక్షణమ్.		
౨౬౪ చన్ద్ర	,, ...	౭౫
౨౬౫ అఙ్గారక	,,	
౨౬౬ బుధ	,,	
౨౬౭ బృహస్పతి	,,	
౨౬౮ శుక్ర	,,	
౨౬౯ శనైశ్చర	,,	

విషయసంఖ్య. పుటసంఖ్య.

౨౭౦ రాహు ,,
౨౭౧ కేతు ,, ... ౭౬

దశావతారహస్తాః||౧౦||

౨౭౨ మత్స్యావతారహస్తలక్షణమ్.
౨౭౩ కూర్మావతార ,,
౨౭౪ వరాహావతార ,,
౨౭౫ నరసింహావతార ,,
౨౭౬ వామనావతార ,,
౨౭౭ పరశురామావతార ,, ... ౭౭
౨౭౮ రఘురామావతార ,,
౨౭౯ బలరామావతార ,,
౨౮౦ కృష్ణావతార ,,
౨౮౧ కల్క్యవతార ,,
౨౮౨ రాక్షసహస్తలక్షణమ్.

చతుర్వర్ణహస్తాః||౪||

౨౮౩ బ్రాహ్మణహస్తలక్షణమ్.
౨౮౪ క్షత్రియ ,, ... ౭౮
౨౮౫ వైశ్య ,,
౨౮౬ శూద్ర ,,

గ్ర|| ప్రసిద్ధరాజహస్తాః||౨౮||

౨౮౭ హరిశ్చన్ద్రహస్తలక్షణమ్... ౭౯
౨౮౮ నళమహారాజ ,,
౨౮౯ పురుమహారాజ ,,
౨౯౦ కుత్స ,,
౨౯౧ పురూరవ ,,
౨౯౨ సగర ,,
౨౯౩ దిలీప ,,
౨౯౪ అమ్బరీష ,,
౨౯౫ శిబి ,,
౨౯౬ కార్తవీర్య ,,
౨౯౭ రావణ ,,
౨౯౮ ధర్మరాజ ,,
౨౯౯ అర్జున ,,
౩౦౦ భీమసేన ,,
౩౦౧ శైబ్య ,,
౩౦౨ నకుల ,,
౩౦౩ సహదేవ ,,

విషయసంఖ్య పుటసంఖ్య.

౩౦౪ నహుష ,,
౩౦౫ యయాతి ,,
౩౦౬ భగీరథ ,,
౩౦౭ మాన్ధాతృ ,,
౩౦౮ మరుత్త ,,
౩౦౯ రఘుమహారాజ ,,
౩౧౦ దశరథ ,,
౩౧౧ రామ ,,
౩౧౨ భరత ,,
౩౧౩ లక్ష్మణ ,,
౩౧౪ శత్రుఘ్న ,,

సముద్రాః||౭||

౩౧౫ లవణసముద్రహస్తమ్. ... ౮౦
౩౧౬ ఇక్షుసముద్ర ,,
౩౧౭ సురా ,,
౩౧౮ సర్పి ,,
౩౧౯ దధి ,,
౩౨౦ క్షీర ,, ... ౮౧
౩౨౧ శుద్ధోదక ,,

పుణ్యనదీహస్తాః ౧౪

౩౨౨ గఙ్గానదీహస్తమ్.
౩౨౩ యమునా ,,
౩౨౪ కృష్ణవేణీ ,,
౩౨౫ కావేరీ ,,
౩౨౬ సరస్వతీ ,,
౩౨౭ నర్మదా ,,
౩౨౮ తుఙ్గభద్రా ,,
౩౨౯ శరావతీ ,,
౩౪౦ వేత్రవతీ ,,
౩౪౧ చన్ద్రభాగా ,,
౩౪౨ సరయూ ,,
౩౪౩ భీమరథీ ,,
౩౪౪ సువర్ణముఖీ ,,
౩౪౫ పాపనాశనీ ,,
౩౪౬ ఊర్ధ్వలోకహస్తమ్ ...
౩౪౭ అధోలోకహస్తమ్

వృక్షహస్తాః||౨౩||

విషయసంఖ్య పుటసంఖ్య.

౩౪౮ అశ్వత్థహస్తమ్
౩౪౯ కదళీ ,,
౩౫౦ నారఙ్గ-లికుచ ,,
౩౫౧ పనస-బిల్వ ,,
౩౫౨ పున్నాగ ,,
౩౫౩ మన్దార-వకుళ ,, ... ౮౩
౩౫౪ వట-అర్జున ,,
౩౫౫ పాటలీ-హిన్తాల ,,
౩౫౬ పూగ ,,
౩౫౭ చమ్పక ,,
౩౫౮ ఖదిర ,,
౩౫౯ శమీ ,,
౩౬౦ అశోక ,,
౩౬౧ సిన్దువార ,, ... ౮౪
౩౬౨ ఆమలక ,,
౩౬౩ కురవక ,,
౩౬౪ కపిత్థ ,,
౩౬౫ కేతకీ ,,
౩౬౬ శింశపా ,,
౩౬౭ నిమ్బ-సాల ,,
౩౬౮ పారిజాత ,,
౩౬౯ తిన్త్రిణీ-జమ్బూ ,, ... ౮౫
౩౭౦ పాలాశ-రసాల ,,

సింహాదిమృగహస్తాః॥౨౧॥

౩౭౧ సింహహస్తమ్. ,,
౩౭౨ వ్యాఘ్ర ,,
౩౭౩ సూకర ,,
౩౭౪ కపి ,,
౩౭౫ భల్లూక ,, ... ౮౬
౩౭౬ మార్జార ,,
౩౭౭ చమరీమృగ ,,
౩౭౮ గోధా ,,
౩౭౯ శల్యమృగ ,,
౩౮౦ కురఙ్గ ,,
౩౮౧ కృష్ణసార ,, ... ౮౭
౩౮౨ గోకర్ణ ,,
౩౮౩ మూషిక ,,

విషయసంఖ్య పుటసంఖ్య.

౩౮౪ గిరికా ,,
౩౮౫ శశ ,
౩౮౬ వృశ్చిక ,,
౩౮౭ శునక ,,
౩౮౮ ఉష్ట్ర ,, ౮౮
౩౮౯ అజ ,,
౩౯౦ వృషభ ,,
౩౯౧ ధేను ,,

పక్షిహస్తాః॥౨౧॥

౩౯౨ పారావతహస్తమ్
౩౯౩ కపోత ,, ... ౮౯
౩౯౪ శశాదన ,,
౩౯౫ ఉలూక ,,
౩౯౬ గణ్డభేరుణ్డ ,,
౩౯౭ చాతక ,,
౩౯౮ కుక్కుట ,,
౩౯౯ పిక ,,
౪౦౦ వాయస ,,
౪౦౧ కురర ,, ... ౯౦
౪౦౨ శుక ,,
౪౦౩ సారస ,,
౪౦౪ బక ,,
౪౦౫ క్రౌఞ్చ ,,
౪౦౬ ఖద్యోత ,,
౪౦౭ భ్రమర ,, ... ౯౧
౪౦౮ మయూర ,,
౪౦౯ హంస ,,
౪౧౦ చక్రవాక ,,
౪౧౧ కోయష్టిక ,,
౪౧౨ వ్యాళి ,,

జలజన్తుహస్తాః॥౧౩॥

౪౦౩ భేకహస్తమ్.
౪౦౪ కుళీర ,, ౯౨
౪౦౫ రక్తపాయి ,,
౪౦౬ నక్ర ,,
౪౦౭ డుణ్డుభ ,,

శుభమస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణమ్.

ఇష్టదేవతాప్రార్థనా.

శ్లో॥ ఆఙ్గికంభువనంయస్య వాచికంసర్వవాఙ్మయమ్।
ఆహార్యంచన్ద్రతారాఽది తన్నమస్సాత్త్వికంశివమ్॥

తా॥ లోకము, ఏశివునియొక్క ఆఙ్గాభినయమో; వాగ్రూపములైనవి యెల్లయేశివుని యొక్క వాచికాఽభినయమో; చంద్రతారాదులు ఏశివునియొక్క ఆహార్యాఽభినయమో; అటువంటి సత్త్వప్రధానుండైన శివునికి నమస్కరించెదను.

ఇంద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ కైలాసాఽచలవాసాయకరుణారససిన్ధవే।
నమోఽస్తునందికేశాయ నాట్యశాస్త్రార్థదాయినే॥

తా॥ కైలాసపర్వతనిలయుడును దయాసముద్రుడును నాట్యశాస్త్రార్థప్రదుడునైన నందికేశ్వరునికి నమస్కరించెదను.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ స్వాగతంతేసురాఽధీశకుశలంత్రిదివౌకసామ్।
కిమర్థమాగతంబ్రూహిభవతామమసన్నిధౌ॥

తా॥ ఓయింద్రుడా? నీరాకమంచిది, స్వర్గవాసులందరును క్షేమమా? నాదగ్గరకేమిటికివచ్చితివి చెప్పుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ త్వదీయకృపయాపూర్వం నాట్యశాలామలఙ్కృతామ్।
త్వదీయనర్తకస్సోఽయంత్వత్కృపా మభివాఞ్ఛతి॥

తా॥ ఓయినందికేశ్వరుడా ? తొల్లినీకృపారసముచే నలంకరింపబడిన నర్తనశాలాఽధిపతియైన యానీదాసుడగు నర్తకుడు నీదయను గోరివచ్చియున్నాడు.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ మయావిధేయంకింతస్యవదవాసవతత్త్వతః॥

తా॥ ఓయింద్రుడా ? వానికి నాచేతజేయదగినది యేమున్నది-వాని నిజముగ జెప్పుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ దైతేయనాట్యశాలాయాంనర్తకోనటశేఖరః।
తంవిజేతుమయంనాట్య వినోదైఃక్రమవేదిభిః,
భవద్విరచితంగ్రంథం భరతాఽర్ణవమిచ్ఛతి॥

తా॥ అసురనాట్యశాలయందు నటశేఖరుడనెడునటుడుగలడు - వానినాట్యక్రమములను దేటపరచు విన్యాసములచే జయించుటకు మీచేరచియింపబడిన భరతార్ణవమనెడుగ్రంథము నపేక్షించుచున్నాడు.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ చతుస్సహస్రసంఖ్యాతైర్గ్రన్థైశ్చపరిపూరితమ్।
భరతాఽర్ణవశాస్త్రన్తు సుమతే శ్రుణుసాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా నాలుగువేలగ్రంథములుగల భరతార్ణవమనెడు గ్రంథమును జెప్పెదను-నీవత్యంత ప్రీతిగలవాడవై వినుము.

ఇన్ద్రఉవాచ॥ శ్లో॥ నన్దికేశదయామూర్తేవిస్తరాత్సంవిహాయమే।
సంక్షిప్యనాట్యశాస్త్రాఽర్థంక్రమపూర్వముదాహర॥

తా॥ దయామూర్తివైన నందికేశ్వరుడా? ఈగ్రంథమునుసంగ్రహించినాట్యశాస్త్ర సూక్ష్మాఽర్థములను యథాక్రమముగా నాకుజెప్పుము.

నన్దికేశ్వరఉవాచ॥ శ్లో॥ వదామిసుమతేదేవసంక్షిప్యభరతాఽర్ణవమ్।
దర్పణాఖ్యమిదంసూక్ష్మమవధారయసాదరమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా? భరతార్ణవమనెడుగ్రంథమును సంగ్రహించి కొంచెముగా జేయబడినదర్పణమనునీగ్రంథమును జెప్పెదను-దీనినాదరణగలవాడవైవినుము.

శ్లో॥ నాట్యంనృత్తంనృత్యమితిమునిభిఃపరికీర్తితమ్॥

తా॥ ఓయింద్రుడా ? ఇది ఋషులచే నాట్యము నృత్తము నృత్యము అనిమూడు విధములవిభాగించి జెప్పబడియున్నది.

శ్లో॥ నాట్యంతన్నాటకేష్వేవ యోజ్యంపూర్వకథాయుతమ్॥

తా॥ నాట్యమనునది యెట్టిదనగా-నాటకమునందు పూర్వకథతోడ వినియోగింపబడునది.

శ్లో॥ రసభావవిహీనంతు నృత్తమిత్యభిధీయతే॥

తా॥ నృత్తమనగా-రసభావములచేత తక్కువపడినదై తాళలయానుగుణ్యమై యుండునది

శ్లో॥ రసభావవ్యఞ్జకాఽదియుతంనృత్యమితీర్యతే॥

తా॥ నృత్యమనగా-రసము, భావము, మొదలగువానితోగూడియుండునది.

శ్లో॥ ఏతత్త్రియంద్విధాభిన్నంలాస్యతాణ్డవసంజ్ఞికమ్॥

తా॥ ఈనాట్యనృత్తనృత్యములు మూడును మరలలాస్యమనియు, తాండవమనియు రెండువిధములుగా విభజింపబడియున్నవి.

శ్లో॥ సుకుమారంతుతల్లాస్య ముత్థానంతాణ్డవంవిదుః॥

తా॥ కూర్చుండియభినయించునట్టివి యెల్లనులాస్యమనియు, నిలిచియభినయించునవి యెల్లనుతాండవమనియు తెలియదగినది

శ్లో॥ ద్రష్టవ్యేనాట్యనృత్యేచ పర్వకాలేవిశేషతః॥

తా॥ నాట్యనృత్యములురెండును పర్వకాలములయందు తప్పకచూడదగినవి. అది శ్రేయస్కరమనుట.

శ్లో॥ నృత్యంతత్రనరేన్ద్రాణా మభిషేకేమహోత్సవే । యాత్రాయాం దేవయాత్రాయాంవివాహేప్రియసఙ్గమే । నగరాణామగారాణాం ప్రవేశేపుత్రజన్మని । శుభార్థిభిఃప్రయోక్తవ్యం మాఙ్గళ్యంసర్వకర్మసు॥

తా॥ మీదజెప్పబడినమాటలలో మాపవదియగు నృత్యము మేలుకోరినవారిచే పట్టాభిషేకము, తిరునాళ్ళ, ఊరేగింపు, దేవునియూరేగింపు, పెండ్లి, మిత్రసభ, పురప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రోత్సవము వీనియందుజరుపవలయును.

శ్లో॥ ఋగ్యజుస్సామ వేదేభ్యోవేదాచ్చాఽథర్వణాత్క్రమాత్ । పాఠ్యం చాఽభినయంగీతంరసాన్ సఙ్గృహ్యపద్మభూః ॥ వ్యరీరచచ్ఛాస్త్రమిదం ధర్మకామాఽర్థమోక్షదమ్ । దుఃఖాఽర్త్తిశోకనిర్వేద ఖేదవిచ్ఛేద సాధనమ్ । అపిబ్రహ్మపరానన్దాదిదమప్యధికంమతమ్॥

తా॥ పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మదేవుడు ఋగ్వేదమునుండి పాఠ్యమును, యజుర్వేదమునుండి యభినయమును, సామవేదమునుండిగానమును, అథర్వణవేదమునుండి రసములను, సంగ్రహించి యీశాస్త్రమునుచేసెను. ఇది ధర్మార్థకామమోక్షములను ఇచ్చునదియుకాక దుఃఖము, ఆర్త్తి, శోకము, నిర్వేదము, ఖేదము, మొదలైనవానిని పోగొట్టునదియు నగుచు మరియుబ్రహ్మానందమునకంటె నెక్కువయానందమును గలుగజేయునది. కలహ, వస్తునాశ, ప్రయత్నభంగాదులచేత గలుగునది దుఃఖము. ఇతరులుచేయు హింసాదులచేత గలుగునదిఆర్త్తి. మరణముమొదలగువానిచేత సంభవించునది శోకము. తనకిష్టవస్తుప్రాప్తికానపుడును సాహీనతతోచినపుడును కలుగునది నిర్వేదము. గతశోకకృత్యములను తలచినపుడు పుట్టునదిఖేదము.

శ్లో॥ తత్రనృత్యం మహారాజసభాయాం కల్పయేత్సదా॥

తా॥ ఈమీదజెప్పిన మాటియందును నృత్యము మహారాజసభలో నెల్లప్పుడును సంతోషముతో నడపుచుండవలయును.

సభాలక్షణమ్.

శ్లో॥ సభాకల్పతరుర్భాతి వేదశాఖోపశోభితః । శాస్త్రపుష్పసమాకీర్ణో విద్వద్భ్రమరసంయుతః॥

తా॥ సభయనెడికల్పవృక్షము వేదములనెడి కొమ్మలచేత ప్రకాశించునదియు, శాస్త్రములనెడి పుష్పములచేత నిండుకొన్నదియును, విద్వాంసులనెడి తుమ్మెదలతోగూడినదియునై వెలుగుచున్నది.

శ్లో॥ సత్యాచార సభాగుణోజ్జ్వలసభాసద్దృష్టకీర్తిస్సభా । వేదాలఙ్కృత రాజపూజితసభావేదాన్త వేద్యాసభా।వీణా వాణివిశేషలక్షిత సభావిఖ్యాతవీరా సభా।రాజద్రాజకుమార శోభితసభారాజత్ప్రకాన్తిస్సభా॥

తా॥ సత్యముతప్పక నడపువారుగలదియును, సద్గుణములచే మెరయునదియును, మంచిదర్శనమునుకీర్తియుంగలిగినదియు, వేదము చదివినరాజులచేతపూజింపబడినదియు, వేదాంతము నెరిగినదియు, వీణాగానము, వాచికగానము మొదలగువానితో గూడినది

యు, ప్రసిద్ధవీరుల గలదియు, తేజస్సుచేత వెలుగుచున్న రాజకుమారులచేత ప్రకాశించునదియు, ప్రకాశించుచున్న కాంతిగలదియు సభ అనబడును. అనగా సభయనునది యిన్నిలక్షణములను గలదయి యుండవలయుననుట.

శ్లో॥ విద్వాంస్సకవయోభట్టాః గాయకాఃపరిహాసకాః ।
ఇతిహాసపురాణజ్ఞాస్సభాసప్తాఙ్గలక్షణమ్॥

తా॥ విద్వాంసులు, కవులు, పెద్దలు, పాఠకులు, పరిహాసకులు, ఇతిహాసములను తెలిసినవారు, పురాణములను తెలిసినవారు అనునవియేడును సభయొక్క యేడుఅంగములు అగును

సభానాయకలక్షణమ్.

శ్లో॥ శ్రీమాన్ధీమాన్వివేకీవితరణనిపుణో గానవిద్యాప్రవీణః । సర్వజ్ఞఃకీర్తిశాలీ సరసగుణయుతో హావభావేష్వభిజ్ఞః । మాత్సర్యాఽద్యైర్విహీనః ప్రకృతిహితసదాఽచారశీలో దయాళుః । ధీరోదాత్తఃకలావాన్ నృపనయచతురోసౌసభానాయకస్స్యాత్॥

తా॥ సంపదగలవాడును, మంచిబుద్ధిమంతుడును, యుక్తాయుక్తవివేకముగలవాడును, దానశీలుడును, గానవిద్యయందు నేర్పుగలవాడును, అన్నియు తెలిసినవాడును, కీర్తిచేత ఒప్పినవాడును, సరసగుణములుగలవాడును, హావభావములయందలి తెలివిగలవాడును, మాత్సర్యాది దుర్గుణములులేనివాడును, ఆయాకాలమునకుదగిన మంచినడవళ్లనెరిగినవాడును, దయగలవాడును, ధీరోదాత్తుడును, విద్వాంసుడును, రాజనీతియందు చతురుడును, అగువాడు సభానాయకుడు అగును. బుద్ధియనగా అప్పటికి తోచునట్టిది॥ శ్లో॥ గ్రీవారేచకసంయుక్తో భ్రూనేత్రాఽదివిలాసకృత్ । భావఈషత్ప్రకాశోయస్సహావఇతికథ్యతే॥ అనగా మనోగతభావమును సంజ్ఞ మొదలగు వానిచే దెలుపుటహావము॥ శ్లో॥ నిర్వికారస్య చిత్తస్యభావస్స్యాదతివిక్రియా॥ వికారరహిత చిత్తమునకునత్యంతవికారముకలుగుటభావము॥ శ్లో॥ గమ్భీరస్సారసమ్పన్నః కృపావానవికత్థనః । పరకీయగుణగ్రాహీధీరోదాత్తస్సకథ్యతే॥ గంభీరుడునుఅనగా కోపసంతోషములను అభినయాదికృత్యములచేదెలుపునట్టివాడును, దేహబలము గలవాడును, పరులదుఃఖమునజూచి యోర్వలేనివాడును, తన్నుదాబొగడుకొననివాడును, ఇతరులగుణములను తెలిసికొనువాడు నైనవాడు ధీరోదాత్తనాయకుడు.

మన్త్రిలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏధానస్థిరభాషిణోగుణపరాశ్శ్రీమద్యశోలమ్పటాః । భావజ్ఞాగుణదోషభేదనిపుణాశ్శృంగారలీలారతాః । మధ్యస్థానయకోవిదాస్సహృదయాస్సత్పణ్డితాభాన్తితే । భాషాభేదవిచక్షణాస్సుకవయోయస్యప్రభోర్మన్త్రిణః॥

తా॥ మాటనిలుకడగలవారును, సద్గుణములను గ్రహించువారును, భావము తెలిసికొనువారును, గుణదోషములను పరిశీలించుటయందు సమర్థులును, శృంగారలీలాసక్తులును, స్వజనపక్షపాతములేనివారును, నీతిపరిజ్ఞానులును, మంచిమనస్సుగలవారును,

మంచిపండితులును, రాజులయొక్క అభేదవర్తనమునందు చతురులను, పండితులును, అగుమంత్రులు ఏప్రభువుదగ్గరగలరో యాప్రభువుప్రఖ్యాతిపొందగలవాడు.

రఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏవంవిధస్సభానాథః ప్రాఙ్ముఖో నివసేత్సదా।
వసేయుః పార్శ్వతస్తస్య కవిమన్త్రిసుహృజ్జనాః॥

తా॥ ఇట్లు సభానాయకుడు సంతోషముతో తూర్పుముఖముగా కూర్చుండగా వానిప్రక్కలను, కవి, మంత్రి, సుహృజ్జనము లుండవలయును.

శ్లో॥ తదగ్రే నటనం కార్యం తత్స్థలం రఙ్గముచ్యతే।

తా॥ ఆరాజునకెదుట నటనము చేయవలయును. ఆస్థలము రంగము అనబడును.

శ్లో॥ రఙ్గమధ్యస్థితే పాత్రే తత్సమీపే నటోత్తమః । దక్షిణే తాళధారీచ పార్శ్వయోర్మార్దఙ్గికః । తయోర్మధ్యే గీతకారః పృష్ఠతః శ్రుతికారకః।
ఏవంతిష్ఠేత్క్రమేణైవ నాట్యాఽఽరఙ్గసన్నిధౌ।

తా॥ రంగమండపమునడుమ పాత్రముండగా దానివెంబడి నటోత్తముడును, కుడితట్టు తాళగాడును, ఇరుప్రక్కలను మద్దెలగాడును, వారినడుమ పాత్రమునుసరించి గాయకులును, వారికివెనుక శ్రుతిపోయువాడును, వరుసగానుండవలయును.

పాత్రలక్షణమ్.

శ్లో॥ తన్వీ రూపవతీ శ్యామా పీనోన్నతపయోధరా । ప్రగల్భా సరసా కాన్తా కుశలా గ్రహమోక్షయోః ॥ చారుతాళలయాఽభిజ్ఞా మణ్డలస్థానపణ్డితా । హస్తాఽఙ్గస్థాననిపుణా కరణేషు విలాసినీ ॥ విశాలలోచనా గీతవాద్యతాళాఽనువర్తినీ। పరార్ధ్యభూషాసమ్పన్నా ప్రసన్నముఖపఙ్కజా॥ నాఽతిస్థూలా నాఽతికృశా నాఽత్యుచ్చా నాఽతివామనా ।ఏవంవిధగుణోపేతా నర్తకీ సముదాహృతా॥

తా॥ నటించెడు పాత్రము రూపమువతియు, యౌవనమధ్యస్థురాలును, బలిసినిక్కిన పాలిండ్లుగలదియు, ప్రౌఢత్వముగలదియు, రసికురాలును, సొగసుగలదియు, పట్టువిడుపులందు సమర్థురాలును, తాళలయగతులను దెలిసినదియు, మండలస్థాననృత్యమందు పండితురాలును, హస్తవిన్యాసాంగ విన్యాసములయందు నేర్పుగలదియు, అవయవచాకచక్యముగలదియు, విశాలములగు కన్నులుకలదియు, గీతవాద్యతాళములనను సరించినడచునదియు, వెలగలసొమ్ములు ధరించినదియు, తేటయైనముఖముగలదియు, మిగులలావైనది గాని మిగులపాడువైనది గాని మిగులచిక్కినది గాని మిగులపొట్టిది గాని కానిదియు నైయుండవలెను.

అపాత్రలక్షణమ్.

శ్లో॥ పుష్పాక్షీ కేశహీనా చ పీనోష్ఠీ లమ్బకస్తనీ ।అతిస్థూలాఽప్యతికృశాఽప్యత్యుచ్చాఽప్యతివామనా ॥ కుబ్జా చ స్వరహీనా చ వేశ్యా నాట్య వివర్జితా॥

తా॥ పూలుపడియున్న కన్నులుగలదియు, తలవెండ్రుకలు లేనిదియు, బలిసిన పెదవులుగలదియు, వ్రేలబడిన స్తనములు గలదియు, మిక్కిలి బలిసినదియు, మిక్కిలి చిక్కినదియు, మిక్కిలి పొట్టిదియు, గూనుగలదియు, హీనస్వరముగలదియు, అగువేశ్య నాట్యమునకు దగినది గాదు.

కిఙ్కిణీలక్షణమ్.

శ్లో॥ కిఙ్కిణీర్గకాంస్యరచితాః తామ్రేణరజతేనవా । సుస్వరాశ్చసురూపాశ్చసూక్ష్మానక్షత్రదేవతాః ॥ బన్ధయేన్నీలసూత్రేణగ్రన్థిభిశ్చ సమన్వితమ్। శతద్వయంశతం వాఽపిపాదయోర్నాట్యకర్మణి । శతంవాదక్షిణే పాదేద్విశతంవామపాదకే॥

తా॥ గజ్జెలుకంచువిగానైనను, రాగివిగానైనను, వెండివిగానైనను, ఉండవలయును. అవి మంచిస్వరముగలవిగాను అందమయినవిగాను చిన్నవిగాను ఉండవలెను. అట్టి నక్షత్రాధిదేవతలుగల గజ్జెలను నల్లదారమునగ్రుచ్చి గజ్జగజ్జకు ముడివేయవలయును. నాట్యమాడెడి కాలములయందు పాత్రము కాళ్లలో ఇన్నూరిన్నూరుగాని నూరునూరుగాని యుండవలయును. లేక కుడికాలియందు నూరును ఎడమకాలియందిన్నూరునైన నుండవలయును.

నటలక్షణమ్.

శ్లో॥ రూపవాన్మధురాఽభాషీ కృతీవాగ్మీపటుస్తథా। కులాఙ్గనాసుతశ్చైవశాస్త్రజ్ఞోమధురస్వరః ॥ గీతవాద్యాఽదినృత్యజ్ఞో సిద్ధకవిప్రతిభావాన్ । ఏతాదృశగుణైర్యుక్తో నటఇత్యుచ్యతేబుధైః॥

తా॥ చక్కనివాడును, ఇంపుగమాటలాడువాడును, పండితుడును, మాటకారియు, సమర్థుడును, కులాంగనాసుతుడును, భరతశాస్త్ర పరిజ్ఞానముగలవాడును, మంచి శారీరముగలవాడును, గానవాద్య నృత్యాదులలో పూర్ణజ్ఞానముగలవాడును, పట్టుగలిగినవాడును, కల్పనాశక్తిగలవాడు నగుజనుడు పెద్దలచేత నటుడని చెప్పబడుచున్నాడు.

పాత్రబహిర్ప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృదఙ్గశ్చసుతాళాచ వేణుగీతిస్తతశ్శ్రుతిః। ఏకవీణాకిఙ్కిణీశ్చగాయకశ్చసువిశ్రుతః ॥ ఇత్యేవమన్వయజ్ఞైశ్చ పాత్రప్రాణాబహిస్స్మృతాః॥

తా॥ మృదంగము, మంచినాదము గలతాళములు, పిల్లనగ్రోవి, పాట, శ్రుతి, వీణ, గజ్జెలు, ప్రఖ్యాతుడైన నటుడు, ఇవి నాట్యమాడెడు పాత్రమునకు బహిర్ప్రాణములని చెప్పబడును.

అన్తర్ప్రాణలక్షణమ్.

శ్లో॥ జవస్థిరత్వరేఖాచ భ్రమరీదృష్టిరశ్రమః ।
మేధాశ్రద్ధావచోగీతి స్త్వన్తర్ప్రాణాదశస్మృతాః॥

తా॥ వడి, నిలుకడ, సమత్వము, చపలత్వము, చూపు, శ్రమములేమి, బుద్ధి, శ్రద్ధ, మంచిమాటలు, పాట ఈ పదియును అంతఃప్రాణము లనబడును.

నీచనాట్యలక్షణమ్.

శ్లో॥ అకృత్వా ప్రార్థనం పాత్రమాచరేద్యది నాట్యకమ్।
తన్నాట్యం నీచమిత్యాహుర్నాట్యశాస్త్రవిచక్షణాః॥

తా॥ నటించెడి పాత్రము ఇష్టదేవతాప్రార్థనము మొదలగువానిని చేయకయే చేయునాట్యము నీచనాట్యమని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులు చెప్పుదురు.

నీచనాట్యదర్శనఫలమ్.

శ్లో॥ నీచపాత్రకృతంనాట్యం యదిపశ్యన్తి మానవాః।
పుత్రహీనా భవిష్యన్తి జాయన్తే పశుయోనిషు॥

తా॥ నాట్యవర్జితపాత్రచే చేయబడిన నాట్యమును జూచిన జనులు పుత్రహీనులై పశుయోనియందు జనింతురు.

నాట్యక్రమమ్.

శ్లో॥ తస్మాత్సర్వం సమాలోచ్య పూర్వాచార్యైరుదాహృతమ్।
దేవతాప్రార్థనాదీని కృత్వా నాట్యముపక్రమేత్॥

తా॥ ఆకారణమువలన పూర్వీకులచేత నాట్యవిషయమునందు ఏమేమి చెప్పబడియున్నవో, వానినెల్లను చక్కగాచూచి తెలిసికొని దేవతాప్రార్థనాదులనుచేసి నాట్యమునకు ప్రారంభింపవలయును

శ్లో॥ కణ్ఠేనాలమ్బయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్।
చక్షుర్భ్యాం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్॥

తా॥ నటించుపాత్రము కంఠముచేత గానమును హస్తాభినయముచే దానియర్థమును నేత్రములచే అందలి భావమును కాళ్లతో తాళమును నడపవలయును.

శ్లో॥ యతో హస్తస్తతో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతో మనః।
యతో మనస్తతో భావో యతో భావస్తతో రసః॥

తా॥ ఎచ్చట హస్తము వినియోగింపబడునో అచ్చట దృష్టియు అదృష్టియున్నచోటనే మనస్సును మనసున్నచోటనే భావమును ఉండునెడల రసము పుట్టును.

అభినయలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్రత్వభినయస్యైవ ప్రాధాన్యమితికథ్యతే॥

తా॥ రసభావాది పరిజ్ఞానవిషయమందు అభినయమే ముఖ్యమని చెప్పబడుచున్నది.

అభినయశబ్దవ్యుత్పత్తిః.

శ్లో॥ అభిపూర్వస్యణీఞ్ ధాతోరాభిముఖ్యార్థనిర్ణయః।
యస్మాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయస్స్మృతః॥

తా॥ అభియను నుపసర్గము పూర్వమునందుగల నీఞ్ అను ధాతువుచే చెప్పబడు నట్టి పదముల అర్థముయొక్క నిర్ణయము కలదికనుక ఆపదములయొక్క అర్థములను తెలుపుట అభినయము అనబడును

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ అభివ్యఞ్జన్విభావాను భావాదీన్నాటకాశ్రయాన్ । ఉత్పాదయన్
సహృదయేరసజ్ఞానంనిరంతరమ్ । అనుకర్తృస్థితోయోఽర్థోఽభినయ
స్సోఽభిధీయతే॥

తా॥ నాటకాశ్రయములయిన విభావానుభావాదులను తెలియజేయునదిగాను రసికుల మనసులకు నిరంతర రసజ్ఞానమును కలుగజేయునదిగాను అనుకర్తృనిష్ఠమైన రసభావాదులను జూపువారి యందుగల) అర్థము అభినయ మనబడును.

శ్లో॥ ఆఙ్గికోవాచికస్తద్వ దాహార్యస్సాత్త్వికస్పరః । చతుర్ధాఽభినయస్తత్ర
చాఽఙ్గికోఽఙ్గైర్నిదర్శితః । వాచావిరచితస్సకావ్య నాటకాఽదిషు
వాచికః । ఆహార్యోహార కేయూర వేషాదిభిరలఙ్కృతిః । సాత్త్విక
స్సాత్త్వికైర్భావై ర్భావజ్ఞైశ్చనిదర్శితః॥

తా॥ ఈ యభినయము, ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్త్వికము అని నాలుగు విధముగలది. అందు అంగములచేత జూపబడునది ఆంగికము. మాటలచేత తెలుపబడునది వాచికము. ఇది కావ్యనాటకాదులయందు గానబడుచున్నది. హారకేయూరాదుల నలంకరించుకొనుట ఆహార్యము. సాత్త్వికాది భావములచేత అభినయించెడు పదభావము సాత్త్వికము. అని భావజ్ఞులచేత జెప్పబడుచున్నది.

ఆఙ్గికాఽభినయత్రైవిధ్యమ్.

శ్లో॥ తత్రాఙ్గికోఽఙ్గప్రత్యఙ్గో పాఙ్గభేదాత్త్రిధామతః॥

తా॥ ఆంగికాభినయము- అంగాభినయము, ప్రత్యఙ్గాభినయము, ఉపాంగాభినయము అని, మూడువిధములుగలది.

అఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గాన్యత్రశిరోహస్తౌ కక్షపార్శ్వకటీతటౌ ।
పాదావితిషడుక్తాని గ్రీవామప్యపరేజగుః॥

తా॥ ఈ యంగాభినయమందు, తల, చేతులు, చంకలు, లేక పార్శ్వములు, నడుము, పాదములు ఈ యారును అంగములనబడును. కొందరు కంఠమును సయితము అంగమని చెప్పెదరు.

ప్రత్యఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ ప్రత్యఙ్గాన్యథస్కన్ధౌ బాహూపృష్ఠంతథోదరమ్ । ఊరూజఙ్ఘేషడిత్యా
హురపరేమణిబన్ధకౌ । జానునీకూర్పరమితి త్రయమప్యధికంజగుః॥

తా॥ ప్రత్యఙ్గాభినయమందు మూపులు, చేతులు, వీపు, కడుపు, తొడలు, పిక్కలు ఈ యారును ప్రత్యంగములు. కొందరు మణికట్లు, మోకాళ్లు, మోచేతులును గూడ ప్రత్యంగములని చెప్పెదరు.

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణము.

ఉపాఙ్గలక్షణమ్.

శ్లో॥ దృష్టిర్భ్రూపుటతారాశ్చ కపోలౌ నాసికా హనుః । అధరో దశనా జిహ్వా చుబుకం వదనం తథా । ఉపాఙ్గాని ద్వాదశైతే శిరస్యఙ్గాన్తరే తథా। పార్ష్ణి గుల్ఫౌ తథాఙ్గుల్యః కరయోః పదయోస్తలే । ఏతాని పూర్వశాస్త్రేషు సారేణోక్తాని వై మయా॥

తా॥ చూపు, రెప్పపాటు, నల్లగుడ్డు, చెక్కిళ్లు, ముక్కు, దవుడలు, అధరము, దంతములు, నాలుక, గడ్డము, మొగము, శిరస్సు ఈ పండ్రెండును ఉపాంగములు. వీని అంగాంతరములుగా మడికాలు, చీలమండ, కాళ్లచేతుల వ్రేళ్లు, అరచేతులు ఇవి పూర్వశాస్త్రమును సరించి నాచేత చెప్పబడినవి.

శ్లో॥ అఙ్గానాం చలనాదేవ ప్రత్యఙ్గోపాఙ్గయోరపి।
చలనం ప్రభవేత్తస్మాత్సర్వేషాం నాఽత్రలక్షణమ్॥

తా॥ అంగములయొక్క చలించుటవలన నే ప్రత్యంగోపాంగములకు చలనము కలుగును కాబట్టి వీనికన్నిటికిని వేరువేరుగా లక్షణములు చెప్పుట అనావశ్యకము.

శ్లో॥ నృత్యమాత్రోపయోగ్యాని కథ్యన్తే లక్షణైః క్రమాత్ । ప్రథమన్తు శిరోభేదః
దృష్టిభేదస్తతః పరమ్। గ్రీవాహస్తప్రకారాశ్చ పశ్చాత్తాని ప్రకాశ్యతే॥

తా॥ నృత్యమునకు ఉపయోగమైనవిమాత్రము లక్షణయుక్తముగ చెప్పబడును. మొదట శిరోభేదము, దృష్టిభేదము, గ్రీవాభేదము, హస్తభేదము, వీనివలన కలిగెడు భేదములు అందుబయలు పరపబడును.

అథ నవవిధశిరోభేదాలక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమముద్వాహితమధోముఖమాలోలితం ధుతమ్ । కమ్పితఞ్చ పరావృత్తముత్క్షిప్తం పరివాహితమ్ । నవధాకథితం శీర్షం నాట్యశాస్త్రవిచక్షణైః॥

తా॥ సమము, ఉద్వాహితము, అధోముఖము, ఆలోళితము, ధుతము, కంపితము, పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, పరివాహితము, అని శిరోభేదములు తొమ్మిది విధములు గలవిగా నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత చెప్పబడును.

౧ - సమము॥ శ్లో॥ నిశ్చలం సమమాఽఖ్యాతమున్నత్యాఽనతివర్జితమ్॥

తా॥ తలనువంపక, పొడవుగానెత్తక, కదలింపక సమముగా నిలుపునది సమశిరస్సు.

వినియోగము॥ శ్లో॥ నృత్తాఽరమ్భే జపాదౌ చ గర్వే ప్రణయకోపయోః । స్తబ్ధే నిష్క్రియతాయాం చ సమశీర్షముదాహృతమ్॥

తా॥ నృత్తారంభము, జపాదులు, గర్వము, ప్రీతి, కోపము, స్తంభించియుండుట, క్రియారహితత్వము, వీనియందు ఈ శిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౨ - ఉద్వాహితము॥ శ్లో॥ ఉద్వాహితశిరో జ్ఞేయమూర్ధ్వభాగోన్నతాఽఽననమ్॥

తా॥ మీదికెత్తి సమముగా నిలుపబడినది యుద్వాహితశిరము.

వి॥ శ్లో॥ ధ్వజేచన్ద్రేచగగనే పర్వతేవ్యోమగామిషు।
తుఙ్గవస్తునిసంయోజ్యముద్వాహితశిరోబుధైః॥

తా॥ ధ్వజము, చంద్రుడు, ఆకాశము, పర్వతము, ఆకాశమున సంచరించెడు వస్తువు, పొడువగు పదార్థము, వీనియందు ఈ శిరస్సు వినియోగింపబడును

౩ - అధోముఖము॥ శ్లో॥ అధస్థాన్నమితంవక్త్రమధోముఖమితీరితమ్॥

తా॥ క్రిందిప్రక్కగా వంచిన శిరస్సు అధోముఖమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాఖేదప్రణామేషుదుశ్చిన్తామూర్ఛయోస్తథా। అధస్థితాఽర్థనిర్దేశే యుజ్యతేజలమజ్జనే॥

తా॥ సిగ్గు, ఖేదపడుట, మ్రొక్కుట, దురాలోచన చేయుట, మూర్ఛిల్లుట, క్రిందుగానుండు పదార్థమును నిర్ణయించుట, స్నానము. వీనియందు ఈశిరస్సుఉపయోగింపబడును.

౪ - ఆలోళితము॥ శ్లో॥ మణ్డలాకారవద్భ్రాన్త మాలోళితశిరోభవేత్॥

తా॥ చక్రాకారముగా ద్రిప్పబడినది యాలోళిత శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నిద్రోద్వేగగ్రహాఽవేశేమదేమూర్ఛాఽతురాన్వితే। భ్రమణేచవికల్పాఽద్యా హాస్యేచాఽలోళితంశిరః॥

తా॥ తూగాడుట, దయ్యము సోకుట, మదము, మూర్ఛపోయినవాడు, గిరగిర తిరుగుట, వికల్పాదులు, నవ్వు, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౫ - ధుతము॥ శ్లో॥ వామదక్షిణభాగేతుచలితంతద్ధుతంశిరః॥

తా॥ ఎడమ కుడిప్రక్కలకు కదలించునట్టిది ధుత శిరస్సనబడును

వి॥ శ్లో॥ నాఽస్తీతివచనేభూయస్థ పార్శ్వదేశాఽవలోకనే। జనాఽశ్వాసే విస్మయేచ విషాదేఽనీప్సితేతథా। శీతార్తేజ్వరితేభీతే సద్యఃపీతాఽసవేతథా। యుద్ధయత్నేనిషేధేచ అమర్షేస్వాఙ్గవీక్షణే। పార్శ్వాఽహ్వానేచతస్యోక్తఃప్రయోగోభరతాఽగమే॥

తా॥ లేదనుట, మాటిమాటికి ప్రక్కలజూచుట, జనుల నూరడించుట, ఆశ్చర్యము, ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి, చలి, మండుట, భయపడినది, అప్పుడు త్రాగినకల్లు, యుద్ధప్రయత్నము, త్రోపుడు, కోపము, అవయవములను జూచుకొనుట, ప్రక్కలనుండు వారలను బిలుచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౬ - కంపితము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోభాగచలితం కమ్పితంతచ్ఛిరోభవేత్॥

తా॥ క్రిందుమీదుగా గదలింపబడినది కంపిత శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ రోషేతిష్ఠేతివచనే ప్రశ్నసంజ్ఞోపహూతయోః।
ఆవాహనేతర్జనేచ కమ్పితంతచ్ఛిరోభవేత్॥

తా॥ కోపము, ఉండుమనుట, అడుగుట, పిలుచుట, ఆవాహనము, వెదకించుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును

౨ - పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతంశీర్షం పరావృత్తమితీరితమ్॥

తా॥ ప్రక్కగా త్రిప్పినది పరావృత్త శిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాది కృతేవక్త్రాపసారణే। అనాదరేచ చేతూ
ణ్యాం పరావృత్తశిరోభవేత్॥

తా॥ అట్లుచేయుమనుట, కోపము, సిగ్గుమొదలైన వానివలనిచేష్ట, ముఖమునుచాచుట, ఉపేక్షించుట, జడ, అమ్మలపాడి వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౩ - ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ పార్శ్వోర్ధ్వభాగచలిత ముత్క్షిప్తం నామశీర్షకమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలమీదిభాగములందుచలింపజేయబడునది ఉత్క్షిప్తశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ గ్రహాణగచ్ఛేత్యాదిష్వర్థే సూచనే పరిపోషణే।
అఙ్గీకారేప్రయోక్తవ్య ముత్క్షిప్తంనామశీర్షకమ్॥

తా॥ తీసికొనుము పొమ్ము అనుటమొదలగునవి, జాడచూపుట, పోషించుట, సమ్మతించుట, వీనియందు ఉత్క్షిప్తశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౪ - పరివాహితము॥ శ్లో॥ పార్శ్వయోశ్చామరవన్నతం చేత్పరివాహితమ్॥

తా॥ వింజామరమువలె ఇరుప్రక్కలకువంపబడినది పరివాహితశిరస్సనబడును.

వి॥ శ్లో॥ మోహేచ విరహేస్తోత్రే సన్తోషేచానుమోదనే।
విచారేచప్రయోక్తవ్యం పరివాహితశీర్షకమ్॥

తా॥ వలపు, ఎడబాటు, పొగడు, సంతోషము, ఒప్పుకొనుట, విచారము, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

గ్రంథాంతరస్థ శిరోభేదాః.

శ్లో॥ ధుతంవిధుతమాధూత మవధూతంచకంపితమ్। ఆకంపితోద్వాహితంచ పరివాహితమంచితమ్। నిహంచితం పరావృత్తముత్క్షిప్తాధో ముఖేతథా। లోళితంచేతివిజ్ఞేయం చతుర్దశవిధంశిరః॥ తిర్యఙ్నతోన్నతం స్కంధానత మారాత్రికంసమమ్। పార్శ్వాభిముఖ మిత్యన్యద్భేదం పంచపరేజగుః॥ సౌమ్యమాలోకితంచైవ తిరశ్చీనంప్రకంపితమ్। సౌందర్యంపంచధాప్రోక్తం శిరసాంలక్షణంతథా॥ భరతాదిభిరాచార్యై శ్చతుర్వింశదితీరితాః॥

తా॥ ధుతము, విధుతము, ఆధూతము, అవధూతము, కంపితము, అకంపితము, ఉద్వాహితము, పరివాహితము, అంచితము, నిహంచితము, పరావృత్తము, ఉత్క్షిప్తము, అధోముఖము, లోళితము, తిర్యఙ్నతోన్నతము, స్కంధానతము, ఆరాత్రికము, సమము, పార్శ్వాభిముఖము, సౌమ్యము, ఆలోకితము, తిరశ్చీనము, ప్రకంపితము, సౌందర్యము, అనిశిరోభేదములు ఇరువదినాలుగువిధములుగా భరతాచార్యులు మొదలైనవారిచేజెప్పబడియున్నవి.

౧ – ధుతము॥ శ్లో॥ పర్యాయేణశనైస్తిర్యగ్గతముక్తంధుతంశిరః॥

తా॥ క్రమము చొప్పున మెల్లగాను అడ్డముగాను త్రిప్పబడునట్టిశిరము ధుతము అనబడును.

వినియోగము॥ శ్లో॥ శూన్యస్థానేస్థితేచైవపార్శ్వదేశావలోకనే । అనాహ్వానేవిస్మయేచవిషాదేనీప్సితేతథా । ప్రతిషేధేచతస్యోక్తిఃప్రయోగోభరతాదిభిః॥

తా॥ ఏమిలేనిచోటు, ప్రక్కలుచూచుట, ఊరటలేమి, ఆశ్చర్యము, ఖేదము, ఇచ్ఛలేమి, త్రోపుడు వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౨ – విధుతము॥ శ్లో॥ ద్రుతగత్యాధుతత్వస్మాద్విధుతంతత్ప్రచక్షతే॥

తా॥ ఆశిరస్సువడితో అడ్డముగా త్రిప్పబడినయెడ విధుతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శీతార్తేజ్వరితేభీతేసద్యఃపీతాసవేతథా॥

తా॥ చలి, వేండ్రము, పిరికివాడు, అప్పుడుత్రాగినకల్లుగలవాడు వీరియందు ఈశిరస్సువినియోగింపబడును.

3 – ఆధూతము॥ శ్లో॥ ఆధూతం తుసకృత్తిర్యగూర్ధ్వనీతశిరోమతమ్॥

తా॥ రవంతఅడ్డముగానిక్కించినశిరస్సు ఆధూతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ సర్వేషుస్వాంగవీక్షాయాంపార్శ్వస్థోర్ధ్వనిరీక్షణే।
శక్తోస్మీత్యభిమానేచప్రయోగ స్తేనచోదితః॥

తా॥ సమస్తమునను ట, తనదేహమును జూచుకొనుట, పార్శ్వములందునిక్కి చూచుట, సమర్థుడనైతిననుట, గర్వము వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౪ – అవధూతము॥ శ్లో॥ యదధస్సకృదానీతమవధూతంతదుచ్యతే॥

తా॥ ఏశిరస్సుఒకానొకప్పుడు క్రిందుగాపంపబడునో అదియవధూతము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ స్థితస్థదేశనిర్దేశేప్రశ్నసంజ్ఞోపహూతయోః।
ఆలాపేచప్రయోక్తవ్య మిదమాహుర్మనీషిణః॥

తా॥ ఉండుమనుట, తావుచూపుట, అడిగెడుజాడ, పిలుచుట, ముచ్చటలాడుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౫ – కంపితము॥ శ్లో॥ బహుళోర్ధ్వధృతమూర్ధ్వంచ కంపనాత్కంపితంశిరః॥

తా॥ మిక్కిలిపొడువుగనెత్తి చలింపజేయబడినశిరస్సు కంపితమనబడును.

విని॥ శ్లో॥ జ్ఞానాభ్యుపగమేరోషే వితర్కేతర్జనేతథా।
త్వరితేప్రశ్నవాక్యేచప్రయోక్తవ్య మిదంశిరః॥

తా॥ జ్ఞాపకముతెచ్చుకొనుట, కోపము, ఆలోచన, బెదరించుట, త్వరితము, ప్రశ్నముచేయుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౬ – అకంపితము॥ శ్లో॥ అకంపితం తదేవస్యాద్విరక్తం తుశనైర్యది॥

తా॥ ఆశిరస్సే మెల్లమెల్లగ చలింపజేయబడెనేని అకంపితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ పురఃప్రస్థితనిర్దేశ ప్రశ్నసంజ్ఞోపదేశయోః।
ఆవాహనేస్వమనసికథనేతత్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ముందుపోవుదానిజూపుట, అడిగెడిజాడచూపుట, ఉపదేశించుట, ఆవాహనముచేయుట, తనమనస్సునుబ, పలుకుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౭ - ఉద్వాహితము॥ శ్లో॥ సకృదూర్ధ్వంశిరోనీతము ద్వాహితశిరఃస్మృతమ్॥

తా॥ ఒకానొకప్పుడు మీదికెత్తబడినశిరస్సు ఉద్వాహితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శక్తోహమస్మికార్యేషు అభిమానేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ నేనుచాలుదుననుట, గర్వించుట, వీనియందు ఈ శిరస్సు వినియోగింపబడును.

౮ - పరివాహితము॥ శ్లో॥ పరంమండలికాకారం భ్రామితం పరివాహితమ్

తా॥ చక్రాకారముగ మిక్కిలి త్రిప్పబడినశిరస్సు పరివాహితమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాభావే భ్రమేమానే వల్లభానుకృతౌతథా । విస్మయేచస్మితే
హర్షేరోమాంచే ప్రియమోదనే ॥ విచారేచవిచారజ్ఞైః కార్యమాహు
రిదంశిరః॥

తా॥ సిగ్గులేమి, భ్రమము, మానము, ప్రియునిపోలిక, ఆశ్చర్యము, చిరునవ్వు, సంతోషము, పులకాంకురము, సంతోషింపజేయుట, విచారము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౯ - అంచితము॥ శ్లో॥ శిరస్యోదంచితంకించి త్పార్శ్వయోర్నతకంధరమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలకును ఇంచుకవంపబడిన మెడగలశిరస్సు అంచితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ దుశ్చింతామోహమూర్చాదౌతత్కార్య ముధరేక్షణే॥

తా॥ దురాలోచనము, మోహము, మూర్ఛ మొదలైనవి, పైవినిజూచుకొనుట, వీనియందు ఈశిరస్సు ఉపయోగింపబడును.

౧౦ - నిహంచితము॥ శ్లో॥ ఉత్క్షిప్తబాహు శిఖరలగ్నగ్రీవంనిహంచితమ్॥

తా॥ పాదువుగనెత్తబడినమూపుతోజేరినయెడ ఆశిరస్సునిహంచితముఅనబడును.

వి॥ శ్లో॥ విలాసేలలితే గర్వేబిబ్బోకే కిలికించితే । మోట్టాయితే కుట్టమితే
మానేస్తంభేచతద్భవేత్॥

తా॥ విలాసము, లలితము, గర్వము, బిబ్బోకము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, మానము, స్తంభము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును. ఇందలి విలాసము మొదలగువానిఅర్థము భరతరసప్రకరణమునందు వివరింపబడియున్నవి.

౧౧ - పరావృత్తము॥ శ్లో॥ పరాఙ్ముఖీకృతం శీఘ్రంపరావృత్త శిరోభవేత్।

తా॥ పెడమొగముగలదిగా త్రిప్పబడినశిరస్సు పరావృత్తము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ తత్కార్యకోపలజ్జాది కృతేవక్త్రప్రసారణే।
పరావృత్తాను కరణేపృష్ఠతః ప్రేక్షణేభవేత్॥

తా॥ అదిచేయవలెననుట, కోపము, లజ్జ మొదలగుదానిచేనగుచేష్ట, ముఖమును చాచుట, ఒకతట్టుతిరిగినదాని ననుకరించుట, వెనుకతట్టుచూచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౨ - ఉత్క్షిప్తము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వవక్త్రంశిరోజ్ఞేయ ముత్క్షిప్తంతత్రశస్యతే॥

తా॥ మీదికెత్తబడిన మొగముగలశిరస్సు ఉత్క్షిప్తము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ దర్శనేతుంగవస్తూనాం చంద్రాదివ్యోమగామినామ్॥

తా॥ పొడువైనపదార్థములను జూచుట, చంద్రుడు మొదలైన ఆకాశమునందు సంచరించువానిని జూచుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౩-అధోముఖము॥ శ్లో॥అధోముఖ శిరోయత్ర తత్ర ప్రాహురధోముఖమ్॥

తా॥ క్రిందు మొగముగా వంచబడినశిరస్సు అధోముఖము అనబడును.

శ్లో॥ లజ్జాఖేదప్రణామేషు స్యాదన్వర్థమధోముఖమ్॥

తా॥ సిగ్గు, దుఃఖము, మ్రొక్కుట, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగించును.

౧౪ - లోళితము॥ శ్లో॥ శిరసాస్యల్లోళితం గర్వాధిక్యం శిథిలలోచనమ్॥

తా॥ గర్వాధిక్యముచేత తేలవేయబడిన కన్నులుగలశిరస్సు లోళితముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ నిద్రాగమగ్రహా వేశమదమూర్ఛాసు తన్మతమ్॥

తా॥ నిదురవచ్చుట, దయ్యముసోకుట, మదము, మూర్ఛ, వీనియందు ఈశిరస్సు చెల్లును.

౧౫ - తిర్యఙ్నతోన్నతము॥ శ్లో॥ తిర్యఙ్నతోన్నతం ప్రాప్తం శిరస్తైర్యఙ్నతోన్నతమ్॥

తా॥ అడ్డముగవంచియెత్తబడిన శిరస్సు తిర్యఙ్నతోన్నతము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ బిబ్బోకాదిషు కాంతానాంతత్ప్రయోజ్యం ప్రచక్షతే॥

తా॥ స్త్రీలయొక్క బిబ్బోకముమొదలగు విలాసచేష్టలయందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును.

౧౬ - స్కంధానతము॥ శ్లో॥ స్కంధానతం తథాఖ్యాతం స్కంధేయన్నిహితంశిరః॥

తా॥ మూపుమీదికి వంపబడినశిరస్సు స్కంధానతము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ తన్నిద్రామద మూర్ఛాసు చింతాయాంచ ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఆశిరస్సు నిద్ర, మదము, మూర్ఛ, చింత వీనియందు ఉపయోగింపబడును.

౧౭-ఆరాత్రికము॥శ్లో॥ స్కంధేతుకించిదాశ్లిష్య భ్రాంతమారాత్రికంమతమ్॥

తా॥ రెండుమూపులను కొంచెము తాకించి త్రిప్పబడుశిరస్సు ఆరాత్రికము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ విస్మయేదృశ్యతే తస్యపరాభిప్రాయవేదనే॥

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఇతరులయభిప్రాయము నెఱుగుట వీనియందు ఈశిరస్సునకు వినియోగము.

౧౮ - సమశిరము॥ శ్లో॥ స్వాభావికం సమంశీర్షం స్వభావాభినయాదిషు॥

తా॥ ఉన్నదియున్నట్లుండు శిరస్సు సమము ఇదిస్వభావధర్మమును తెలుపుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౧౯ - పార్శ్వాభిముఖము॥ శ్లో॥ పార్శ్వాభిముఖమన్వర్థం పార్శ్వస్థస్యావలోకనే॥

తా॥ ఒకప్రక్కకు త్రిప్పబడినశిరస్సు పార్శ్వాభిముఖము అనబడును. అదిప్రక్కనుండువారిని జూచుటయందు ఉపయోగించును.

౨౦ - సౌమ్యము॥ శ్లో॥ నిశ్చలంసౌమ్య మాఖ్యాతంనృత్తారంభే ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ చలనములేకయుండు శిరస్సు సౌమ్యము అనబడును. అదినాట్యారంభమందు ఉపయోగింపబడును.

౨౧ - ఆలోళితము॥ శ్లో॥ సమంతాల్లోళితం యత్తదాలోళితమితీరితమ్॥

తా॥ అంతటను త్రిప్పబడినశిరస్సు ఆలోళితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పుష్పాంజలి క్రమేచారినటనే లవణేతథా।
ఆలోళితస్య శిరసోవినియోగోభిధీయతే॥

తా॥ పుష్పాంజలి క్రమము, చారినాట్యము, లావణ్యము, వీనియందు ఈశిరస్సు వినియోగింపబడును

౨౨ - తిరశ్చీనము॥ శ్లో॥ పార్శ్వద్వయోరూర్ధ్వభాగే చలనాత్తిర్యగీరితమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలందును మీదితట్టుచలించుటగలశిరస్సు తిరశ్చీనముఅనబడును.

విని॥ శ్లో॥ లజ్జానిరూపణే నృత్తేమూఖచారీయనామని। తత్తదాదిత్యకాలేషు తిరశ్చీనముదీరితమ్॥

తా॥ సిగ్గునుకనబరచెడి ఆట, ముఖచారి అను ఆట, వీనియందును, ఆయాతగినకార్యములందును ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౩ - ప్రకంపితము॥ శ్లో॥ పునఃపునఃప్రచలనా త్పూర్వోభాగేచ పార్శ్వయోః। ప్రకంపితశిరఃప్రోక్తం నాట్యశాస్త్రేషు సమ్మతమ్॥

తా॥ ముందరికిని ఇరుప్రక్కలకును మాటిమాటికి చలించుటవలననైనశిరస్సు ప్రకంపితము అనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అద్భుతాఖ్యరసేగీతే ప్రబంధేభ్రమరేతథా। ప్రత్యర్థియుద్ధభావేపి ప్రకంపితశిరోభవేత్॥

తా॥ ఆశ్చర్యరసము, పాట, ప్రబంధమునువినుట, తుమ్మెద, శత్రుయుద్ధభావము, వీనియందు ఈశిరస్సుచెల్లును.

౨౮ - సౌందర్యము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాభి ముఖవిన్యాసా త్పశ్చాద్భాగేనచాలనాత్।
సౌందర్యాఖ్యశిరః ప్రోక్తః సర్వనాట్యే ప్రశస్యతే॥

తా॥ క్రిందుమీదులకు త్రిప్పుటవలన వెనుకతట్టుచలించుటగలది సౌందర్యశిరస్సు అనియెల్లనాట్యములందుప్రశంసచేయబడుచున్నది.

వి॥ శ్లో॥ కారణాభినయేహస్తభ్రమణాఖ్యేచనర్తనే।
సౌందర్యాఖ్యశిరఃప్రోక్తంయోగాభ్యాసేషుయుజ్యతే॥

తా॥ కారణాభినయము, హస్తభ్రమణము అనుఆట, యోగాభ్యాసము వీనియందు ఈశిరస్సుచెల్లును.

అథాష్టదృష్టిభేదాలక్ష్యన్తే.

శ్లో॥ సమమాలోకితం సాచీప్రలోకితనిమీలితే। ఉల్లోకితాఽనువృత్తేచతథాచై
వాఽవలోకితమ్॥ ఇత్యష్ట దృష్టిభేదాస్యుర్గి కీర్తితో భరతాఽగమే॥

తా॥ సమము, ఆలోకితము, సాచి, ప్రలోకితము, నిమీలితము, ఉల్లోకితము అనువృత్తము, అవలోకితము, అనిదృష్టియెనిమిదివిధములుగలదిగా భరతశాస్త్రమునందు జెప్పబడినది.

౧ - సమము॥ శ్లో॥ వీక్షితంసురనారీభిస్సమానంసమవీక్షణమ్॥

తా॥ దేవతాస్త్రీలవలె రెప్పపాటులేక చూచుటసమదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యాఽరమ్భేతులాయాఞ్చఅన్యచిన్తావినిశ్చయే।
ఆశ్చర్యేదేవతారూపే సమదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ నాట్యారంభము, త్రాసునుచూచుట, ఇతరచింతనునిశ్చయంచుట, ఆశ్చర్యము, దేవతారూపము వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨ - ఆలోకితము॥ శ్లో॥ ఆలోకితంభవేదాశుభ్రమణంస్ఫుటవీక్షణమ్॥

తా॥ వడితోడితిరుగుడుగలస్పష్టమైనచూపు ఆలోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కులాలచక్రభ్రమణే సర్వవస్తుప్రదర్శనే।
ఇచ్ఛాయాంచప్రయోక్తవ్యమాలోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ కుమ్మరి సారెతిరుగుట, అన్నివస్తువులనుజూపుట, ఇచ్ఛ వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

3 - సాచి॥ శ్లో॥ స్వస్థానేతిర్యగాకార మపాఙ్గచలనక్రమాత్।
సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా నాట్యశాస్త్రాఽర్థకోవిదైః॥

తా॥ స్వస్థానమందుండి కడకంటివరకు అడ్డముగా చలించునది సాచీదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఇఙ్గితేశ్మశ్రుసంస్పర్శే శరలక్ష్యేఽంశుకేస్మృతా।
సూచనాయాంచకులటానాట్యే సాచీనిరీక్షణమ్॥

తా॥ అభిప్రాయము, మీసముదువ్వుట, గురి, వస్త్రము, తలపు, సయిగ, రంకులాడియాట, వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

౪ - ప్రలోకితము॥ శ్లో॥ ప్రలోకితంపరిజ్ఞేయంచలనాత్పార్శ్వభాగయోః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలయందును చలించునట్టిదృష్టి ప్రలోకిత మనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఉభయోరిపార్శ్వయోర్వస్తుదర్శనే వససంజ్ఞకే।
చలనేబుద్ధిజాడ్యేచప్రలోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులనుజూచుట, సయిగచేయుట, కదలుట, కలవరము, వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౫ - నిమీలిత॥ శ్లో॥ దృష్టేరర్ధవికాసేనిమీలితాదృష్టిరీరితా॥

తా॥ సగముకన్నుదెరచిచూచెడి చూపునిమీలితయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఋషివేషేపారవశ్యేజపేధ్యానేనమస్కృతౌ।
ఉన్మాదే సూక్ష్మదృష్టౌనిమీలితాదృష్టిరీరితా॥

తా॥ ఋషివేషము, పరవశత్వము, జపము, ధ్యానము, నమస్కారము, చిత్తచలనము, సూక్ష్మదృష్టి, వీనియందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౬ - ఉల్లోకితము॥ శ్లో॥ ఉల్లోకితమితిజ్ఞేయమూర్ధ్వభాగోన్నతాఽనతమ్॥

తా॥ మీదికినిక్కించివంపబడినదృష్టి ఉల్లోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ధ్వజాఽగ్రేగోపురేదేవమణ్డపేపూర్వజన్మని।
ఔన్నత్యేచన్ద్రికాదౌచ ఉల్లోకితనిరీక్షణమ్॥

తా॥ ధ్వజముకొన, గోపురము, దేవమండపము, పూర్వజన్మము, పొడుగు, వెన్నెల మొదలగునవి వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

౭ - అనువృత్తము॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోవీక్షణంవేగాదనువృత్తనిరీక్షణమ్॥

తా॥ క్రిందమీదుగాజూచునట్టి వడిగలచూపుఅనువృత్తము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కోపదృష్టౌప్రియామన్త్రేఽప్యనువృత్తనిరీక్షణమ్॥

తా॥ కోపముతోజూచుట, ప్రీతితోపిలుచుట, వీనియందుఈదృష్టివినియోగింపను.

౮ - అవలోకితము॥ శ్లో॥ అధస్తాద్దర్శనంయత్త దవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ క్రిందుచూచెడిచూపు అవలోకితము అనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఛాయాఽలోకేవిచారేచ శయ్యాయాంపఠనక్రమే।
స్వాఽఙ్గావలోకనేయానే త్వవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ నీడనుచూచుట, విచారము, పాన్పు, చదువుట, తనయవయవములనుజూచుకొనుట, పోవుట వీనియందు ఈదృష్టి వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థదృష్టిభేదాః.

శ్లో॥ సమాప్రలోకితాస్నిగ్ధా శృంగారాలోకితాద్భుతా । కరుణావిస్మయా దృష్టావివణ్ణాచభయానకా । సాచీద్రుతావీరరౌద్రేదూరేంగితవిలోకితా । వితర్కితాశంకితాచఅభితప్తావలోకితా । శూన్యాహర్షోగ్రవిభ్రాన్తా శాన్తామీలితసూచనా । లజ్జితామలినాత్రస్తామ్లానాముకుళకుఞ్చితే । ఆకాశాత్యర్ధముకుళాఅనువృత్తాచవిప్లుతా । జిహ్మావిశోకామదిరా హృద్యాలలితసంజ్ఞికా । చతుశ్చత్వారింశతీతిదృష్టిభేదాఃప్రకీర్తితాః॥

తా॥ సమ, ప్రలోకిత, శృంగార, స్నిగ్ధ, ఉల్లోకిత, అద్భుత, కరుణ, విస్మయ, దృష్ట, విషణ్ణ, భయానక, సాచి, ద్రుత, వీర, రౌద్ర, దూర, ఇంగిత, విలోకిత, వితర్కిత, శంకిత, అభితప్త, అవలోకిత, శూన్య, హర్ష, ఉగ్ర, విభ్రాంత, శాంత, మీలిత, సూచన, లజ్జిత, మలిన, త్రస్త, మ్లాన, ముకుళ, కుంచిత, ఆకాశ, అర్ధముకుళ, అనువృత్త, విప్లుత, జిహ్మ, విశోక, మదిర, హృద్య, లలిత, అనిదృష్టిభేదములు నలువదినాలుగు

౧ - అందు, సమ॥ శ్లో॥ వీక్షితంసురనారీవసమాచేదభిధీయతే॥

తా॥ దేవతాస్త్రీవలె రెప్పపాటులేకచూడబడినదిసమదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ సమాదిషుప్రయోక్తవ్యమితినాట్య విదోవిదుః॥

తా॥ సమముగజూచుట మొదలైనవానియందు ఈదృష్టివినియోగింపబడునని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పుదురు.

౨ - ప్రలోకిత॥ శ్లో॥ ప్రలోకితాపరిజ్ఞేయాదర్శనంపార్శ్వభాగయోః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుజూచెడిచూపుప్రలోకిత యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఉభయోః పార్శ్వయోర్వస్తు దర్శనాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులుమొదలైనవానిని జూచుటయందు ఈదృష్టి వినియోగించును.

౩ - స్నిగ్ధ॥ శ్లో॥ సహర్షాసాభిలాషాచమనోజ్ఞాన్తఃప్రకాశినీ।
స్మరోద్రేకాభవేత్సైషా స్నిగ్ధాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ సంతోషముతోడను అభిలాషముతోడను గూడినదియు, మనోజ్ఞతగలదియు, అంతర్వికాసముగలదియు, మన్మథోద్రేకముగలదియునైన దృష్టిస్నిగ్ధయనబడును. ఇదిస్నేహముగల వస్తువుమొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౪-శృంగార॥ శ్లో॥ హర్షోత్పన్నప్రమోదోత్థాకామంకామవశంవదా॥ శృఙ్గారదృష్టిఃకాన్తానాం భ్రూక్షేపాపాఙ్గసమ్భవా ॥ భవేన్మనోభవావిష్టకామినీవీక్షణాదిషు॥

తా॥ సంతోషముతో ఉత్సాహవిశేషమునందుగలిగినదియు, మిక్కిలి మన్మథాధీనమయినదియు, కనుబొమ్మలు నిక్కించుటగల మనోహరాంచిత కడగంటి చూపువలన గలిగినదియునైన చూపు శృంగారదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి మన్మథావేశముగల స్త్రీలను జూచుట మొదలగువానియందు చెల్లును.

౫ - ఉల్లోకిత॥ శ్లో॥ ఉల్లోకితా పరిజ్ఞేయా ఊర్ధ్వభాగావలోకనమ్॥

తా॥ మీదిభాగమును జూచుటగలది ఉల్లోకితదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ అత్యున్నతాదివస్తూనాం పూర్వజన్మని యుజ్యతే॥

తా॥ పొడువులగు పదార్థములను జూచుటయందును, పూర్వజన్మము తలచుట యందును, ఈదృష్టి చెల్లును.

౬ - అద్భుత॥ కిఞ్చిదాకుఞ్చితపుటా విస్మయోత్ఫుల్లతారకా।
సమకాలసమాకృష్టాద్భుతేతి ప్రకీర్త్యతే॥

తా॥ కొంచెము వంపబడిన రెప్పలకొనలును, ఆశ్చర్యముచేత విచ్చబడిన కనుగ్రుడ్లును గలవిలాసముతోడి సమమైన చూపు అద్భుతదృష్టి యనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతు భావశాస్త్రజ్ఞైరద్భుతాదిషు కీర్తితా॥

తా॥ ఈదృష్టి ఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౭ - కరుణ॥ శ్లో॥ విస్రస్తార్ధ్రపుటానాసాగ్రదృష్టిర్మన్థరతారకా।
నాసావలోకినీ దృష్టిః కరుణా కరుణారసే॥

తా॥ దిగువకువ్యాపించినదియు, సగము తెరవబడినదియు, కన్నీళ్లుగలదియు, మంచిదియు, మెల్లగాతిరుగుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, ముక్కుకొనయందు నిలుపబడినదియు నైనచూపు కరుణాదృష్టియనబడును. ఈదృష్టి కరుణారసమునందు వినియోగపడును.

౮ - విస్మయ॥ శ్లో॥ ఉద్ధతారచనాత్యర్థం వమావికసితా తథా।
విస్పష్టపుటయుగ్మాపి విస్మయా విస్మయాదిషు॥

తా॥ మిక్కిలి నిక్కను చూపునదియు, సమమయినదియు, వికాసముగలదియు, చక్కగా తెరవబడిన రెప్పలు గలదియునైన చూపు విస్మయదృష్టి యనబడును ఈదృష్టి ఆశ్చర్యము మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౯ - దృప్త॥ శ్లో॥ స్థిరా వికాససహితా నిశ్చలీకృతతారకా।
స్వసన్నివేశినీ దృప్తా దృష్టిరుత్సాహగోచరా॥

తా॥ నిలుకడగలదియు, వికాసముతోగూడినదియు, చలింపని నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, స్వస్థానగతమయినదియునై వదృష్టి దృప్తయనబడును. ఇది ఉత్సాహమందు చెల్లును.

౧౦ - విషణ్ణ॥ శ్లో॥ విస్తారితపుటద్వన్ద్వా విస్రస్తా కనిమేషణా।
స్తబ్ధతారా మనాగ్దృష్టిర్విషణ్ణేతి నిగద్యతే॥

తా॥ విరిచిన రెప్పలును, తొలగిన రెప్పపాట్లును, చలింపని నల్లగ్రుడ్లును గలదియు విషణ్ణాదృష్టి యనబడును.

వి - శ్లో॥ విషాదేచైవచిన్తాయాందృష్టిరేషాప్రకీర్తితా॥
తా॥ ఖేదమునందును, విచారమునందును, ఈదృష్టివినియోగించును.

౧౧ - భయానక॥ శ్లో॥ స్తబ్ధోద్వృత్తపుటాత్యర్థంచఞ్చలాఫుల్లతారకా॥
భయానకాభవేద్దృష్టిఃభృశంభీతేభయానకే॥

తా॥ చలింపనిమీదికి ఎత్తబడినరెప్పలతో మిక్కిలిచలించుచు వికాసము నొందియున్ననల్లగ్రుడ్లుగలచూపుభయానకదృష్టియనబడును. ఇదిమిక్కిలి భయపడినదానియందును, భయానకరసమునందును, వినియోగపడును.

౧౨ - సాచి॥ శ్లో॥ సాచీదృష్టిరితిజ్ఞేయా అపాఙ్గచలనక్రమాత్॥
ఇఙ్గితాదిష్వియంప్రోక్తాభరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ క్రమముగాకడకంటివరకుచలించునది సాచీదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిజాడచూపుటమొదలైనవానియందు వినియోగించునని భరతశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పుదురు.

౧౩ - ద్రుత॥ శ్లో॥ తారాద్వయస్యచలనాద్ద్రుతదృష్టిరుదాహృతా॥
తా॥ రెండునల్లగ్రుడ్లయొక్కచలనముగలదిద్రుతదృష్టియనబడును.
వి॥ శ్లో॥ ఏతస్యావినియోగస్తుసమ్భ్రమాదిషుకీర్తితా॥
తా॥ ఈదృష్టిసంభ్రమముమొదలైనవానియందువినియోగింపబడును.

౧౪ - వీర॥ శ్లో॥ దీప్తావికసితాఫుల్లామధ్యాగామ్భీర్యశాలినీ।
వీరావీరరసేప్రాహురత్యుద్భాసమతారకా॥

తా॥ వెలుగునదియు, తేటయయినదియు, వికసిసినదియు, ఉగ్రమును శాంతమును గాక మధ్యస్థమై యుండునదియు, లోపలనణగిన యభిప్రాయము గల్గదియు, కలక లేనిదియు, సమములయిన నల్లగ్రుడ్లు గలదియునైన చూపు వీరదృష్టి యనబడును. ఈ దృష్టి వీరరసమునందు వినియోగించును.

౧౫ - రౌద్ర॥ శ్లో॥ అస్నిగ్ధాలోహితాక్రూరానిస్తబ్ధపుటతారకా। భ్రుకుటీకుటిలోద్వృత్తా రౌద్రారౌద్రేదృగుచ్యతే॥

తా॥ ప్రీతిలేనిదియు, ఎరుపయినదియు, క్రూరమయినదియు, చలించెడిరెప్పలు నల్లగ్రుడ్లు గలిగినదియు, వంకరైన కనుబొమలు గలిగినదియు, మీదికి తెరవబడియున్నైన చూపు రౌద్ర దృష్టియనబడును. ఈ దృష్టి రౌద్రరసమునందు వినియోగించును.

౧౬ - దూర॥ శ్లో॥ కిఞ్చిదూర్ధ్వవికాసేనదూరదృష్టిరుదాహృతా॥
తా॥ కొంచెముమీది కెత్తబడిన చూపు దూర దృష్టి యనబడును.
వి॥ శ్లో॥ దూరావలోకనేప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥
తా॥ దూరముననుండు వస్తువులను జూచుటయందు ఈదృష్టి వినియోగపడును.

౧౭ - ఇంగిత॥ శ్లో॥ సహాశ్లేఙ్గితదృష్టిస్స్యాత్కటాక్షచలనక్రమాత్।
ఇఙ్గితాదిష్వియంభావనేత్రభిస్సముదాహృతా॥

తా॥ కడకన్నులచలనమువలన సంతోషముతో గూడిన చూపు ఇంగిత దృష్టి అనబడును. ఇది జాడచూపుట మొదలైనవానియందు వినియోగింపబడును.

౧౮ - విలోకిత॥ శ్లో॥ వీక్షణం పృష్ఠభాగేయ త్తద్విలోకిత ముచ్యతే।
ఇయం దృష్టిర్భవేత్పశ్చాద్దేశవృత్త్యవలోకనే॥

తా॥ వెనుకతట్టు చూచునట్టిచూపు విలోకిత దృష్టియనబడును ఇది వెనుకతట్టు ఉండువానిని జూచుటయందు వినియోగపడును.

౧౯ - వితర్కితా॥ శ్లో॥ వికాసితోద్వృత్తపుటా తథైవోత్ఫుల్లతారకా।
త్రాసితా సమతారా చ దృష్టిజ్ఞేయా వితర్కితా॥

తా॥ తేటయై మీదికి తెరవబడిన రెప్పలు గలదియు, ప్రకాశములైన నల్లగ్రుడ్లు గలదియు, భయముతో గూడినదియు, సమములైన నల్లగ్రుడ్లు గలదియునైన చూపు వితర్కితా దృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఏషా తు భావశాస్త్రజ్ఞై రూహాదిషు నియుజ్యతే॥

తా॥ ఈదృష్టి ఊహించుట మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౨౦ - శఙ్కితా॥ శ్లో॥ కిఞ్చిచ్చలా స్థిరా కిఞ్చి దున్నతా తిర్యగాయతా।
గూఢా చకిత తారా చ శఙ్కితా దృష్టిరుచ్యతే॥

తా॥ కొంచెము చలనము గలదియు, కొంచెము నిలుకడగలదియు, నిక్కినదియు, అడ్డపువిరివిగలదియు, మరుగైనదియు, బెదరును తోపించెడి నల్లగ్రుడ్లుగలదియునైనచూపు శంకిత దృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శఙ్కాదిషు ప్రయోక్తవ్యా ప్రోక్తా నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ఇది శంక మొదలయినవానియందు వినియోగింపబడును.

౨౧ - అభితప్తా॥ శ్లో॥ పుటప్రచలనం యత్ర తారకా దర్శ్య వాలసా।
అభితప్తా న కృద్దృష్టిర్నిర్వేదశ్రమఖేష్వియమ్॥

తా॥ రెప్పలకదలికయు నల్లగ్రుడ్లతోపికయు గలమెల్లనిచూపు అభితప్తదృష్టియనబడును. ఇది విసుగు మొదలగు వానియందు వినియోగించును.

౨౨ - అవలోకిత॥ శ్లో॥ అధస్తాద్దర్శనం యత్తదవలోకితముచ్యతే॥

తా॥ క్రిందుగచూచెడిచూపు అవలోకితదృష్టియనబడును

వి॥ శ్లో॥ వినియోగోఽథవేదస్యావిచారపఠనాదిషు॥

తా॥ ఈదృష్టివిచారము చదువుట మొదలైన విషయములందు వినియోగించును.

౨౩ - శూన్య॥ శ్లో॥ సమతారాపుటా బాహ్యా నిష్కమ్పా శూన్యదర్శనా॥
బాహ్యార్థగ్రహణే చేయం శూన్యదృష్టిరుదాహృతా॥

తా॥ సమములైన నల్లగ్రుడ్లును రెప్పలును గలదియు, బయలుపడినదియు, చలనము లేనిదియు, శూన్యమును చూచునదియునైన చూపు శూన్యదృష్టియనబడును. ఇది బాహ్యార్థగ్రహణమునందు వినియోగించును.

౨౪ – హృష్ట॥ శ్లో॥ చఞ్చలాదృశ్యతేయత్రరుచిరాచనిమేషభాక్।
ఈషత్సఙ్కుఞ్చితాదృష్టిర్హృష్టాహాసేప్రయుజ్యతే।

తా॥ చలించునదియు, మనోహరమయినదియు, రెప్పపాట్లుగలదియు, కొంచెము వంచబడినయదియునైనచూపుహృష్టదృష్టియనబడును. ఈదృష్టినవ్వునందు వినియోగపడును.

౨౫ – ఉగ్ర॥ శ్లో॥ సమ్యగ్వికసితాకిఞ్చిదపాఙ్గద్వయశోణిమా।
ఉగ్రదృష్టిస్సమాఖ్యాతాఉగ్రాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ రెప్పగావికసించినదియురెండుకనుగొనలందును ఎరుపుగలదియునైనచూపు ఉగ్రదృష్టియనబడును. ఇదిఉగ్రముమొదలైనవానియందుచెల్లును.

౨౬ – విభ్రాన్త॥ శ్లో॥ చలత్తారాచవిభ్రాన్తాదృష్టిర్విస్తృతదర్శనా॥
మధ్యేస్యాద్వికలోత్ఫుల్లావిభ్రాన్తాసమ్భ్రమాదిషు॥

తా॥ చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలిగినదియు, భ్రమించునదియు, ప్రీతినిగనబరుచునదియు, నడుమనడుమవెలవెలపాటును తేటదనమును గలిగినదియునైన చూపు విభ్రాంతదృష్టియనబడును. ఇదిసంభ్రమముమొదలైనవానియందువినియోగపడును.

౨౭ – శాన్త॥ శ్లో॥ క్రమమాణపుటాసన్నాకిఞ్చిచ్చఞ్చలలోచనా।
చలత్తారాకృతాపాఙ్గాదృష్టిశ్శాన్తాశమాదిషు॥

తా॥ క్రమమయిన రెప్పలకూడికగలదియు, కొంచెముచలించునట్టికన్నులు గలిగినదియు, చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లు గలిగినదియునైనచూపు శాంతదృష్టియనబడును. ఇది శమముమొదలైన వానియందుచెల్లును.

౨౮ – మీలిత॥ శ్లో॥ దృష్టేరర్ధవికాసేనమీలితాదృష్టిరీరితా॥

తా॥ సగముతెరవబడిన కన్నులుగలది మీలితదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ పారవశ్యాదిభావేషు ప్రయోక్తవ్యానిమీలితా॥

తా॥ పరవశత్వముమొదలైనభావములయందు ఈదృష్టియుపయోగింపబడును.

౨౯ – సూచనా॥ శ్లో॥ హస్తాభియోగచలనాత్కిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
సూచనాదృష్టిరాఖ్యాతాసూచనాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ చేసైగననుసరించి కొంచెము మూయబడినకన్నులుగలది సూచనాదృష్టియనబడును. ఇదిజాడచూపుటమొదలైనవానియందుచెల్లును.

30 – లజ్జిత॥ శ్లో॥ పతితోర్ధ్వపుటావ్రీడాఅధరచ్యుతతారకా।
కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రాలజ్జితాలజ్జితాదిషు॥

తా॥ వాలినమీది రెప్పలును, సిగ్గువలనవాల్చబడిన నల్లగ్రుడ్లును, కొంచెము ముడిగినరెప్పలకొనలునుగలది లజ్జితదృష్టియనబడును. ఈదృష్టిసిగ్గుపడినది మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

3౧ – మలిన॥ శ్లో॥ మలినాన్తాచలత్పక్ష్మాకిఞ్చిన్ముకుళితాకృతిః।
అక్ష్ణ్యాచాకృష్టతారాదృఙ్మలినాదృశ్యతేస్త్రియామ్॥

తా॥ సంకోచించినకనుగొనలును చంచలములైనరెప్పలును గలిగికొంచెముముడి గినకన్నులచే ఆకర్షింపబడిన నల్లగ్రుడ్లుగలది మలినదృష్టి యనబడును. ఇదిస్త్రీయందు గనబడును.

౩౨ - త్రస్త॥ శ్లో॥ ఉద్వృత్తవికసితా పూర్వం పశ్చాద్విరళతారకా।
త్రస్తా త్రాసమదే దృష్టి స్పన్దమానోద్వృత్తపుటద్వయా॥

తా॥ తొలుతవికాసముగలదై పిమ్మటచలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లతో సరిగామీదికెత్త బడిన రెప్పలుగలది త్రస్తదృష్టియనబడును. ఇదిభయమందును మదమునందును చెల్లును.

౩౩ - మ్లాన॥ శ్లో॥ శిథిలామన్థరచలా క్రమాన్నిర్భుగ్నతారకా।
పక్ష్మాగ్రభ్రూపుటా మ్లానా రోగజాడ్యగ్లానాదికేష్వియమ్॥

తా॥ సడలినకొంచెపుకదలికతో క్రమముగా సోలుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలిగి రెప్పలకొ నలనంటుచున్నకనుబొమ్మలుగలది మ్లానదృష్టియనబడును. ఇది వాడినవస్తువులందు చెల్లును.

౩౪ - ముకుళ॥ శ్లో॥ స్ఫురదాసక్తపక్ష్మాగ్రా సౌఖ్యామీలితతారకా।
మీలితోర్ధ్వపుటా దృష్టిరానన్దే ముకుళా భవేత్॥

తా॥ కదలుచున్న రెప్పలకొనలచేరికయు, తిన్నదనమును, కలసిననల్లగ్రుడ్లును, మూయబడిన పైరెప్పలునుగలది ముకుళదృష్టియనబడును. ఇదియానందమునందువినియో గించును.

౩౫ - కుఞ్చిత॥ శ్లో॥ కిఞ్చిత్కుఞ్చితపక్ష్మాగ్రపుటాత్యర్థం నికుఞ్చితా।
తారాభ్యాం కుఞ్చితా దృష్టి రనిష్టాసూయతాదిషు॥

తా॥ కొంచెమువాల్పబడిన కొనరెప్పలును మిక్కిలిలోగొనబడిన నల్లగ్రుడ్లునుగలది కుంచితదృష్టియనబడును. ఇదిఅనిష్టమునందును అసూయత మొదలైనవానియందును వినియోగపబడును.

౩౬ - ఆకాశ॥ శ్లో॥ ఆకాశదృష్టిరాకాశే బహువ్యావృతతారకా।
ఏషాప్యాకాశసంచారివస్త్వాదిషునియుజ్యతే।

తా॥ ఈదృష్టి ఆకాశమునందును, మీదిభాగమునందు సంచరించెడి వస్తువు లందును చెల్లును.

౩౭ - అర్ధముకుళ॥ శ్లో॥ సస్మితాచభవేత్తారాకిఞ్చిన్మిషితాపుటా।
స్యాదర్ధముకుళాదృష్టిస్సానన్దాహ్లాదగోచరా॥

తా॥ చిరునవ్వుతో మీదికి కూరుకొనబడుచున్న రెప్పలుగలది అర్ధముకుళదృష్టి యనబడును. ఇదిఆనందాహ్లాదములకు గోచరమైయుండును.

౩౮ - అనువృత్త॥ శ్లో॥ అనువృత్తాయదుక్తం తద్భూయోభూయోనిరీక్షణమ్॥

తా॥ మాటిమాటికిచూచుటగలది అనువృత్తదృష్టియనబడును.

వి॥ శ్లో॥ త్వరాదిషుప్రయోక్తవ్యాకలితాభావకోవిదైః॥

తా॥ ఇదితత్తరపాటుమొదలగువానియందు వినియోగింపబడును.

౩౯ - విప్లుత॥ శ్లో॥ స్ఫురితోత్ఫుల్లపతితపుటాదృగ్విప్లుతా భవేత్॥

తా॥ కదలింపబడి విరిసివాలబడిన రెప్పలుగలదివిప్లుతదృష్టియనబడును.

విని॥ శ్లో॥ ఏషాతుసర్వవస్తూనాంసౌన్దర్యాద్యవలోకనే॥

తా॥ ఈదృష్టి అన్నివస్తువులయొక్క సౌందర్యాదులను జూచుటయందుచెల్లును.

౪౦ - జిహ్మ॥ శ్లో॥ ఆకుఞ్చితపుటాగూఢతిర్యఙ్మన్థరలోకినీ।
జిహ్మాదృగ్గూఢతారాస్యాగూఢార్థానూయతాదిషు॥

తా॥ అంతటనువాల్పబడిన రెప్పలుగలిగి పయికితెలియక అడ్డముగాను మెల్లగాను చూచుటగలది జిహ్మాదృష్టియనబడును. ఇదిగూఢార్థములయందును అసూయ మొదలైన వానియందును చెల్లును.

౪౧ - వికోశ॥ శ్లో॥ అనిమేషాచలత్తారా వ్యాకోచితపుటద్వయా।
వికోశాఖ్యాభవేద్దృష్టిః హర్షాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ రెప్పపాటులేనిదియు, చలించుచున్న నల్లగ్రుడ్లుగలదియు, సంకుచితములైన రెప్పలుగలదియునైన చూపువికోశదృష్టియనబడును. ఇది సంతోషము మొదలైనవాని యందుచెల్లును.

౪౨ - మదిర॥ శ్లో॥ అఞ్చితామార్గితా మధ్యాఘూర్ణాక్షీ కుఞ్చితాచలా।
ఘూర్ణానాకీర్తితాదృష్టిః మదిరాతరుణేమదే॥

తా॥ ఒప్పిదమును దిక్కులుజూచుటయు కలతపాటునుగలదియు, మధ్యస్థమయి క్రిందికివాల్పబడినదియు, బెదరుగలదియునైన చూపుమదిరాదృష్టియనబడును. ఇదితరుణ మదమునందు చెల్లును.

౪౩ - హృద్య॥ శ్లో॥ అవ్యవస్థితసభ్రూభ్రాన్తామనాగ్లలితతారకా।
ఆకుఞ్చితపుటాహృద్యామధ్యమాదిషు యుజ్యతే॥

తా॥ నిలుకడలేనిదైతడబాటుగలిగి కొంచెముచలింప జేయబడిననల్లగ్రుడ్లునువంప బడనరెప్పలునుగలమనోజ్ఞమైన చూపు హృద్యదృష్టి యనబడును. ఇదిమధ్యమములైన వస్తువులయందుచెల్లును.

౪౪ - లలిత॥ శ్లో॥ భ్రూక్షేపాకుఞ్చితాపాఙ్గాస్మితాస్మరకృతేనచ।
వికాసేనాన్వితాదృష్టిఃలలితాలలితాదిషు॥

తా॥ కనుబొమ్మలకదలికచేముడుగజేయబడిన కడకన్నులుమన్మథవికారమువలనిచిరునవ్వును, తేటదనమునుగలది లలితదృష్టియనబడును. ఇదిఆనందకరములైన వస్తువుల యందుచెల్లును.

అథగ్రన్థాన్తరస్థభ్రూభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ సహజాపతితోత్క్షిప్తాచతురారేచితాతథా।
కుఞ్చితేతిషడైవాత్రభ్రూచాతుర్యప్రక్రియా॥

తా॥ సహజ, పతిత, ఉత్క్షిప్త, చతుర, రేచిత, కుంచిత, అని భ్రూభేదములు (కనుబొమలచతురత్వముగల క్రియలు) ఆరువిధములుగా జెప్పబడుచున్నది.

౧ - సహజ॥ శ్లో॥ సహజాస్యాత్స్వభావభ్రూః వికారరహితా ముఖే,
సహజాదిషుయుజ్యేత ఇతి భావవిదో విదుః॥

తా॥ ముఖమందే వికారము లేక స్వాభావికముగనుండెడి క్రియగలకనుబొమ్మ సహజభ్రూవనబడును ఇది స్వభావము మొదలైనవానియందు చెల్లును.

౨ - పతిత॥ శ్లో॥ అచంచలభ్రూయుగంచపతనాత్పతితామతా॥

తా॥ చలింపనికనుబొమ్మలను వాల్చునట్టి క్రియగలది పతితభ్రూవనబడును.

వి॥ శ్లో॥ జుగుప్సాయాం విస్మయేచ అసూయాయాంచ వేదనా॥

తా॥ ఇదిరోతపడుట యందును, ఆశ్చర్యమందును, ఓర్వనితనమందును, చెల్లును.

౩ - ఉత్క్షిప్త॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావాయదుత్క్షిప్తపతీతరామ్। ఉత్క్షిప్తాసాభవేత్ స్త్రీణాంకోపేసత్యవచస్యపి ॥ శృఙ్గారభావేలీలాయాంభ్రూరేషావినియుజ్యతే॥

తా॥ కనుబొమ్మలురెంటియందును ఒక్కటిగాని రెండునుగాని మిక్కిలినిక్కింపబడునేని ఉత్క్షిప్తభ్రూవనబడును. ఇది స్త్రీల కోపమునందును, సత్యవచనమునందును, శృంగారభావచేష్టయందును, లీలయందును, వినియోగింపబడును.

౪ - చతుర॥ శ్లో॥ ద్వితీయసహితాస్తోకాస్ఫురితాయదపశ్లథా,
చతురాముఖసంస్పర్శాహృదయానన్దసమ్భ్రమే॥

తా॥ రెండు కనుబొమ్మలకూడికతో కొంచెము మెల్లగాచలింపజేయబడియెనేని చతురభ్రూవగును. ఇదిముఖముతాకుట, మనస్సంతోషము, వేగిరపాటు, వీనియందు ఉపయోగింపబడును.

౫ - రేచిత॥ శ్లో॥ లావణ్యమనురాక్షిప్తాయద్యేకారేచితామతా॥

తా॥ అందముగాను ఇంపుగాను ఒకబొమ్మ వంపబడునేని అది రేచితభ్రూవనబడును.

వి॥ శ్లో॥ రహస్యశ్రవణే సాధుకలనే పదవీక్షణే॥

తా॥ ఇదిరహస్యమువినుట, మంచిదిఅనుట, స్థానవీక్షణము వీనియందుచెల్లును.

౬ - కుంచిత॥ శ్లో॥ ఏకావాసాద్వితీయావా కుఞ్చితాకుఞ్చితామతా॥

తా॥ ఒకబొమ్మయేనియును రెండుబొమ్మలు నేని ముడిగింపబడినయెడల అదికుంచితభ్రూవనబడును.

వి॥ శ్లో॥ మోట్టాయితే కుట్టమితే విలాసేకిలికించితే॥

తా॥ ఇదిమోట్టాయితము, కుట్టమితము, విలాసము, కిలికించితము, అనుశృంగారచేష్టావిశేషములందు వినియోగింపబడును. మోట్టాయితము మొదలగువానియర్థము భరతరసప్రకరణమందు వివరింపబడియున్నది.

అథ చతుర్విధగ్రీవాభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ సున్దరీచతిరశ్చీనాతథైవపరివర్తితా।
ప్రకమ్పితాచభావజ్ఞైర్జ్ఞేయాగ్రీవాచతుర్విధా॥

తా॥ సుందరి, తిరశ్చీన, పరివర్తిత, ప్రకంపిత అని గ్రీవా(మెడ)భేదములు నాలుగువిధములుగా భావజ్ఞులచే చెప్పబడియున్నవి.

౧ - సున్దరి॥ శ్లో॥ తిర్యక్ప్రచలితా గ్రీవా సున్దరీతి నిగద్యతే॥

తా॥ అడ్డముగా గదలింపబడినది సుందరీ గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ స్నేహారమ్భే తథా యత్నే సమ్యగర్థేఽపదస్మృతౌ।
సరసత్వేఽనుమోదే చ నాగ్రీవా సున్దరీమతా॥

తా॥ స్నేహారంభము, యత్నము చేయుట, మంచిదనుట, తలచుట, సరసము, అనుమోదము వీనియందు ఈ గ్రీవ యుపయోగింపబడును.

౨ - తిరశ్చీన॥ శ్లో॥ పార్శ్వద్వయోర్ధ్వ భాగేతు చలనాత్సర్పయానవత్।
సా గ్రీవా తు తిరశ్చీనేత్యుచ్యతే నాట్యకోవిదైః॥

తా॥ ఇరుప్రక్కల నూర్ధ్వభాగములయందు సర్పగతివలె గదలించుటగలది తిరశ్చీనా గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ ఖడ్గభ్రమే సర్పగత్యాం తిరశ్చీనా నిగద్యతే॥

తా॥ కత్తిని త్రిప్పుటయందును నాగుబాముపోవుటయందును ఈ గ్రీవ వినియోగించును.

౩ - పరివర్తిత॥ శ్లో॥ సవ్యాఽపసవ్య చలితా గ్రీవా యత్రాఽర్ధచన్ద్రవత్।
సా తు నాట్యకలాఽభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా॥

తా॥ ఇరుప్రక్కలయందును అర్ధచంద్రాకారముగా కదలింపబడునది పరివర్తితా గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ శృఙ్గారనటనే కాన్తాకపోలపరిచుమ్బనే।
నాట్యతన్త్రకలాభిజ్ఞైర్విజ్ఞేయా పరివర్తితా॥

తా॥ శృంగారనటనమునందును, స్త్రీలచెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకొనుటయందును, ఈ గ్రీవ యుపయోగించును.

౪ - ప్రకమ్పిత॥ శ్లో॥ పురఃపశ్చాత్ప్రచలనాత్కపోతీకణ్ఠకమ్పవత్।
ప్రకమ్పితేతి సా గ్రీవా ప్రోక్తా నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ ముందువెనుకలుగా పావురాయి మెడకదలించునట్లు గదలింపబడునది ప్రకంపిత గ్రీవయనబడును.

వి॥ శ్లో॥ యుష్మదస్మదితి ప్రోక్తే దేశీనాట్యవిశేషకే । డోలాయాఙ్గణితే చాఽపి ప్రయోక్తవ్యా ప్రకమ్పితా॥

తా॥ నీవు నేను అనుటయందును, దేశీయనాట్యమునందును, ఉయ్యాలయందును, లెక్కపెట్టుటయందును, ఈ గ్రీవ యుపయోగింపబడును.

అథద్వాదశహస్తప్రాణలక్షణం నిరూప్యతే.

శ్లో॥ హస్తానాంద్వాదశ ప్రాణాస్తేషాం లక్షణముచ్యతే॥

తా॥ హస్తప్రాణములు పండ్రెండు, వానిలక్షణము చెప్పఁబడుచున్నది.

శ్లో॥ ప్రసారణంకుఞ్చితఞ్చరేచితంపుఙ్ఖితంతథా । అపవేష్టితకంచాఽపిప్రే
రితోద్వేష్టితేతిథా ॥ వ్యావృత్తిపరివృత్తిశ్చ సఙ్కేతశ్చ తతఃపరమ్।
చిహ్నంపదార్థటీకేతిప్రాణాద్వాదశహస్తజాః॥

తా॥ ప్రసారణము, కుంచితము, రేచితము, పుంఖితము, అపవేష్టితము, ప్రేరితము, ఉద్వేష్టితము, వ్యావృత్తి, పరివృత్తి, సంకేతము, చిహ్నము, పదార్థటీకము అనిహస్తజప్రాణములుపండ్రెండు.

౧ - ప్రసారణము॥ శ్లో॥ ప్రసారణమితిప్రోక్తమఙ్గుళీనాం ప్రసారణాత్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుచాచుటవలననైన హస్తప్రాణము ప్రసారణమనబడును.

౨ - కుఞ్చితము॥ శ్లో॥ కుఞ్చనాదఙ్గుళీనాం కుఞ్చితం సముదీరితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లనుముడిగించుటవలననైనహస్తప్రాణము కుంచితమనబడును.

౩ - రేచితము॥ శ్లో॥ అఙ్గుళీనాం ప్రచలనాద్రేచితం పరికీర్తితమ్॥

తా॥ వ్రేళ్లను గదిలించుటవలననైన హస్తప్రాణము రేచితమనబడును.

౪ - పుఙ్ఖితము॥ శ్లో॥ పురోభాగే కుఞ్చితో వా రేచితో వా ప్రసారితః॥
యో హస్తస్తు పతాకాఽఽదిర్జ్ఞేయస్సౌ పుఙ్ఖితో భవేత్॥

తా॥ పతాకాదిహస్తములందు వ్రేళ్లుముందరికివంచుట కదలించుట చాచుట వీని వలననైన హస్తప్రాణము పుంఖితము అనబడును.

౫ - అపవేష్టితము॥ శ్లో॥ అథస్థాదవనంయస్తు హస్తో నామ్నాఽపవేష్టితః॥

తా॥ వ్రేళ్లనుక్రిందుగా చాచుటయనెడి హస్తప్రాణము అపవేష్టితమనబడును

౬ - ప్రేరితము॥ శ్లో॥ పశ్చాద్భాగే కుఞ్చితో వా ప్రేరితో వా ప్రసారితః। యో హస్తఃకథితస్సోఽయం ప్రేరితః పూర్వసూరిభిః॥

తా॥ వ్రేళ్లను వెనుకప్రక్కకు ముడిగించుట, కదలించుట, చాచుటయునైన హస్తప్రాణము ప్రేరితము అనబడును.

౭ - ఉద్వేష్టితము॥ శ్లో॥ హస్తానామూర్ధ్వభాగేయద్గమనంచాఽస్తిసత్క్రమే।
తదుద్వేష్టిత మిత్యాహుర్భరతాఽఽగమవేదినః॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు చేతులను మీదికెత్తుటచేనైన హస్తప్రాణము ఉద్వేష్టితము అనబడును.

౮ - వ్యావృత్తము॥ శ్లో॥ ఉద్గతశ్చపార్శ్వభాగే హస్తో వ్యావృత్తకో భవేత్॥

తా॥ పార్శ్వభాగములందు మీదికెత్తబడిన చేతులుగలహస్తప్రాణము వ్యావృత్తమనబడును.

౯ - పరివృత్తము॥ శ్లో॥ పార్శ్వాభ్యాంచపురోభాగే యో హస్తో నటనే
కృతః॥ పరివృత్తస్సమాఽఽఖ్యాతో నామ్నా హస్తవిశారదైః॥

తా॥ నాట్యముచేయునపుడు పార్శ్వములనుండి ముందరితట్టునకు చేతులను తెచ్చుట అనుహస్తప్రాణము పరివృత్తము అనబడును.

౧౦ - సఙ్కేతము॥ శ్లో॥ ఊహః విధాన రచనా వినా స్థూలోక్తి పర్వకమ్।
యోహస్తోనియమం ప్రాప్తస్ససఙ్కేతి ఉదాహృతః॥

తా॥ స్థూలోక్తిపరంపరలేక ఊహచేత తెలిసికోదగిన సైగగలహస్తప్రాణము సంకేతమనబడును.

౧౧ - చిహ్నము॥ శ్లో॥ ప్రత్యక్షాణాం పరోక్షాణాం వస్తూనాంనాట్యకర్మణి।
స్థావరత్వం జఙ్గమత్వమేవ మష్టాఽపితాదృశాః । తదాకారప్రకటనం
తన్ముఖస్యనిరీక్షణమ్ । తత్స్థానదర్శనంచాపి తధ్వజానాంచదర్శనమ్।
తదాయుధప్రకటనం తద్గతాఽర్థ నివేదనమ్। తద్వ్యాప్తదర్శనంచాఽ
పి తచ్చేష్టా దర్శనంతథా। తేషాంచ దర్శనేత్యాది నానాచిహ్నం
విధీయతే॥

తా॥ నాట్యకర్మమునందు ప్రత్యక్షపరోక్షవస్తువులయొక్క స్థావరజంగమత్వములను దెలుపు చిహ్నములు గొనిమిది. అవి వానియాకారములనుజూపుట, వానిముఖములనుజూపుట, అవి యుండుతావులనుజూపుట, వాని టెక్కెములనుచూపుట, వానియాయుధములను దెలుపుట, వానియందు గలప్రయోజనములను దెలుపుట, వానిచేవ్యాపింపజేయబడినవానిని దెలుపుట, వానిచేష్టలను దెలుపుట, వానిగురుతులను దెలుపుట. ఈ యెనిమిదిలక్షణములుగల హస్తప్రాణము చిహ్నము అనబడును.

౧౨ - పదార్థటీకము॥ శ్లో॥ పదానాంకథితానాంస్యాదర్థనిర్వాహతాయది।
ఇయంపదార్థటీకేతికథితోఽభరతాదిభిః॥

తా॥ చెప్పబడుచుండెడు భావవ్యంజకములైన పదములయర్థములను నిశ్చయపరచునట్టిహస్తప్రాణముపదార్థటీకము అనబడును.

అథహస్తభేదానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ అథభేదానీస్తుహస్తానాంలక్షణానియథాక్రమమ్।
అసంయుతాస్సయుంతాశ్చద్వేధాహస్తాప్రకీర్తితాః॥

తా॥ ఇకనుహస్తములయొక్క లక్షణములుచెప్పబడును. అవియసంయుతములు సంయుతములు అనిరెండువిధములుగలవి.

అథాష్టావింశతివిధాఽసంయుతహస్తా నిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ పతాకస్త్రిపతాకోఽర్ధపతాకఃకర్తరీముఖః । మయూరాఽఖ్యోఽ
ర్థచన్ద్రశ్చాఽరాళశ్శుకతుణ్డకః । ముష్టిశ్చశిఖరాఽఖ్యశ్చకపిత్థం
కటకాముఖః । సూచీచన్ద్రకలాకోశః సర్పశీర్షకరస్తథా । మృగ
శీర్షస్సింహాముఖో లాఙ్గూలస్సోలపద్మకః । చతురోభ్రమరశ్చైవ
హంసాఽస్యోహంసపక్షకః । సందంశోముకుళశ్చైవతామ్రచూడస్త్రి
శూలకః । అష్టావింశతిహస్తానామేవంనామానివైక్రమాత్॥

తా॥ పతాకము, త్రిపతాకము, అర్ధపతాకము, కర్తరీముఖము, మయూరము, అర్ధచంద్రము, అరాళము, శుకతుండము, ముష్టి, శిఖరము, కపిత్థము, కటకాముఖము, సూచి, చంద్రకల, కోశము, సర్పశీర్షము, మృగశీర్షము, సింహముఖము, లాంగూలము, సోలపద్మము, చతురము, భ్రమరము, హంసాస్యము, హంసపక్షము, సందంశము, ముకులము, తామ్రచూడము, త్రిశూలము, అనుఇరువదియెనిమిదియు అసంయుతహస్తములనబడును.

పతాకహస్తలక్షణమ్.

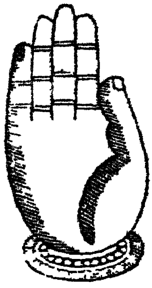

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యస్సఙ్గకుఞ్చితాఽఙ్గుష్ఠాస్సంశ్లిష్టాప్రసృతా యది।
సపతాకః కరః ప్రోక్తో నృత్యకర్మవిశారదైః॥

తా॥ అన్నిప్రేళ్లను చాచిబొటనవ్రేలిని వంచిపట్టినది పతాకహస్తమని నృత్యశాస్త్రవిశారదులు చెప్పుదురు.

వి॥ శ్లో॥ నాట్యారమ్భే వారివాహే వనే వస్తునిషేధనే। కుచస్థలే నిశాయాంచ నద్యామమరమణ్డలే॥ తురఙ్గే ఖణ్డనే వాయౌ శయనే గమనోద్యతే। ప్రతాపే చ ప్రసాదే చ చన్ద్రికాయాం ఘనాతపే। కవాటపాటనే సప్తవిభక్త్యర్థే తరఙ్గకే। వీధీప్రవేశభావేఽపి సమత్వే చాఙ్గరాగకే। ఆత్మార్థే శపథే చాఽపి తూష్ణీంభావనిదర్శనే। ఆశీర్వాదక్రియాయాంచ నృపశ్రేష్ఠస్య భావనే। తాళపత్రే చ ఖేటే చ ద్రవ్యాదిస్పర్శనే తథా। తత్ర తత్రేతి వచనే సిన్ధౌ తు సుకృతిక్రమే। సంబుద్ధౌ తు పురోగేఽపి ఖడ్గరూపస్య ధారణే। మాసే సంవత్సరే వర్షదినే సమ్మార్జనే తథా। ఏవమర్థేషు యుజ్యన్తే పతాకాహస్తభావనాః॥

తా॥ నాట్యారంభము, మేఘము, వనము, వస్తువులను నిషేధించుట, కుచస్థలము, రాత్రి, నది, దేవసమూహము, అశ్వము, ఖండించుట, వాయువు, శయనము, గమనము, ప్రతాపము, ప్రసాదము, చంద్రిక, మిక్కిలి యెండకాయుట, తలుపుతట్టుట, ఏడువిభక్త్యర్థము, అల, వీధిలోప్రవేశించుట, సమముగానుండుట, గంధము పూయుట, తాననుట, శపథము, ఊరకుండుటను తోపించుట, ఆశీర్వదించుట, గొప్పరాజును జూపించుట, తాటాకు, చెంపపెట్టు, పదార్థమును స్పృశించుట, అక్కడనే యక్కడనే యనుట, సముద్రము, సుకృతిక్రమము, సంబోధనము, ముందుగాబోవువాడనుట, కత్తియాకృతినిజూపుట, మాసము, సంవత్సరము, వర్షము, దినము, సమ్మార్జనము, (అనగాతుడుచుట) ఈ అర్థములయందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

గ్రన్థాన్తరస్థపతాకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సంలగ్నతర్జనీమూలే యత్రాఙ్గుష్ఠో నికుఞ్చితః। ప్రసారితతలాఙ్గుళ్యః పతాకః ప్రభవేత్కరః। ఏకాకినా పురా ధాత్రా పరబ్రహ్మసమాగమే। జయేతి స్తుతివేళాయాం పతాకస్యాకృతిః కరః। యతో భేజే తతో లోకే పతాక ఇతి విశ్రుతః। అతఏవ సమస్తానాం హస్తానామయమాదిమః। పతాకో బ్రహ్మణో జాతః శ్వేతవర్ణో ఋషిశ్శివః। బ్రహ్మజాతిర్భవేత్తస్య పరబ్రహ్మాధిదైవతమ్॥

తా॥ తర్జనీమూలమందుజేర్చ్పవంచబడిన బొటనవ్రేలును చాచబడినఅరచేయియు వ్రేళ్లునుగలదిపతాకహస్తమనబడును. ముందుబ్రహ్మయొంటరిగా పరబ్రహ్మను చేరబోయినప్పుడుపతాకాకృతిగాచేయిచాచి జయవిజయీభవయనిస్తోత్రముచేసెను ఆకారణముచేత అట్లుపట్టబడినచేయి నాటనుండిలోకమునందుపతాకయనిప్రసిద్ధినొందెను. కనుక ఇదియెల్లహస్తములకును మొదటిదాయెను-ఈ పతాకహస్తము బ్రహ్మవలనబుట్టినది. దీని జాతి బ్రాహ్మణజాతి. వర్ణము తెలుపు ఋషి శివుడు. అధిదేవతబ్రహ్మము.

వి॥ శ్లో॥ జయేతివచనేమేఘే నిషేధేవిపినేనిశి । యాహీతివచనేయానేవాహేమారుతివక్షసి । పురఃపుణ్యేచాతిశయే ప్రవాహేసురమందిరే । హాహాకారేచన్ద్రికాయామాతపేసురమణ్డలే । అర్గళాపుటనేకుడ్యే ఖణ్డనేపరితోషణే । కపోలే చన్దనాలేపే కృపాణే వారివారణే । సమూహేసైన్యసన్నాహే సమయే భయవారణే । అపాశ్రయేఅపదయేపిధానే శయనేభువి । జ్వాలాసువహ్నిధారాసు తరఙ్గేపక్షిపక్షకే । ప్రభువిజ్ఞాపనేత్రేతి వాక్యేయాదృశితాదృశి । చపేటేవస్తుసంస్పర్శే సరసాఙ్గమ్మర్దనే । వ్యాజస్తుతౌప్రతాపేచదేవతానాంనివేదనే । పార్శ్వాశ్లేషే పతాకాయాం ప్రవాతే వసనాఞ్చలే । శైత్యేతాపేధాళధళ్యే స్నాయాయాంవత్సరేఋతౌ । అయనేవాసరేపక్షేమాసే స్వచ్ఛేసుహాసులే । సమాసన్నే పాలయేతిలాలయేతిచభాషణే । బ్రహ్మజాతౌశుభ్రవర్ణే పతాకోత్రనియుజ్యతే॥

తా॥ జయజయయనుట, మేఘము, నిషేధము, అడవి, రాత్రి, పొమ్మనుట, నడచుట, గుఱ్ఱము, గాలి, రొమ్ము, ఎదురు, పుణ్యము, అతిశయము, ప్రవాహము, దేవలోకము, హాహాకారము, వెన్నెల, ఎండ, దేవతాసమూహము, గడియతీయుట, గోడ, నరుకుట, సంతోషము, చెక్కిలి, గంధముపూయుట, కత్తి, నీటికికట్టువేయుట, గుంపు, దండుయొక్కఆయిత్తము, సమయము, వెరపుతీర్చుట, ఆశ్రయములేమి, కప్పుట, పానుపు, భూమి, నిప్పుమంట, వానధార, అల, పక్షిరెక్క, ప్రభువుతో మనవిచేయుట, కన్న, మాట, ఎట్టిది అట్టిదియనుట, చెంపపెట్టు, వస్తువులనుఅంటుట, కొలను, ఒడలుపిసుకుట, నెపముపెట్టిపొగడుట, ప్రతాపము, దేవతానివేదనము, ప్రక్కకౌగిలింత, టెక్కెము, పెద్దగాలి, కొంగు, చలి, ఈక్క, తళతళ, నీడ, సంవత్సరము, ఋతువు, ఆయనము, పగలు, పక్షము, మాసము, తేట, గొప్పవంశము, సమీపించినదిఅనుట, పాలింపుముఅనుట, బ్రాహ్మణజాతి, శుభ్రవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

త్రిపతాకహస్తలక్షణమ్.

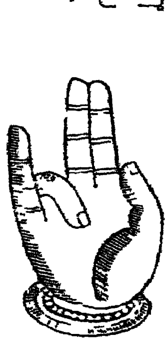

శ్లో॥ సఏవత్రిపతాకస్స్యా ద్వక్రితానామికాఙ్గుళిః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన పతాకహస్తమందలి యనామిక, (అనగా చిటికినవ్రేలికి ముందువ్రేలు) వంచబడెనేని యది త్రిపతాకహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మకుటేవృక్షభావేచ వజ్రేతద్ధరవాసవే । కేతకీకుసుమేదీపే వహ్నిజ్వాలా విజృమ్భణే ॥ కపోతేపత్రలేఖాయాం బాణార్థే పరివర్తనే । స్త్రీపుంసయోస్సమాయోగే యుజ్యతే త్రిపతాకకః॥

తా॥ కిరీటము. వృక్షభావము, వజ్రాయుధము, ఇంద్రుడు. మొగలిపువ్వు. దీపము, అగ్నిజ్వాలపైకిలేచుట, చెక్కుట. మకరికా పత్రికము, సాష్టాంగము, మరియు స్త్రీపురుషులచేరిక, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరే త్రిపతాక హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేనామికా వక్రా త్రిపతాకః కరో భవేత్ । శక్రేణాకారితో వజ్రో హస్తస్యానామికాం వినా । పతాకస్య త్రిభాగేన త్రిపతాక ఇతి శ్రుతిః । వాసవాత్ త్రిపతాకోఽయం జజ్ఞే తస్య ఋషిర్గుహః । రక్తవర్ణః క్షత్రజాతిరధి దేవో హరః స్మృతః॥

తా॥ క్రిందచెప్పబడిన పతాకహస్తమందు అనామిక (ఉంగరపువ్రేలు) వంచబడెనేనియది త్రిపతాకహస్తమగును. ఆదికాలమందు దేవేంద్రుడు వజ్రాయుధము బట్టుకొనునప్పుడు అనామికనువదలి పతాకము యొక్క మూడుభాగములచేత గ్రహించుటచే నేర్పడినది గనుక ఇది త్రిపతాకము అనబడెను. ఇది ఇంద్రునివలన పుట్టినది. ఎఱ్ఱనివన్నెగలది. క్షత్రియజాతి. దీనికి ఋషిగుహుడు అధిదేవత శివుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆవాహనేఽవతరణే వదనోన్నమనే నతౌ । స్పర్శే శుభానాం ద్రవ్యాణామప్యన్యేఽనాదరేఖలే । సన్దేహే ముకుటే వృక్షే వాసవే కులిశాయుధే । అలకాపనయే దీపే తిలకోష్ణీషధారణే । కటుగన్ధరసాలేపే నాసాకర్ణస్య సంవృతౌ । అశ్రుసమ్మార్జనే బాణే కేతక్యాం పత్రలేఖనే । పాతేఽపి ఖగవిశేషాణాం కేకికేలావిజృంభణే । క్షత్రజాతౌ రక్తవర్ణే త్రిపతాకో నియుజ్యతే॥

తా॥ ఆవాహనము, దిగుట, మొగమెత్తుట, వంచుట, మంగళవస్తువులను ముట్టుట, గురుతిడుట, నమ్మకములేమి, దుర్జనుడు, సందేహము, కిరీటము, వృక్షము, ఇంద్రుడు, వజ్రాయుధము, ముంగురులనెగదువ్వుట, దీపము, బొట్టుపెట్టుకొనుట, పాగాపెట్టుకొనుట, కారైన వాసనగలద్రవ్యమును పూయుట, ముక్కు చెవులను మూసికొనుట, కన్నీరును తోముట, బాణము, మొగలిపువ్వు, మకరికాపత్రములను వ్రాయుట, కొన్నిపక్షులయొక్క పాటు, నిప్పుమంటలు లేచుట, క్షత్రియజాతి, ఎఱుపువన్నె వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

అర్ధపతాకహస్తలక్షణమ్.

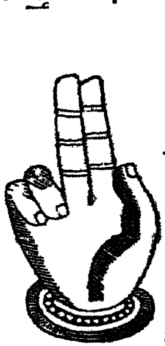

శ్లో॥ త్రిపతాకకనిష్ఠా చేన్నమ్రితాఽర్ధపతాకకః

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు వంచబడునేనియది అర్ధపతాకహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ పల్లవే ఫలకే తీరే ద్వయోరితివాచకే । క్రకచే ఛురికాయాం చ ధ్వజే గోపురశృఙ్గయోః । యుజ్యతేఽర్ధపతాకోఽయం తత్తత్కర్మప్రయోగతః॥

తా॥ చిగురు, పలక, గట్టు, ఇద్దరనిచెప్పుట, నూరుకత్తి, రంపము, ధ్వజము, గోపురము, కొమ్ము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

కర్తరీముఖహస్తలక్షణమ్.

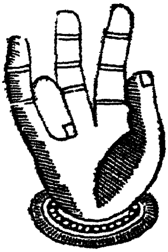

శ్లో॥ అస్యైవచాఽపిహస్తస్య తర్జనీచకనిష్ఠికా।
బహిఃప్రసారితే ద్వే చేత్సకరఃస్యాత్కర్తరీముఖః॥

తా॥ అర్ధపతాకహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును పైటికిచాపబడునేని కర్తరీముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్త్రీపుంసయోస్తువిశ్లేషే విపర్యాసపదేఽపిచ । లుణ్ఠనే నయనాన్తే చ మరణే భేదభావనే। విద్యుదర్థేఽప్యేకశయ్యా విరహే పతనే తథా। లతాయాం యుజ్యతే చాఽయం కర్తరీముఖ ఇష్యతే॥

తా॥ స్త్రీపురుషులయెడబాటు, వ్యత్యస్తస్థానము, దొంగిలించుట, కడకన్ను, చావు, భేదించుట, మెరపు, ఒకపానుపునందలి పడుకవలన నెడబాయుట, క్రిందపడుట, తీగె, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ త్రిపతాకేబహిర్యాతా తర్జనీయదికర్తరీ । శశాఙ్కశేఖరః పూర్వం జలన్ధరవధప్రభృతి । చక్రంలిఖిత తర్జన్యానిక్షిప్య భువిమధ్యమామ్ ॥ తదా ప్రభృతికర్తర్యుత్పన్నేతి మునిభిస్స్మృతః । కర్తరిశ్శంకరాజ్జాతః ఋషిః పర్జన్యదేవతా । క్షత్రజాతిస్తామ్రవర్ణశ్చక్రపాణిరధీశ్వరః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తమందు తర్జని బయలుచాచబడెనేని కర్తరీహస్తమగును. పూర్వకాలమునందు శివుడు జలంధరాసురసంహారము కొరకు భూమిలో మధ్యమనుంచి తర్జనిచే చక్రమును వ్రాసెను. అదిమొదలుకొని కర్తరిగలిగెనని ఋషులు చెప్పుచున్నారు. కర్తరిహస్తము శివునివలన బుట్టినది. ఇది క్షత్రియజాతి. ఋషిదేవత పర్జన్యుడు. రక్తవర్ణము. అధిదేవత చక్రపాణి.

వి॥ శ్లో॥ పాదాలక్తకనిర్మాణే పతనే లేఖ్యవాచకే । దమ్పత్యోర్విరహేచైవ విపర్యాసే రమాధవే । చపలాయామేకశయ్యావియోగే మహిషే మృగే । చామరే శైలశృఙ్గేచ వారణే వృషభే గవి । కేశపాశస్యశోధిన్యాం క్షత్రియే తామ్రవర్ణకే । కర్తర్యాం గోపురే సోఽయం కర్తరీ వినియుజ్యతే॥

తా॥ కాళ్లకులత్తుకపెట్టుట, వ్రాయుట, దంపతులవిరహము, వ్యత్యాసము, విష్ణువు, మెరపు, ఒకపడుకవలని యెడబాటు, మహిషము, మృగము, చామరము, కొండశిఖరము, ఏనుగు, వృషభము, ఆవు, దువ్వెన, క్షత్రియుడు, రక్తవర్ణము, కత్తెర, గోపురము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౫. మయూరహస్తలక్షణమ్.

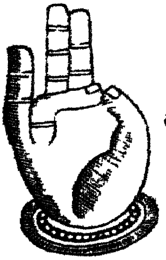

శ్లో॥ అస్మిన్ననామికాఙ్గుష్ఠశ్లిష్టే చాఽన్యే ప్రసారితే।
మయూరహస్తః కథితః కరటీకావిచక్షణైః॥

తా॥ కర్తరీముఖ హస్తమందు అనామికను అంగుష్ఠముతో జేర్చి తక్కిన వ్రేళ్లను చాచిపట్టినయెడ మయూరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మయూరాఽస్యే లతాయాం చ శకునే వమనే తథా। అలక స్యాపనయనే లలాటే తిలకేషు చ। నద్యుదకస్య నిక్షేపే శాస్త్రవాదే ప్రసిద్ధకే। ఏవమర్థేషు యుజ్యన్తే మయూరకరభావనాః॥

తా॥ నెమిలిముఖము, తీగె, పక్షి, క్రక్కుట, ముంగురులుదిద్దుట, నొసలు, తిలకము, కన్నీరు ఎగజిమ్ముట, శాస్త్రమును వ్యవహరించుట, ప్రసిద్ధి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౬. అర్ధచన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

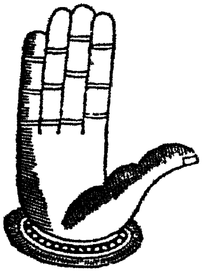

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రకరస్సోఽయం పతాకేఽఙ్గుష్ఠసారణాత్॥

తా॥ పతాకహస్తమందు అంగుష్ఠముచాచబడినయెడ అర్ధచన్ద్రహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చన్ద్రే కృష్ణాష్టమీభాజి గళహస్తార్థకేఽపి చ। భల్లాయుధే దేవతానామభిషేచనకర్మణి। భుక్పాత్రే చోద్భవే కట్యాం చిన్తాయామాత్మవాచకే। ధ్యానే చ ప్రార్థనే చాఽపి అఙ్గసంస్పర్శనే తథా। ప్రాకృతానాం నమస్కారేఽప్యర్ధచన్ద్రో నియుజ్యతే॥

తా॥ కృష్ణాష్టమీ చంద్రుడు, మెడపట్టి గెంటుట, భల్లాయుధము, దేవాభిషేకము, కంచము, పుట్టుక, మొల, చింత, తన్నుదాను చెప్పుకొనుట, ధ్యానము, ప్రార్థించుట, అవయవములను అంటుట, సలాముచేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ అర్ధచన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకే విరళాఙ్గుష్ఠే సోఽర్ధచన్ద్రకరో భవేత్। భూషణేచ్ఛావతస్యార్థ రతసీమకుళాకృతిః। జాతశ్చన్ద్రాదర్ధచన్ద్రో ఋషిరస్యాత్రిరుచ్యతే। వైశ్యజాతిర్ధూమ్రవర్ణో మహాదేవోఽధిదేవతా॥

తా॥ పతాకహస్తము చాచబడిన బొటనవ్రేలు గలదగునేని అర్ధచంద్రహస్తమగును. ఇది భూషణేచ్ఛగల శివునినిమిత్తమై చంద్రునినుండి పుట్టినది. ఇది వైశ్యజాతి. దీనికి ఋషి అత్రి. వర్ణము ధూమ్రము. అధిదేవత మహాదేవుడు.

వి॥ శ్లో॥ వలయే మణిబన్ధే చ దర్పణస్య నిరూపణే। ఆశ్చర్యే చ ప్రయాణే చ వ్యామితే నిఖిలేషు చ॥ తాళమానే మాలిబన్ధ నిర్మాణే బాలపాదపే। ఖేదాత్కపోలవహనే గజకర్ణనిరూపణే। పాపరాధివినిష్క్రాన్తే ఫాలస్వేదనివారణే। యువార్థే చ సమర్థే చ శశాఙ్కే ప్రాకృతానతౌ। అభిషేకే భ్రూలతాయాం మం

శుకే కార్ముకేధికే । కటిపట్టదృఢీకారే కలశారచనేఙ్గకే । చరణాభినయే బాల
వహానేపశ్చిమాఙ్గకే । గౌరవర్ణే వైశ్యజాతౌ వర్ధచన్ద్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ ముంజేతికడియము, మనికట్టు, అప్పటుసుజూచుట, ఆశ్చర్యము, ప్రయాసము, మేరలేమి, సకలము, తాళమానము, సిగముడివేయుట, లేతచెట్టు, దుఃఖమువలన చెక్కిట చేయిసేర్చుట, ఏనుగుచెవులనుచూపుట, తప్పుచేసినవారిని వెడలగొట్టుట, నొసటి చెమటతుడుచుట, యౌవనవంతుడు, సమర్థుడు, చంద్రుడు, ప్రాకృతులు నమస్కరించుట, అభిషేకము, కనుబొమ్మ, వస్త్రము, ధనుస్సు, మిక్కిలి యనుట, నడికట్టు బిగించుట, కుంభచేయుట, కాళ్లనుచూపుట, బిడ్డనెత్తుకొనుట, వీపు, తెలుపు, వైశ్యజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

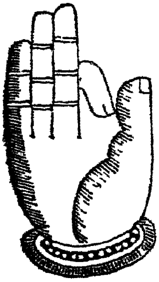

౭. అరాళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేతర్జనీ వక్రానామ్నా సోఽయమరాళకః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చూపుడువ్రేలు వంపడినయెడ అరాళహస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ విషామృతాదిపానేషు ప్రచణ్డపవనేపిచ । యుజ్యతేఽరాళహస్తోయం భరతాఽగమకోవిదైః॥

తా॥ జలము అమృతము మొదలగువానిని త్రాగుటయందును గాలియందును ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థాఽరాళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ వక్రితౌస్యాదరాళకః ॥ సప్తానాం జలధీనాంయో ఆపోశనకృతేపురా।అరాళఃకుమ్భజాజ్జాతో సఏవఋషిరుచ్యతే । పాటలాంశుర్మిశ్రజాతి ర్వాసుదేవోధిదేవతా । ఏవమేతస్యానుపూర్వ్య ముక్తాభిర్భరతాదయః॥

తా॥ పతాకహస్తమున అంగుష్ఠతర్జనులు వంచబడినయెడ అరాళహస్తమవును. ఇదిపూర్వకాలమునందు అగస్త్యమహామునివలన సప్తసముద్రములను ఆపోశనముచేయునపుడు పుట్టెను. ఇదిమిశ్రజాతి. దీనికి అగస్త్యుడు ఋషి. ఎరుపువర్ణము. వాసుదేవుడు అధిదేవత. దీని ఆనుపూర్వ్యము ఇటువంటిదని భరతాదులుచెప్పిరి.

వి॥ శ్లో॥ ఆపోశనేబ్రాహ్మణానా మాశీర్వచనకర్మణి । విటానాంప్రియవైముఖ్యే కేశానాంచవికీర్ణకే । అయామీతిబ్రువిత్యుక్తా సన్ధ్యాకర్మప్రదక్షిణే । లలాటస్వేదహరణే కజ్జలాలేపనేదృశోః । ఏవమాదిషు యుజ్యన్తే అరాళకరభావనాః॥

తా॥ బ్రాహ్మణులయొక్క ఆపోశనము, ఆశీర్వాదముచేయుట, విటులప్రియవైముఖ్యము, వెండ్రుకలచిక్కుదీయుట, వేగరమ్మనుట, సంధ్యాకర్మమునందలిప్రదక్షిణము, నొసటిచెమ్మట తుడుచుట, కన్నులకు కాటుకపెట్టుట, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

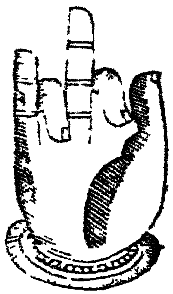

౮ శుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్ననామికా వక్రా శుకతుణ్డః కరో భవేత్॥

తా॥ ముందుచెప్పిన అరాళహస్తమందు అనామిక వంపబడెనేని శుకతుణ్డహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ బాణప్రయోగే కున్తార్థే మర్మోక్త్యాముగ్రభావనే । శుకతుణ్డకరో జ్ఞేయో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ బాణప్రయోగము, ఈటె, మర్మమైనమాట, తీక్ష్ణభావము, వీనియందీహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వక్రే పతాకతర్జన్యనామికే శుకతుణ్డకః । నటయిత్వా శైవ కోపం నాట్యప్రవర్తిన సదాశివమ్ । దుర్గాయాం శుకతుణ్డాఖ్యో దుర్వాసా ఋషిరుచ్యతే । ద్విజాన్వయశ్శోణవర్ణో దేవతాస్య మరీచికః॥

తా॥ పతాకహస్తమందు తర్జనీ అనామికలు వంపబడెనేని శుకతుండహస్తమౌను. ఇది సదాశివునివలన పార్వతీదేవికి ప్రణయకలహము గలిగినప్పుడు పార్వతీదేవియందు పుట్టెను. ఇది బ్రాహ్మణజాతి, ఋషి దుర్వాసుడు, రక్తవర్ణము, మరీచి అధి దేవత.

విని॥ శ్లో॥ బ్రహ్మాస్త్రే స్యాత్తుభాగ్రే చ కాటిల్యే వినివర్తనే । భిన్దిపాలే చ యుద్ధే చ క్రమణే కలహేపి చ ॥ అనాదరే ప్రేమకోపే అభిప్రాయే విసర్జనే । చ్యుతాక్షపాతే కున్తార్థే శుకశారికయోరపి । ఉగ్రభావే చ మర్మోక్తౌ తామ్రే బ్రాహ్మణజాతిజః । శుకతుణ్డకరో ధార్యో నేత్రభిః పరికీర్తితః॥

తా॥ బ్రహ్మాస్త్రము, మొగముతుద, వంకర, వస్తువులమార్పు, భిందిపాలమను ఆయుధము, నడవబోవువిషయము, దాటుట, కలహము, ప్రీతిలేమి, ప్రణయకలహము, అభిప్రాయము, విడుపు, జూదపుగాయి, ఈటె, చిలుకగోరువంకలనుజూపుట, ఉగ్రభావము, మర్మోక్తి, తామ్రవర్ణము, వీనియందు బ్రాహ్మణజాతిదైన ఈహస్తము చెల్లును.

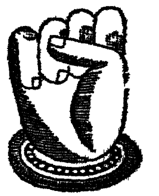

౯. ముష్టిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మేళనాదఙ్గుళీనాఞ్చ కుఞ్చితానాం తలాన్తరే।
అఙ్గుష్ఠేనోపరి యుతో ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ నాలుగువ్రేళ్లనుజేర్చి యరచేతిలోనికి వంచి యంగుష్ఠమును మీదజేర్చునెడ ముష్టిహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్థిరే కచగ్రహే దార్ఢ్యే వస్త్వాదీనాం చ ధారణే ।
మల్లానాం యుద్ధభావే చ ముష్టిహస్తోఽయముచ్యతే॥

తా॥ స్థిరమనుట, పిగబట్టుట, దృఢత్వము, పదార్థముల నందుకొనుట, జెట్టీల జగడము, వీనియందు ఈముష్టిహస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థ ముష్టిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యోపరికృతాఙ్గుష్ఠో ముష్టిస్త్వాకృతిఃకరః । మధుకైటభయోర్యుద్ధే జాతో విష్ణోరయంకరః । అమరేన్ద్రో ఋషిర్నీల వర్ణశ్చన్ద్రోఽధిదేవతా॥

తా॥ నడిమివ్రేలిమీద అంగుష్ఠమును మడిచి పిడికిలి పట్టినట్లు పట్టబడెనేని యది ముష్టిహస్తమగును. ఇది విష్ణువు మధుకైటభులతో యుద్ధముచేయు కాలమందు విష్ణువు వలన పుట్టెను. ఇది శూద్రజాతి. దీనికి ఋషి అమరేంద్రుడు. వర్ణమునీలము. చంద్రుడు, అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ ఆలమ్బనేమధ్యభావే ఫలేసఙ్కేతభావనే । భద్రార్థేబలిదానేచ ప్రణామే ప్రాకృతైఃకృతే॥ ఉరుసంవహనేగర్భ గ్రహణేతిప్రధావనే । లాఘవేమల్లయుద్ధేచ ఖేటకాది గ్రహేస్థిరే॥ కచాకర్షేముష్టిఘాతే గదాకున్తాదిధారణే। నీలవర్ణేశూద్రజాతౌ ముష్టిహస్తోయముచ్యతే॥

తా॥ పట్టు, నడుము, ప్రయోజనము, సంకేతము, క్షేమము, బలియిచ్చుట, ప్రాకృతజనుల నమస్కారము, గట్టిపట్టు, పుస్తకమునుపట్టుట, వడిగాపరుగెత్తుట, తేలిక, జెట్టిపోట్లాట, కేడెము, ఆయుధమునుపట్టుట, నిలుకడ, తలవెండ్రుకలుపట్టుట, పిడికిటిపోటు, గదయీటె మొదలయిన ఆయుధములను పట్టుట, నీలవర్ణము, శూద్రజాతి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగింపబడును.

౧౦. శిఖరహస్తలక్షణమ్.

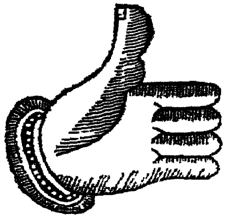

శ్లో॥ చేన్ముష్టిరున్నతాఙ్గుష్ఠ స్సఏవశిఖరః కరః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన ముష్టిహస్తమందు అంగుష్ఠమును పొడవుగా నెత్తినయెడ శిఖరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మదనేకార్ముకేస్తమ్భే నిశ్శబ్దేపితృతర్పణే। ఓష్ఠేనాథేచరదనే ప్రవిష్టేప్రశ్నభావనే । అఙ్గేనాఽస్తీతి వచనే స్మరణేఽభినయాన్తరే । కటిబన్ధాఽకర్షణేచ పరిరమ్భవిధౌదవే । శక్తితోమరయోర్మోక్షేఘణ్టానాదేచపేషణే । శిఖరో యుజ్యతే సోఽయంభరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ మన్మథుడు, ధనుస్సు, స్తంభము, శబ్దములేమి, పితృతర్పణము, పెదవి, పెనిమిటి, దంతము, ప్రవేశించుట, ప్రశ్నచేయుట, అవయవము, లేదనుట, తలచుట, ఇతరాభినయము, నడికట్టు నీడ్చుట, కౌగిలింత, ప్రియుడు, శక్త్యాయుధము, తోమరాయుధము, వానిని ప్రయోగించుట, ఘంటానాదము, వీనియందు ఈ హస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థ శిఖరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముష్టిరూర్ధ్వకృతాఙ్గుష్ఠ స్సఏవశిఖరఃకరః । సమేరుకార్ముకీకృత్య తన్మధ్యేచన్ద్రశేఖరః । హస్తేనయేనజగ్రాహ సోభవచ్ఛిఖరస్స్మృతః । శిఖరంమేరుధనుషో జాతంతస్యఋషిర్జినః । గన్ధర్వజాతిశ్శ్యామాంశు రధీశోరతివల్లభః॥

తా॥ ముష్టిహస్తము పైకెత్తిన బొటనవ్రేలుగలదియైనచో శిఖరహస్తమగును. ఇది పూర్వకాలమందు శివుడు త్రిపురాసురులతో యుద్ధముచేయుటకు మేరుపర్వతమును విల్లుగాచేసి దాని నడిమిభాగమును పట్టినపుడు పుట్టినది. ఇది గంధర్వజాతి. దీనికి ఋషిజీమూతుడు, వర్ణముధూమ్రము, అధిదేవత మన్మథుడు.

వి॥ శ్లో॥ పితృప్రాణాంతర్పణే నైర్వేద్యే కుటుమ్బస్థాపనేఽపి చ । నాయకే శిఖరే మిత్రే దీర్ఘే చాద్రిప్రస్థాపనే ॥ వ్యజనే తాలవృన్తస్య చాలనే తిష్ఠాగతే । భృఙ్గారవయసోపానే చతుష్కభ్యాసవిభావనే । శక్తితోమరయోర్మోక్షే ఫలాంశక పరిగ్రహే । విలాసినీనర్తభావే లజ్జాయాం కార్యకేస్మరే । పురుషేఽశ్వయే స్తమ్భే ఘంటావాద్యే వనగమనే । నాస్తీతి వచనే చాపే ప్రియాయా కేశబన్ధకే । మహిషాసురమర్దిన్యాం వీరాంకేహస్తసంస్థనే । అర్ధచన్ద్రతిలకే కబరీచిహ్నధారణే । ఇత్యాదికే భావే శిఖరస్సంప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ పితృతర్పణము, కుటుంబమును నిలుపుట, నాయకుడు, శిఖరము, స్నేహితుడు, అడ్డముగ బట్టినయెడ పంక్తులతో మొక్కొనుట, విసనకఱ్ఱ, వీవనియాడుగుట, గిండిచెంబు, నీళ్లుత్రాగుట, నాలుగని లెక్కపెట్టుట, శక్తి అను ఆయుధమును వైచుట, ఈటెను విసరుట, ఫలాంశమును గ్రహించుట, ఆడువాండ్రయాటలు, సిగ్గు, విల్లు, మన్మథుడు, మగడు, నిశ్చయము, స్తంభము, గంటవాయించుట, బోగమాట, లేదనుట, ఈవి, నిలుకడగలిగియుండుట, పిల్లారి, మహిషాసురమర్దని, వీరుడు, గుఱ్ఱమునదాటించుట, అర్ధచంద్రతిలకము మొదలగునవి, కొప్పునకురును పూనుట, ఇంద్రనీలము, దృఢత్వము, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును

౧౧. కపిత్థహస్తలక్షణమ్.

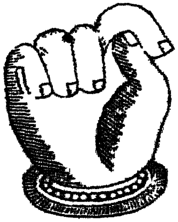

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్ని శిఖరేవక్రితా యది తర్జనీ।
కపిత్థాఽఖ్యకరస్సోఽయంతన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన శిఖరహస్తాంగుష్ఠమందు చూపుడువ్రేలువంపబడెనేని కపిత్థహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లక్ష్మ్యాంచైవసరస్వత్యాం వేష్టనే తాళధారణే । గోదోహనేచాఽఞ్జనే చలీలాత్త సుమధారణే । చేలాఞ్చలాఽదిగ్రహణే పటస్యైవాఽవకుణ్ఠనే । ధూపదీపార్చనే చాఽపి కపిత్థస్సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ లక్ష్మీదేవియందును, సరస్వతియందును, చుట్టుట, తాళమును పట్టుట, పాలుపిదుకుట, కాటుకపెట్టుకొనుట, వినోదముగా పూలచెండ్లుధరించుట, కొంగు మొదలగువాని పట్టుకొనుట, గుడ్డముసుగువేసికొనుట, ధూపదీపార్చనము వీనియందును ఈహస్తము వినియోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థకపిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శిఖరాఙ్గుష్ఠ తర్జన్యా లగ్నా చేత్సకపిత్థకః । సముద్రమథనే పూర్వం మన్దరాకర్షణోచితః । జాతః కపిత్థో శ్రీవిష్ణోర్హస్తాదితి ఉపదిశ్యతే । ఋషిజాతిర్గౌరవర్ణః పద్మగర్భోఽధిదేవతా॥

తా॥ శిఖరహస్తమునందలి బొటనవ్రేలును చూపుడు వ్రేలును చేర్చబడునేని కపిత్థహస్తమగును పూర్వకాలమునందు సముద్రమునుచిలుకుటకు అనుకూలముగా మందరపర్వతమును పట్టునపుడు ఈకపిత్థహస్తము విష్ణువువలన బుట్టెను ఇదిఋషిజాతి. దీనికి ఋషినారదుడు, వర్ణము తెలుపు, అధిదేవతపద్మగర్భుడు.

వి॥ శ్లో॥ లక్ష్మ్యాం చైవ సరస్వత్యాం వేష్టనే తాళధారణే। గోదోహనేఽప్యఞ్జనే చ లీలాసుమనసాం గ్రహే॥ చేలాఞ్చలాదిగ్రహణే పటస్యావరణే తథా। ధూపదీపార్చనే చాపి కపిత్థః సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ కవ్వమునుబట్టి చిలుకుట, లక్ష్మి, ధూపదీపములను నివేదించుట, గవ్వలను ఎగజిమ్ముట, అంకుశ వజ్రాయుధములను పట్టుట, ఒడిసెలత్రిప్పుట, తాళముపట్టుట, నాట్యమునుజూపుట, వినోదముగా తామరపువ్వు చేతపట్టుకొనుట, సరస్వతి జపమాలికనుధరించుట, లత్తుక మొదలగువాని మెదుపుట, కొంగును లాగుట, ఋషిజాతి, గౌరవర్ణము, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౧౨. కటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

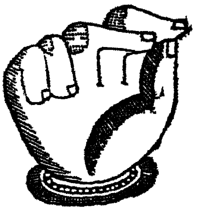

శ్లో॥ కపిత్థతర్జనీచోర్ధ్వం మిశ్రితాఽఙ్గుష్ఠమధ్యమా।
కటకాముఖహస్తోఽయంకీర్తితోభరతాఽదిభిః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన కపిత్థహస్తమందుచూపుడువ్రేలిని నడిమివ్రేలితోను బొటనవ్రేలితోనుజేర్చిపటబడునేని కటకాముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ కుసుమాఽపచయే ముక్తాస్రజాం దామ్నాంచ ధారణే। శరమన్దాఽకర్షణేచ నాగవల్లీప్రదానకే। కస్తూరికాఽదివస్తూనాం పేషణేగన్ధవాసనే। వచనేదృష్టిభావేచ కటకాముఖఇష్యతే॥

తా॥ పువ్వులుకోయుట, ముత్యాలసంచ పూలదండలుధరించుట, బాణమును మెల్లగా ఆకర్షించుట, ఆకుమడుపులిచ్చుట, కస్తూరిమొదలగుద్రవ్యములనుకలపుట, వాసనద్రవ్యములుచేయుట, మాట, చూపు, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగింపబడును.

గ్రన్థాన్తరస్థకటకాముఖలక్షణమ్.

శ్లో॥ అత్యఙ్గుష్ఠయుతోత్క్షిప్తః కపిత్థో కటకాముఖః। అభ్యాస్యచధనుర్విద్యాగుహేనశివసన్నిధౌ॥ కటకాముఖ హస్తోభూద్భార్గవో ఋషిరుచ్యతే। దేవజాతిస్తామ్రవర్ణోరఘురామోస్యదేవతా॥

తా॥ కపిత్థహస్తముయొక్క బొటనవ్రేలు ఎత్తిపట్టబడునేని కటకాముఖహస్తమగును. శివునియొద్దకుమారస్వామి విలువిద్య నేర్చునపుడు కటకాముఖ హస్తము పుట్టెను. ఇదిదేవజాతి. దీనికిఋషిభార్గవుడు, వర్ణముతామ్రము, అధిదేవతరఘురాముడు.

వి॥ శ్లో॥ ముక్తాస్రజాంపుష్పదామ్నాంచామరాణాంచధారణే। ఆకర్షణేశరాదీనాం దర్పణాభిముఖగ్రహే। ఖలీనేవాహనే వృన్తభేదనే దన్తధావనే। కుసుమాపచయేనాగవల్లీదళపరిగ్రహే। కస్తూరికాదినిష్పేషేవారస్త్రీణాంని

గూహనే । ధనురాకర్షణే చక్రధారణే వ్యజనగ్రహే । స్వర్ణస్తు దేవ జాత్యాంయుజ్యతేకటకాముఖః॥

తా॥ ముత్యాలసరము పూలదండ వింజామరము వీనినిధరించుట, బాణమునుమొదలైనవానిని ఆకర్షించుట, అద్దమునెదుటికితెచ్చుట, కస్లేము, వాహనము, తోడిమను త్రుంచుట, పండ్లుతోముట, పుష్పాలుకోయుట, ఆకుమడుపులిచ్చుట, కస్తూరిమొదలగు వస్తువులనుమెదుపుట, బోగమువారికొరికింత, వింటినిలిగుచుట, చక్రాయుధమునుధరించుట, విసనకఱ్ఱపట్టుట, బంగారువన్నె, దేవజాతి.వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౭. సూచీహస్తలక్షణమ్.

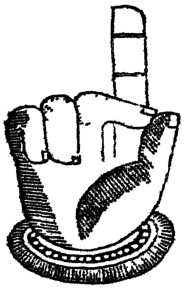

శ్లో। ఊర్ధ్వంప్రసారితాయత్రకటకాముఖతర్జనీ । ఉదేతిసూచీ కరస్సోఽయంకీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన కటకాముఖహస్తమునందలి చూపుడువ్రేలు పొడుగుగాచాచబడినయెడ సూచీహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఏకార్థేఽపిచపరబ్రహ్మభావనాయాంశతేఽపిచ । రవౌనగర్యాంలోకార్థే తథేతివచనేఽపిచ । యచ్ఛబ్దేఽపిచతచ్ఛబ్దే వ్యజనార్థేఽపితర్జనే। కార్శ్యేశలాకావపుషో రాశ్చర్యేవేణిభావనే। ఛత్రేసమర్థే కోణేచ॥ రోమాళ్యాంభేరివాదనే। కులాలచక్రభ్రమణే రథాంగమండలేతథా। వివేచనేదినాంతేచసూచీహస్తఃప్రకీర్తితః॥

తా॥ ఒకటిఅనుఅర్థము, పరబ్రహ్మము, తలపు, నూరుఅనుట, సూర్యుడు, నగరము. లోకము అనునర్థము, అట్లు అనుట, ఎవడు ఎవతె ఏదియనుట, వాడు ఆమె అదియనుట, విసనకఱ్ఱ, బెదిరించుట, కృశించుట, సలాక, దేహము, ఆశ్చర్యపడుట, జడనుచూపుట, గొడుగు, నేర్పరితనము, మూల అనుట, నూగారు, భేరివాయించుట, కుమ్మరవానిచక్రముతిరుగుట. బండిచక్రము, సమూహము, వివరించుట, సాయంకాలము,వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

గ్రంథాన్తరస్థసూచీముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీముఖోభవేదూర్ధ్వం కటకాముఖతర్జనీ । అహమేక ఇతిబ్రహ్మనిర్దేశకరోద్యతః । తస్మాత్పరాత్పరాజ్జాతో సూచీరస్యఋషీరవిః । దేవజాతిశ్శ్వేతవర్ణో విశ్వకర్మాధిదేవతా॥

తా॥ కటకాముఖహస్తముయొక్క చూపుడు వ్రేలుపైకెత్తబడెనేని సూచీహస్తమగును పూర్వకాలమునందు బ్రహ్మనేనొకడనేయని నిర్దేశించునపుడు ఆబ్రహ్మవలన ఈసూచీహస్తము పుట్టెను ఇదిదేవజాతి. దీనికిఋషి సూర్యుడు. వర్ణము శ్వేతము. అధిదేవత విశ్వకర్మ.

వి॥ శ్లో॥ శాఖాయాంసత్యవచనేమారదేశనిరూపణే । ప్రాణార్థేచపురోగేఽపి ఏకవస్త్వనిరూపణే । సభాశ్రయాం విజనేవాశే సాధువాదేనిరీక్షణే । తథేతివచనేలోకే పరబ్రహ్మనిరూపణే । ఏకార్థేపిశలాకాయాం దక్షాఙ్గుష్ఠేపిశేరవా । ఉదయాస్తమయేబాణే పూర్ణేనాయకదర్శనే । కీలముఖేఽయచస్మ్రైజే

తచ్ఛబ్దేలోహనాళయోః। తర్జనేనీచసంబుద్ధౌ శ్రవణేవిరహేస్మృతౌ।ఘ్రాణే
చఖ్యాప్యాంశ్వేతవర్ణేదర్శనేసూచికఃకరః॥

తా॥ శ్లాఘించుట, నిజము, దూరమునుజూపుట, ప్రాణమనుట, ముందుగబోవు వానిజూపుట, పదినిజూపుట. సంధ్యాకాలము, ఏకాంతప్రదేశము, తూడు, బాగను ట, చూపు, అక్లేయనుట, లోకము, పరబ్రహ్మనిరూపణము, ఒకటేయనునర్థము, సలాక, చక్రమునుత్రిప్పుట, సూర్యుడు, ఉదయాస్తమయములు, బాణము, రహస్యము, నాయకునిజూచుట, అలుగుగలబాణము, ఎది అదిఅనుట, ఇనుము, కమ్మి, బెదరించుట, నీచునిపిలుచుట, వినుట, విరహము, తలచుట, ముక్కు, పక్షిముక్కు, తెల్లవర్ణము, చూచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

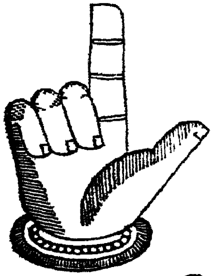

౧౪. చన్ద్రకలాహస్తలక్షణమ్.

వి॥ శ్లో॥ సూచ్యామఙ్గుష్ఠమోక్షేతుభవేచ్చన్ద్రకలాకరః ।
ఏషాచన్ద్రకలాచన్ద్రకలాయామేవయుజ్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సూచీహస్తమునందు బొటనవ్రేలిని విడిచినయెడచన్ద్రకలాహస్తమగును. ఈచంద్రకలాహస్తము కలామాత్రచంద్రునియందు వినియోగింపబడును.

౧౫. పద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుళ్యోవిరళాఃకిఞ్చిత్కుఞ్చితాస్తలనిమ్నగాః।
పద్మకోశాఽభిధోహస్తస్తన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ అయిదువ్రేళ్లను ఎడముగాచాచి కొంచెమువంచి అరచేయిపల్లమగునట్లుపట్టబడునెడపద్మకోశహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఫలేబిల్వకపిత్థాఽదౌస్త్రీణాంచకుచకుమ్భయోః।
వర్తులేకన్దుకేస్వల్పభోజనే పుష్పకోశకే॥సహకారఫలేపుష్పవర్షేమఞ్జరికాఽదిషు।
జపాకుసుమభావేపిఘణ్టారూపవిధానకే॥వల్మీకేకుముదేప్యణ్డేపద్మకోశోఽభిధీయతే॥

తా॥ మారేడుపండు, వెలగపండు, స్తనములు, వర్తులము, పువ్వుచెండు, అల్పాహారము, పూమొగ్గ, మామిడిపండు, పూలవాన, పూగుత్తిమొదలుగునది, మంకెనపువ్వు, ఘంటారూపమును జూపుట, పాములపుట్ట, నల్లకలువ, గ్రుడ్డు, వీనియందు ఈ హస్తము ఉపయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వరశ్వేతామ్బుజాకారో పద్మకోశోఽభిధీయతే। చక్రార్థేపద్మనికరైశ్శమ్భు
పూజాంవితన్వతః । నారాయణాత్పద్మకోశోజాతోపద్మధరోఋషిః। యక్షో
న్వయః కిన్నరాంశో అధిదేవోస్యభార్గవః॥

తా॥ శ్రేష్ఠమయిన తెల్లదామరయాకృతిగాపట్టబడినది పద్మకోశహస్తమన బడును. పూర్వకాలమునందు చక్రాయుధముకొరకుపద్మసమూహములచేత శివపూజ చేయుచున్నవిష్ణుదేవునివలన ఈపద్మకోశహస్తముగలిగెను. ఇదియక్షజాతి. కిన్నరాంశము. దీనికి బ్రహ్మఋషి,భార్గవుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ కపిత్థాయాంధారదశ్యేచ హేమశాలాపాత్రాభిభాజనే । గృహీత్తేచమితాయాం చ లావణ్యసానువాదనే ॥ ఘుణ్టాయాంకన్దుకే పద్మేవల్మీకే పద్మస్తనే । నారికేళే చూతఫలే కర్ణికారే చదర్పణే । శాఖావతాం పుష్పవర్షే కలశేఘ్నీవికాసనే।బిల్వే కపిత్థేయుజ్యేత పద్మకోశాభిధః కరః॥

తా॥ ఏనుగుతొండము, గోరగోరయనుకాంతి, బంగారువెండి మొదలయినపాత్రము, కొప్పు, కొలచి, అందము, బాగుఅనుట, ఘంట, పట్టుచెండు, తామర, పుట్ట, గుంప్రదన, కుచము, టెంకాయ, మామిడిపండు, కొండగోగు, అద్దము, కొమ్మవంగుట, పూలవాన, మారేడుపండు, వెలగపండు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౬. సర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

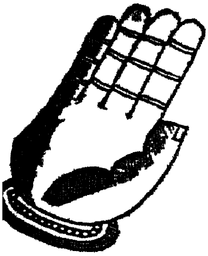

శ్లో॥ పతాకతలనిమ్నాగ్రః సర్పశీర్షకరోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తముయొక్క అరచెయ్యికొంచెముపల్లముగ నంపబడిన యెడలసర్పశీర్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చన్దనేభుజగేమన్దే ప్రోక్షణే పోషణాదిషు । దేవర్షితర్పణేష్వాస్ఫాలే గజకుమ్భయోః। భుజాస్ఫాలేతు మల్లానాం యుజ్యతే సర్పశీర్షకః॥

తా॥ గంధము, పాము, మెల్లగానసుట, నీళ్లుచిలుకరించుట, ప్రోచుట మొదలగునవి, దేవర్షితర్పణములు, ఏనుగుకుంభస్థలములను చరచుట, జెట్టీలు బుజముచరచుట, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగపడును.

గ్రన్థాన్తరస్థసర్పశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేనిమ్నమధ్యత్వంసర్పశీర్ష ఇతిస్మృతః। నికేతున్యనిర్జరాన్భీతా నమస్కారవిన్యాసపూర్వకమ్।బలింవఞ్చయితుంభోఽవధివేయమితి భావతః। వామనాత్సర్పశీర్షోయం వాసవ ఋషిరుచ్యతే । హరిద్వర్ణో దేవజాతిః కాలకంఠోఽధిదేవతా॥

తా॥ పతాకహస్తమునందలి అరచేయిపల్లముగా పట్టబడునేని సర్పశీర్షహస్తమవును. పూర్వకాలమునందు బలిచక్రవర్తికి వెరచితన్ను శరణుచొచ్చిన దేవతలనుగూర్చి విష్ణుదేవుడు వామనావతారమెత్తి బలినివంచించిమిమ్ము కాపాడెదనని చేయిచాచిచెప్పినపుడు ఆవామనునివలన ఈసర్పశీర్షహస్తముపుట్టెను. ఇది దేవజాతి. దీనికిఇంద్రుడుఋషి, పసుపువర్ణము, శివుడుఅధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ కుఙ్కుమేపన్నగే భావేపి ప్రాణాయామనిరూపణే।ముఖప్రక్షాళనవిధా దానవేళావివేచనే । చన్దనేచగజేఖర్వే మల్లాస్ఫాలేపలాలనే । క్షీరేనీరేచకాశ్మీరేలజ్జాయాం గోప్యకేశిశా । ప్రతిమాయాం పయఃపానే లీనేసత్పరిభావనే । బ్రహ్మజాతా హరిద్వర్ణేయుక్తమిత్యుత్తరీకృతా । పటవాసపరిక్షేపే గన్ధనాదివిలేపనే । కుచాదిగ్రహణేస్త్రీణాం సర్పశీర్షోనియుజ్యతే॥

తా॥ కుంకుమము, ఆడుసు, ప్రాణాయామమునుజూపుట, మొగముకడుగుకొనుట, దానకాలమునునిరూపించుట, గంధము, ఏనుగు, పొట్టివాడు, జెట్టీలబుజము చరచుట, బుజ్జగించుట, పాలు, నీరు, కుంకుమపువ్వు, సిగ్గు, దాచదగినవస్తువు, పసిబిడ్డ,

బొమ్మ, నీళ్లుత్రాగుట, ఐక్యము, మంచిదనుట, బ్రహ్మజాతి, పసుపువన్నె, తగుననుట, ఉత్తరముచెప్పుట, గుండపాడిచల్లుట, గండముమొదలగువానిపూఁత, స్తనము మొదలగువానిని పట్టుకొనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౩. మృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

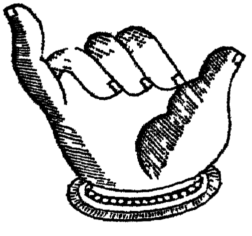

శ్లో॥ అస్మిన్కనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠే ప్రసృతే మృగశీర్షకః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన సర్పశీర్షహస్తమందలి చిటికెనవ్రేలును బొటనవ్రేలును చాచబడునేని మృగశీర్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ స్త్రీణామర్థేకపోలేచ క్రమమర్యాదయోరపి । భీతేవివాదేనైపథ్యేఽప్యావాసేచత్రిపుణ్డ్రకే। ముఖామఖేరఙ్గవల్ల్యాం పాదసంవాహనేపిచ । సర్వసమ్మేళనేకార్యేమన్దిరేఛత్రధారణే । సోపానేపదవిన్యాసే ప్రియాఽఽహ్వానేతథైవచ । సఞ్చారేచప్రయుజ్యేత భరతాఽఽగమకోవిదైః॥

తా॥ స్త్రీవిషయము, చెక్కిలి, క్రమము, మర్యాద, వెరపు, వాదు, అలంకారము, ఉనికిపట్టు, విబూదిపెట్టుకొనుట, ఎదురెదురు, ముగ్గు, కాళ్లుపిసుకుట, అన్నిటిని కూర్చుట, ఇల్లు, గొడుగుపట్టుకొనుట, మెట్టు, అడుగుపెట్టుట, ప్రియులనుబిలుచుట, తిరుగుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ మృగశీర్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాగశ్చతురాఙ్గుష్ఠో మృగశీర్షకరః స్మృతః । శివంప్రతితపఃకర్తుం ధారయిత్వా త్రిపుణ్డ్రకమ్ । మృగశీర్షోభవద్గౌర్యాః ఋషిరస్య మృకణ్డుజః । ఋషిజాతిశ్శుభ్ర వర్ణోఽస్యాధిదేవోపిమహేశ్వరః॥

తా॥ చతురహస్తాంగుష్ఠము వెలుపలికెత్తబడెనేని మృగశీర్షహస్తమగును. మహేశ్వరునిగూర్చి తపస్సుచేయుటకు పార్వతీదేవి త్రిపుండ్రమును ధరింపగా ఈహస్తము పుట్టెను. ఇది ఋషిజాతి. దీనికి ఋషి మార్కండేయుఁడు. వర్ణము తెలుపు, అధిదేవత మహేశ్వరుఁడు.

వి॥ శ్లో॥ భిత్తౌ విచారే సమయే ఆవాసే ఛత్రధారణే । పద్మిన్యామపిశఙ్ఖిన్యాం హస్తిన్యాం మన్దవాచకే ॥ లేపనేచన్దనాదీనాం స్త్రీణామభినయక్రమే । తిరస్కరిణ్యాం సోపానే సాక్షాత్కారే పిచక్రమే । త్రిపుణ్డ్రధారణేచైవ వితర్కేచమృగాననే । అస్మదర్థే శరీరేచ సంజ్ఞాపూర్వ సమాహ్వతే । ఋషిజాతౌ సుధావర్ణే మృగశీర్షకరః స్మృతః॥

తా॥ గోడ, విచారము, సమయము, నివాసస్థానము, గొడుగుపట్టుట, పద్మినీశంకినీహస్తినీ జాతిస్త్రీలు, మెల్లగాననుట, గందము మొదలగువానిపూఁత, స్త్రీబోధకాభినయము, త్రిపుండ్రధారణము, వితర్కము, మృగముయొక్క మొగము, తెర, మిద్దెపోవు దాని మెట్టు, ప్రత్యక్షము, క్రమము, నేను అనుట, దేహము, సైగచేగ్రహించుట, ఋషిజాతి, తెల్లనివన్నె, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగించును.

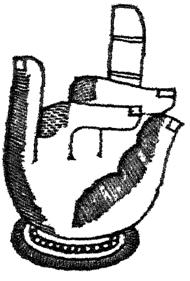

౧౮. సింహముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఽనామికాఽగ్రాభ్యామఙ్గుష్ఠో మిలితో యది। శేషా ప్రసారితౌ యత్ర స సింహముఖ ఈరితః॥

తా॥ నడిమివ్రేలు ఉంగరపువ్రేలు ఈరెంటికొనలను బొటనవ్రేలితోచేర్చి తక్కినవ్రేళ్లనుజాచి పట్టినయెడ సింహముఖహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ విద్రుమేమౌక్తికేచైవ సుగన్ధేలకస్పర్శనే। ఆకర్ణనేచ పృషతి మోక్షార్థే హృదిసంస్థితః॥ హోమేశశేగజేదర్భచలనేపద్మదామని॥ సింహాననేవైద్యపాకశోధనేసింహవక్త్రకః॥

తా॥ పగడము, ముత్యము, మంచివాసన, ముంగురులుదిద్దుట, వినుట, నీటిబొట్టు, (రొమ్మున నిలిపినయెడ) మోక్షవిచారము, హోమము, కుందేలు, ఏనుగు, దర్భను విదలించుట, తామరపూలదండ, సింహముయొక్క మొగము, వైద్యుడుమందువండుటను శోధించుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

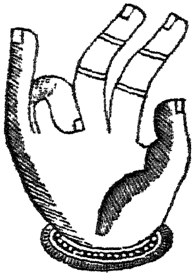

౧౯. లాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశేఽనామికాచేన్నమ్రా లాఙ్గూలకో భవేత్॥

తా॥ పద్మకోశహస్తమందు ఉంగరపువ్రేలు వంచిపట్టినయెడ లాంగూలహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ లికుచస్యఫలే బాలాపు చేకల్హారకేతథా। చకోరేక్రముకే బాలకజిహ్వాయాం ఘుటికాఽదికే। చాతకేయుజ్యతే చాఽయం లాఙ్గూలకరవామకః॥

తా॥ గజనిమ్మపండు, పడుచులచన్నులు, వాసనగలయెఱ్ఱకలువ, చకోరము, పోక, చిరుగజ్జెలు, రసగుండు మొదలుగునవి, చాతకపక్షి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థలాఙ్గూలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యో నారికేళాక్షవత్కృతా। లాఙ్గూలో నామికావక్రా ప్రోన్నతాచ కనిష్ఠికా। క్షీరోదధిజః కాలకూటః గుళికాకృతికేపురా। లాఙ్గూలోహరసఞ్జాతో ఋషిః క్రౌఞ్చవిదారణః। సిద్ధజాతిస్స్వర్ణవర్ణః పద్మాతస్యాధిదేవతా॥

తా॥ నడిమివ్రేలు బొటనవ్రేలు చూపుడువ్రేలు వీనిని టెంకాయకన్నులతీరున నిలిపి ఉంగరపువ్రేలినివంచి చిటికెనవ్రేలినిపైకెత్తి పట్టబడునది లాంగూలహస్తముఅనబడును. ఈహస్తము పూర్వకాలమునందు పాలసముద్రమునందుబుట్టిన కాలకూటవిషమును మ్రింగుటకై శివుడుగుళిగగాజేసిపట్టినపుడు శివునివలనబుట్టినది. దీనికి ఋషికుమారస్వామి. వన్నెబంగారు. అధిదేవతలక్ష్మి.

వి॥ శ్లో॥ ద్రాక్షాఫలేచరుద్రాక్షే చుబుకగ్రహణేపిచ। కుచప్రరోహేక్రముకేకిఙ్కిణ్యాముత్పలేఫలే। విద్రుమేచమితగ్రాసే నక్షత్రేబదరీఫలే। వర్తులాయాం

ప ా ా చకోరేచాతకేఽల్పకే । కరకాయాంసిద్ధజాతౌ హంసత్వేఽంగుష్ఠ స్తకే । ఏవమాదిషుయుజ్యేత హస్తోఽరాలసంజ్ఞకః॥

తా॥ ద్రాక్షపండు, రుద్రాక్ష, నిమ్మపండు, గడ్డముపట్టుకొనుట, మొలకచన్ను, పోక, చిరుగజ్జెలు, కలువ, పండు, పగడము, కొద్దిపాటికబళము, నక్షత్రము, రేగుపండు, ఎద్రువ, మల్లెపువ్వు, చకోరపక్షి, చాతకపక్షి, అల్పవస్తువు, వడగల్లు, సిద్ధజాతి, కరకకాయ, బంగారు, ఇవిమొదలగు వానియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౦. సోలపద్మహస్తలక్షణమ్.

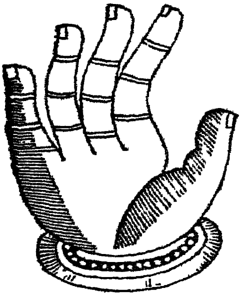

శ్లో॥ కనిష్ఠాద్యా వర్తితాశ్చేద్విరళాస్సోలపద్మకః॥

తా॥ చిటికెనవ్రేలు మొదలగువ్రేళ్లనంచులు కలవిగా త్రిప్పి పట్టబడిన యెడసోలపద్మహస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ వికచాబ్జేకపిత్థాదిఫలేఽప్యావర్తకేకుచే । విరహే ముకురేపూర్ణచన్ద్రే సౌన్దర్యభాజనే । ధమ్మిల్లచన్ద్రశాలాయాం గ్రామేఽప్యున్నతకోపయోః । తటాకేశకటేచక్రవాకేకలకలారవే । శ్లాఘనేసోలపద్మశ్చ కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ విరిసినతామర, వెలగపండుమొదలగుపండు, తిరుగుడు, చన్ను, ఎడబాటు, అద్దము, పూర్ణచంద్రుడు, అందమయిన పాత్రము, కొప్పు, మేడమీదియిల్లు, ఊరు, ఎత్తు, కోపము, చెరువు, బండి, చక్రవాకపక్షి, కలకలధ్వని, మెప్పు, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించునని భరతశాస్త్రమునందుచెప్పబడియున్నది.

గ్రన్థాన్తరస్థ సోలపద్మ హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావృత్తికరణం యత్రనభవేదలపల్లవః । వ్యావృత్తహస్తః కలశనవనీతముషః పురా । జజ్ఞేఽలపల్లవః కృష్ణాత్ వసంతోబుషిరుభ్యతే। గన్ధర్వజాతిశ్శ్యామాంశురధీశోఽస్యదినేశ్వరః॥

తా॥ వ్రేళ్లనువిరళములుగ త్రిప్పిపట్టినయెడ అలపల్లవహస్తమవును. ఈయలపల్లవ హస్తముపాలువెన్నలు దొంగిలించిన కృష్ణునివలనబుట్టెను. ఇదిగంధర్వజాతి. దీనికివసంతుడు ఋషి, శ్యామమువర్ణము, సూర్యుడు అధిదేవత.

వి॥ హైయంగవీనేవిరహే మాళామోదకభావనే । ఫుల్లపద్మేచ మఞ్జర్యాం కిరీటేవర్తులేపిచ॥ శ్లాఘాయాంరూపసౌన్దర్యే నర్తనేదుర్గసౌధయోః । ధమ్మిల్లే చన్ద్రశాలాయాం మాధుర్యేసాధువాదనే । నియుజ్యతే తాళఫలేహస్తోఽయమలపల్లవః॥

తా॥ అప్పుడుకాచిన నెయ్యి, విరహము, తల, కుడుమునుజూపుట, వికసించినతామరపువ్వు, పూగుత్తి, కిరీటము, చక్రాకారము, శ్లాఘించుట, ఆకృతి, చక్కదనము, బోగమాట, కోట, మేడ, కొప్పు, మేడమీదియిల్లు, బాగుబాగుఅనుట, తాటిపండు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౧. చతురహస్తలక్షణమ్.

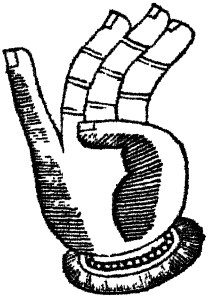

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమానామాస్త్రయశ్శ్లిష్టాః కనిష్ఠాప్రసృతా యది।
అఙ్గుష్ఠోనామికామూలే లగ్నశ్చేచ్చతురః కరః॥

తా॥ తర్జనిమొదలైన మూడువ్రేళ్లను జేర్చిచాచి అఙ్గుష్ఠమును అనామికమూలమం దడ్డముగనుంచి పట్టునది చతురహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ కస్తూర్యాం కించిదర్థే చ స్వర్ణేతామ్రే చ లోహకే। ఆర్ద్రే ఖేదే రసాస్వాదే లోచనే వర్ణభేదకే। ప్రమాణే సరసే మన్దగమనే శకలీకృతే। ఆసనే ఘృతతైలాదావయుజ్యతే చతురః కరః॥

తా॥ కస్తూరి, కొంచెమనుట, బంగారు, రాగిమొదలగు లోహములు, తడి, ఖేదము, రసమునుత్రాగుట, మెల్లగనడచుట, తునుక, పీటపెట్టుట, నేయినూనె మొదలగు ద్రవవస్తువులు వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

ఉత్పత్తి చతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాఙ్గుష్ఠోపతాకస్య మధ్యమామధ్యపర్వగః। కనిష్ఠికా బహిర్యాతా చతురం తం కరం విదుః। అమృతం హర్తుమనసః అస్మనుమతిమిచ్ఛతః। సుధాం హరేతి హస్తేన గరుడ ప్రతిజల్పతః। కాశ్యపాచ్చతురో జాతః వాలఖిల్యో మహానృషిః। చిత్రవర్ణో మిశ్రజాతిః వైనతేయశ్చ దేవతా.

తా॥ పతాకహస్తమునందలి అంగుష్ఠమును నడిమివ్రేలినడిమిగనుపునందు పొందించిచిటికెనవ్రేలిని బయటచాచి పట్టబడినది చతురహస్తమనబడును. ఇదిపూర్వకాలమునందు అమృతమునుహరించుటకైతనయభిమతమును అపేక్షించుగరుత్మంతునికి సుధనుహరింపుమనిహస్తముచేత జాపమాపినకశ్యపునివలన బుట్టెను. ఇదిమిశ్రజాతి. దీనికివాలఖిల్యుడు ఋషి చిత్రవర్ణము, వైనతేయుడు దేవత.

వి॥ శ్లో॥ గోరోచనాయాం ధూమ్రేచ సరసే లక్తకే పిచ। చిత్తావధానే కర్పూరే లోచనే చుబుకే తథా॥ తాటఙ్కే వదనే ఘ్రాణే కటాక్షే చ ప్రియే నయే। కస్తూర్యాం శర్కరాయాంచ తైలే మధుని సర్పిషి। చాతుర్యే దర్పణే స్వర్ణే వ క్రేమరతకే పిచ। ఇయత్తాయామిమ దర్థే వస్తూనాం మితదర్శనే। నీలశ్వేతాదివర్ణే మిశ్రజాతౌ చ శాద్వలే। గణ్డస్థలే పాలికాయాం ప్రయుజ్యశ్చతురః కరః॥

తా॥ గోరోజనము, దుమ్ము, సరసము, లత్తుక, మనసునునిలుపుట, కర్పూరము, కన్ను, చెవి, గడ్డము, కమ్మ, ముఖము, ముక్కు, కడకంటిచూపు, ప్రియవస్తువు, నయము, కస్తూరి, చక్కెర, నూనె, తేనె, నెయ్యి, నేర్పు, అద్దము, బంగారు, రవ, పచ్చ, కొలది, కొంచెమనుట, వస్తువులకొలది, నలుపు తెలుపు మొదలగు వన్నెలు, మిశ్రజాతి, పచ్చిక, నేల, చెక్కిలి, పాలిక, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౨. భ్రమర హస్తలక్షణమ్.

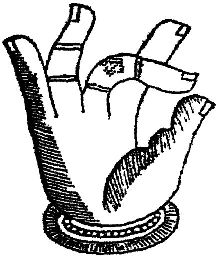

శ్లో॥ మధ్యమాఙ్గుష్ఠసంస్పర్శే తర్జనీవక్రితా యది । శేషాః ప్రసారితౌ యత్ర భ్రమరాఽభిధహస్తకః॥

తా॥ నడిమివ్రేలిచేత బొటనవ్రేలిని తాకి చూపుడువ్రేలిని వంచి తక్కిన రెండు వ్రేళ్లను చాచిపట్టినయెడ భ్రమరహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ భ్రమరే చశుకే యోగే సారసే కోకిలాఽదిషు। భ్రమరాఽభిధహస్తోఽయం కీర్తితో భరతాగమే॥

తా॥ తుమ్మెద, చిలుక, యోగాభ్యాసము, బెగ్గురుపక్షి, కోయిలమొదలైన పక్షులు, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ భ్రమర హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసాస్యతర్జనీనమ్రా యదిస్యాద్భ్రమరః కరః । కర్ణపూరంరచయతో దేవమాతృకదా చన। కశ్యపాద్భ్రమరోజాతః కపిలో ఋషిరుచ్యతే। మేచకః ఖచరోజాతిః పక్షిరాజోఽధి దేవతా॥

తా॥ హంసాస్యహస్తమునందలి చూపుడువ్రేలువంచిపట్టునెడ భ్రమరహస్తమగును ఇదిపూర్వమందు కశ్యపబ్రహ్మ, అదితి దేవికికమ్మలుచేయునపుడు ఆయనవలన బుట్టినది. ఇదిగంధర్వజాతి. దీనికిఋషికపిలుడు, చామనచాయ, పక్షిరాజు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ యోగే మౌనవ్రతే శృఙ్గే గజదన్తనిరూపణే।దీర్ఘనాళ ప్రసూనానాంగ్రహణే భ్రమరే పిచ । కర్ణమన్త్రస్యరచనే కణ్టకోద్ధరణే పిచ । నీవీమోక్షే ద్వ్యక్షరాణాం అవ్యయానాం నిరూపణే । ఖేచరే మేచకేవర్ణే భ్రమరోయంనియుజ్యతే.

తా॥ యోగాభ్యాసము, మౌనవ్రతము, కొన, ఏనుగుదంతమును జూపుట, నిడుకాడగలపువ్వులను కోయుట, కర్ణమంత్రముచెప్పుట, ముల్లుతీయుట, పోకముడివిప్పుట, ద్వ్యక్షరముల (రెండక్షరముల) అవ్యయములనునిరూపించుట, ఆకాశమునందు తిరిగెడి ప్రాణి, చామనిచాయ, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౩. హంసాస్య హస్తలక్షణమ్

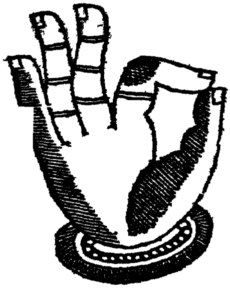

శ్లో॥ మధ్యమాఽద్యాస్తయోఙ్గుళ్యః ప్రసృతా విరళాయది। తర్జన్యఙ్గుష్ఠసంయోగే హంసాస్యకరఈరితః॥

తా॥ నడిమివ్రేలు మొదలుమూడువ్రేళ్లను ఎడముగలవిగా చాచి చూపుడువ్రేలిని బొటనవ్రేలితో చేర్చి పట్టినయెడ హంసాస్యహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ మాఙ్గళ్యసూత్రబన్ధే చాఽప్యుపదేశే వినిశ్చయే। రోమాఞ్చేమౌక్తికాఽదౌ చ చిత్రసంలేఖనే తథా । దంశే తుజల బిన్దౌచదీపవర్తి ప్రసారణే । నికషే శోధనే మల్లికాఽదౌ రేఖావలేఖనే । మాలాయాంవహనే సోఽహం భావనాయాంచ

రూపకే। నాఽస్త్రీతివచనేచాఽపినికషాణాంచభావనే। కృతకృత్యేఽపిహంసాస్యః ఈరితోభరతాఽగమే॥

తా॥ బొట్టుకట్టుట, ఉపదేశము, నిశ్చయము, గగుర్పాటు, ముత్యము మొదలైనవి, చిత్రము వ్రాయుట, ఆడవియాగ, నీటిబొట్టు, దీపపువత్తినెగసనద్రోయుట, ఒరయుట, శోధించుట, మల్లెమొగ్గలు మొదలైనవి, గీతగీయుట, పూలదండ, నేనే బ్రహ్మమనుట, రూపించుట, లేదనుట, ఒరసిచూడదగినవస్తువులను భావించుట, సిద్ధముగానున్నదనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ హంసాస్య హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శ్లిష్టాగ్రమధ్యమాఙ్గుష్ఠతర్జన్యఃప్రసారితే। అనామికాకనీయాంసౌ హంసాస్యకరోభవేత్। న్యగ్రోధమూలమాత్రేత్యమునీనాంతత్వదర్శినామ్। హంసాస్యో దక్షిణామూర్తిరాశీఃసస్యఋషిస్మృతః। శుభ్రవర్ణో మిశ్రజాతి రధీశశ్చతురాననః॥

తా॥ బొటనవ్రేలిని మూపుమునడిమివ్రేళ్లను చేర్చి ఉంగరపువ్రేలిని చిటికెన వ్రేలిని చాచిపట్టినయెడ హంసాస్యహస్తమవును. ఇదివటవృక్షమూలక్రిందమునులకు జ్ఞానోపదేశము చేయునప్పుడు దక్షిణామూర్తివలన బుట్టెను. ఇదిమిశ్రజాతి. దీనికి శుకుడుఋషి, వర్ణము తెలుపు, బ్రహ్మ అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ జ్ఞానోపదేశేపూజాయాంనిర్ణయేచశిలాఽహంతౌ। భాషణేపఠనేగానే ధ్యానేభావనిరూపణే। రచనేయావకాదీనాంపులకేమౌక్తికేక్షణౌ। వేణువాదే సంయుతశ్చైవాసనాయాంనిజాత్మని। జలబిన్ద్వాలక్ష్యభావే ముద్రికాయాంచ చుమ్బనే। విప్రజాతౌశుభ్రవర్ణేహంసాస్యఃపరికీర్తితః॥

తా॥ జ్ఞానోపదేశము, పూజచేయుట, నిర్ణయించుట, శిలాహంతి, మాటలాడుట, చదువుట, పాడుట, ధ్యానముచేయుట, భావములను నిరూపించుట, లత్తుక మొదలైనవానిని పెట్టుట, గగుర్పాటు, ముత్యము, రత్నము, పిల్లనగ్రోవియూదుట, వాసనచూచుట, మనస్సు, నీటిబొట్టు, గురిపెట్టుట, ముద్రుటుంగరము, ముద్దుపెట్టుట, బ్రాహ్మణజాతి, తెల్లవన్నె, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

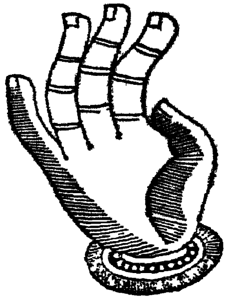

౨౪. హంసపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షకరేసవ్యాకనిష్ఠాప్రసృతాయది। హంసపక్షకరస్సోఽయంతన్నిరూపణముచ్యతే॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తమునందలి చిటికెనవ్రేలిని చాచిపట్టినయెడ హంసపక్షహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ షట్సంజ్ఞాయాంసేతుబన్ధేనఖరేఖాఽఙ్కనేతథా। విధానేహంసపక్షోఽయంకీర్తితోభరతాగమే॥

తా॥ ఆరుఅనెడిలెక్క, కట్టకట్టుట, గోటినొక్కుగురుతు, ఏదేనొకపనిచేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ హంసపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కనిష్ఠాసర్పశీర్షేసాసారితాహంసపక్షకః। తాణ్డవాభ్యసనేహంసపక్షాకారః కరస్స్మృతః॥ తణ్డోర్జాతోహంసపక్షఃభరతోఋషిరుచ్యతే । నీలవర్ణోప్సరో జాతి.రధీశోపఞ్చసాయకః॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తమునందలి చిటికెనవ్రేలినిచాచిపట్టినయెడహంసపక్షహస్తమగును. శివునిసన్నిధియందుతండువుతాండవమును అభ్యసించునపుడుహంసరెక్కవలె చేతి నిపట్టెను గనుకఆతండువువలన హంసపక్షహస్తముపుట్టెను. ఇదిఅప్సరోజాతి. దీనికిఋషి. భరతుడు, వర్ణమునీలము, మన్మథుడుఆధిదేవత.

విని॥ శ్లో॥ శుభనాట్యేసేతుబన్ధేవీణావాదేసమాహృతౌ । నియన్త్రిణేపక్షిపక్షే పర్యాప్తౌరూపలేఖనే। శ్యామవర్ణేప్సరోజాతౌ హంసపక్షోనియుజ్యతే॥

తా॥ శుభనాట్యము, నీళ్లకు అడ్డకట్టకట్టుట, వీణవాయించుట, సంగ్రహించుట,కట్టుట, పక్షిరెక్క, ముగియుట, చిత్తరువువ్రాయుట, చామవన్నె, అప్సరోజాతి, వీనియందు ఈహస్తమువినియోగించును.

౨౫. సందంశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పునఃపునఃపద్మకోశే సంశ్లిష్టాప్రసృతాయది । సందంశాఽభిధహస్తోఽయం కీర్తితోభరతాఽగమే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన పద్మకోశహస్తమువ్రేళ్లను మాటిమాటికిచేర్చి విడిచిపట్టినయెడ సందంశహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ ఉదారేబలిదానేచ వ్రణేకీటేమనోభయే। అర్చనేపఞ్చవక్తవ్యే సందంశాఽఖ్యోభిధీయతే॥

తా॥ త్యాగమిచ్చుట, బలియిచ్చుట, వ్రణము, పురుగు, మనస్సునందలిభయము, అర్పించుట, అయిదు అనుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థ సందంశ హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసాస్యమధ్యమాబాహ్యా యదిసందంశకోభవేత్ । యేనాక్షమాలావాగ్దేవ్యా దత్తాహస్తాద్యతస్తతః। సందంశోభారతేర్జాతో ఋషిర్విశ్వావసుఃస్మృతః। విద్యాధరాన్వయోగౌరః వాల్మీకిరధిదేవతా॥

తా॥ హంసాస్యహస్తమందు నడిమివ్రేలు చాచిపట్టబడినయెడ సందంశ హస్తమగును. సరస్వతీదేవి అక్షమాలధరింపగా ఆమెవలన ఈసందంశహస్తము పుట్టెను. ఇది విద్యాధరజాతి. దీనికి ఋషి విశ్వావసుడు, వర్ణము గౌరము, అధిదేవతవాల్మీకి.

వి-శ్లో॥ రదనేసూక్ష్మముకుళే స్రగ్నీతేలాస్యనర్తనే । టీకాయాంజ్ఞానముద్రాయాం తులాయాంరసనవ్రణే। యజ్ఞోపవీతేరేఖాయాం శోధనేచిత్రలేఖనే । సత్యేనాస్తీతివచనేకిఞ్చిదర్థేక్షణేశ్రుతౌ। వికసేకవకాదీనాంసితేలక్ష్యేనఖేఽఙ్కురే।గుఞ్జాయామష్టసంజ్ఞాయాం ఇన్ద్రగోపేవిశేషేతృణే । పిపీలికాయాంమశకే గ్రహణే

[illegible] పంచపర్ణసమాయుక్తో హంసాస్యః [illegible] వివాహే ప్రతిసరే [illegible] [illegible] ముకుళావిష్కారే [illegible]

తా॥ పెండ్లి, పసుపుకొమ్ము, [illegible] ముఖము [illegible] [illegible] త్రమలు ప్రాయుట, నిజము, లేత ఆకులు, ఇగురుకొయ్యటలు, [illegible] వినుట, బంగారు మొదలైనవానిని ఒత్తుట, [illegible] మెుదలగు [illegible] లెక్కలు [illegible], విషము, [illegible], ముత్యాలపేరు [illegible] ఈగ, పూలచెండు, [illegible], జాము, ఏకాంతము, తాకుట, [illegible], మాట లాడుట, జాబిలి, [illegible], [illegible] మొక్క, చిత్రము, [illegible], కాటుక, [illegible] ము, [illegible], [illegible] వినియోగించును.

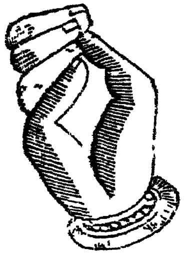

[illegible] ముకుళ హస్త లక్షణమ్.

శ్లో॥ అగ్రా [illegible] ముకుళ [illegible]

తా॥ అయిదు వ్రేళ్లను [illegible] [illegible] ముకుళ హస్తమనబడును.

వి-శ్లో॥ కుముదే భోజనే [illegible] [illegible] [illegible]

తా॥ కలువపువ్వు, భోజనము చేయుట, మన్మథుడు, ముద్రలు [illegible] బొడ్డు, అరటిపువ్వు, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

ప్రాలనపద్మకోశముకుళ హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ [illegible] పద్మకోశో యదిస్యాన్ముకుళకరః । భానుం [illegible] వేపతి [illegible]యా । మారుతేర్ముకుళో జాతః ఋషి [illegible] ఖిలః । సంకీర్ణజాతో కపిలో [illegible] దేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తము యొక్క వ్రేళ్లను చేర్చిపట్టినయెడ ముకుళహస్తమగును పూర్వకాలమునందు ఆంజనేయుడు ఫలమనుకొని సూర్యుని పట్టబోయినపుడు అతనివలన ఈ ముకుళహస్తము పుట్టెను ఇది సంకీర్ణజాతి. దీనికి విశాఖిలుడు ఋషి, కపిలవర్ణము, చంద్రుడు అధిదేవత.

వి-శ్లో॥ దానే జపే దీనవాక్యే భోజనే పద్మకోశకే । అక్షిని ప్రాణనిర్దేశే [illegible] నిరూపణే । కాముకోచ్చరితే బాల చుమ్మ నే దేవపూజనే । ఛత్రాదీనాంచ ముకుళే ఫలగ్రహనిరూపణే । సంకీర్ణజాత్యాం కపిలే ముకుళః [illegible]॥

తా॥ దానము, జపము, పేదమాట, భోజనము, తామరమొగ్గ, తాను, ప్రాణములను నిర్దేశించుట, అయిదింటి లెక్కను చూపుట, కాముకునిమాట, బిడ్డలను ముద్దు పెట్టుకొనుట, దేవపూజ, గొడుగు మొదలగు వానియొక్క ముడుగుట, ఫలములను గ్రహించుట, సంకీర్ణజాతి, కపిలవర్ణము, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

బంధము, శిఖర, ఖేరంభము, అవహిత్థము, అనునీయిరువది నాలుగుహస్తములు సం యుతహస్తములని భరతశాస్త్రమునందు చెప్పబడియున్నది.

గ్రన్థాన్తరే.

శ్లో॥ అసంయుతానాం సంయోగా త్సంయుతాఖ్యాభవన్తితే । తేషాముత్పత్తిరేకై
షా యోజనీయ తమాబుధైః । తథాపిద్వన్ద్వతా భేదా దధిదేవః పృథక్పృథక్॥

తా॥ రెండుఅసంయుతహస్తములనుచేర్చిపట్టు నెడసంయుత హస్తమువును. అసం యుతహస్తములవ ఉత్పత్తిజాతిఋషి మొదలగునవి ఒకటిగానేయుండినను అధిదేవతలు మాత్రము భేదపడియుండును.

౧ అఞ్జలిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకతలయో ర్యోగాదఞ్జలిర్ల కర ఈరితః॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను అరచేతిలోజేర్చినదది యంజలిహస్తమనబడును.

వి॥ శ్లో॥ దేవతాగురువిప్రాణాం నమస్కారే ష్వనుక్రమాత్ । కార్యశ్శిరోముఖోర
స్సువినియోజ్యోఞ్జలికరః॥

తా॥ దేవతలకును, గురువులకును, బ్రాహ్మణులకును, నమస్కారము చేయుటయం దు ఈహస్తముచెల్లును. అందుదేవతలకు మ్రొక్కునపుడు, శిరస్సునందును, గురువుల కు మ్రొక్కునపుడు ముఖమునందును, బ్రాహ్మణులకుమ్రొక్కునపుడు రొమ్మునందును క్రమ ముగానొప్పును

గ్రన్థాన్తరస్థ అఞ్జలి హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకహస్తతలయోస్సంశ్లేషో యత్రజాయతే।
తమాహురఞ్జలిర్హస్తః క్షేత్రపాలోఽధిదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తముల అరచేతులుచేర్చి పట్టబడు నెడ అంజలిహస్తమువు ను. దీనికి అధిదేవత క్షేత్రపాలుడు

వి॥ శ్లో॥ ప్రణామే వినయే తాలఘాతే శమ్భునిరూపణే।
కిఙ్కరోమీతివచనే ధ్యానే చాఞ్జలిరుచ్యతే॥

తా॥ నమస్కరించుట, వినయముతోవంగుట, తాళము వేయుట, శివస్వరూపము ను నిరూపించుట, ఏమి చేయుదననియనుట, ధ్యానముచేయుట, వీనియందు ఈహ స్తము చెల్లును

కపోత హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపోతస్సకరో జ్ఞేయశ్శ్లిష్టమూలాగ్రపార్శ్వతః।

తా॥ ముందుచెప్పిన అంజలిహస్తము మొదలుతుదలు పార్శ్వభాగములు చేరియుం డ పట్టబడినయెడ కపోతహస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ ప్రమాణగురుసమ్భాషా వినయాఙ్గీకృతిష్వయమ్॥

తా॥ ప్రమాణము, పెద్దలతోమాటలాడుట, వినయముతో నొప్పుకొనుట, వీని యందు ఈహస్తము వినియోగించును

గ్రంథాంతరస్థ కపోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఞ్జలేరంతరం యత్ర జాయతే విరళీకృతే।
సభవేత్కపోతాఖ్యశ్చిత్రసేనోధిదేవతా॥

తా॥ అంజలిహస్తము ఎడమయిన వ్రేళ్లకొనలు దగ్గరగా పట్టబడిన యెడల కపోతహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత చిత్రసేనుడు.

వి॥ శ్లో॥ అఙ్గీకారే నారికేళే పూగానాం పాదపాదిషు। కదళీఫలమే చైత్రే వినతే వస్తుసంగ్రహే। సమ్పుటే మాతులుఙ్గే చ కపోతో వినియుజ్యతే॥

తా॥ అంగీకారము, టెంకాయ, పోక, అన్నవృక్షములు మొదలగునది, అరటిపువ్వు, పలి అమృతము, వస్తువులను సంగ్రహించుట, సంపుటము, మాదీఫలము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగపడును.

౩. కర్కటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యస్యాఙ్గుళీ యత్రాన్తర్నిస్సృతాః కరయోః। అన్తర్బహిర్వావర్తన్తే కర్కటస్సోభిధీయతే॥

తా॥ ముందు చెప్పిన కపోతహస్తమందు వ్రేలివ్రేలిసందున వ్రేళ్లు దూర్చి వెలికిగాని లోపలికిగాని చాచిపట్టబడు నెడల కర్కటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ సమూహదర్శనే తుందదర్శనే శంఖపూరణే అఙ్గానాం మోటనే శాఖోన్నమనే చ నియుజ్యతే॥

తా॥ గుంపును చూపుట, లావైనదానిని చూపుట, శంఖనాదము చేయుట, దేహాలస్యము పోగొట్టుకొనుట, చెట్టుకొమ్మను వంచుట, వీనియందు ఈహస్తము ఉపయోగించును.

గ్రంథాంతరస్థ కర్కటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ణనాభాంగుళీ యత్ర సంశ్లిష్టాః కర్కటో భవేత్। అస్యాధిదైవతం విష్ణుమాది దేవం విదుర్బుధాః॥

తా॥ ఊర్ణనాభహస్తము యొక్క వ్రేళ్లసందులందు రెండవచేతి వ్రేళ్లను దూర్చి పట్టినయెడ కర్కటహస్తమగును. దీనికి విష్ణువు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ విలాపే జృమ్భణే ప్రాతే కర్కటే శంఖపూరణే। అఙ్గుళీమోటనే స్త్రీణాం కర్కటే వినియుజ్యతే॥

తా॥ దుఃఖవచనములాడుట, ఆవులింత, కొట్టుట, ఎండ్రకాయ, శంఖమును ఊదుట, స్త్రీలు మెటికలు విరుచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౪. స్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకయోస్సన్నియుక్తౌ కరయోర్మణిబన్ధయోః। సంయోగేన స్వస్తికాఖ్యో మకరార్థే నియుజ్యతే। భయవాదే వివాదే చ కీర్తనే స్వస్తికో భవేత్॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములందలి మణికట్టులను చేర్చిపట్టినయెడ స్వస్తికహస్తమగును. ఇది మొసలిని దెలుపుట, భయముతో మాటలాడుట. పొగడుట, వాదాడుట, వీనియందు ఉపయోగించును.

౫. డోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకేపూర్వవద్దేశస్థేడోలాహస్తోఽయముచ్యతే। నాట్యారమ్భేప్రయోక్తవ్య మితి నాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములను తొడమీదికి వ్రేలునట్లు పట్టినయెడ డోలాహస్తము అగును. ఇది నాట్యారంభమందు వినియోగింపదగినదని నాట్యశాస్త్రిజ్ఞులు చెప్పుదురు.

గ్రన్థాన్తరస్థడోలాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌపార్శ్వగౌడోలా భారతీతస్య దేవతా। మోహమూర్ఛామదాలస్యవి లాసాదిషుకీర్తితః॥

తా॥ పతాకహస్తములు ఇరుపార్శ్వములందు వ్రేలునట్లు పట్టబడినయెడ డోలాహస్తమగును. దీనికి దేవత సరస్వతి. ఇది మోహము, మూర్ఛ, మదము, ఆలస్యము, విలాసము మొదలగువానియందు వినియోగించును.

౬. పుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సంశ్లిష్టకరణేసర్పశీర్షే పుష్పపుటఃకరః॥

తా॥ రెండు సర్పశీర్షహస్తములయొక్క మనికట్టు మొదల్లు చిటికెనవ్రేలివరకుగల అంచేతి వెలుపలిభాగములను జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ నీరాజనవిధౌ బాలఫలాఽదిగ్రహణేతథా। సన్ధ్యాయామర్ఘ్యదానేచమ న్త్రపుష్పేవియోజయేత్॥

తా॥ కర్పూరహారతి, బిడ్డలు పండ్లు మొదలైనవానిని దీసికొనుట, సంధ్యాకాలమందు అర్ఘ్యప్రదానము చేయుట, మంత్రపుష్పమిచ్చుట, వీనియందు ఈ హస్తము పయోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థపుష్పపుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షస్యపార్శ్వేతు అపరఃసర్పశీర్షకః। ధృతఃపుష్పపుటాఖ్యస్యాధిదేవః కిన్నరేశ్వరః॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తముయొక్క పార్శ్వమందు రెండవచేతి సర్పశీర్షమును జేర్చిపట్టినయెడ పుష్పపుటహస్తమవును. దీనికి కిన్నరేశ్వరుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ సుమధాన్యఫలాదీనా మర్పణేగ్రహణేతథా। అర్ఘ్యదానేపుష్పపుటః కీర్తితోభావకోవిదైః॥

తా॥ పువ్వులు ధాన్యము పండ్లు మొదలయినవానిని ఇచ్చి పుచ్చుకొనుటలయందును, అర్ఘ్యప్రదానమునందును ఈ హస్తము వినియోగించును.

౭. ఉత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యబాహుమూలస్థౌ మృగశీర్షకరౌయది।
ఉత్సఙ్గనామాహస్తోఽయం కీర్తితోభరతాఽగమే॥

తా॥ రెండు మృగశీర్షహస్తములను మూపులసోకపట్టునెడ ఉత్సంగహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఆలిఙ్గనేచలజ్జాయా మఙ్గదాఽదిప్రదర్శనే। బాలానాంశిక్షణేచాఽయ ముత్సఙ్గోయుజ్యతేకరః॥

తా॥ కౌగిలింత, సిగ్గు, భుజకీర్తులు మొదలగువాని జూపుట, బాలురను శిక్షించుట వీని యందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థోత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళౌ స్వస్తికస్థౌ తౌ వృశ్చికాఙ్గుస్థదేశ్యకః । గౌతమో ఽధిదేవోఽగస్త్య లజ్జా
యాం పరిరమ్భణే । అఙ్గీకారే చ శీతే చ సాధ్వస్తే పరితోషణే । ఏవమాదిషు యు
జ్యన్తే ఉత్సఙ్గకరభావనాః॥

తా॥ అరాళహస్తములను మూపులందు చేర్చిపట్టునెడ ఉత్సఙ్గహస్తమగును. దీని కధిదేవత గౌతముడు. ఇది సిగ్గు, కౌగిలింత, అంగీకారము, చలి, మేలనుట, చన్నులను కప్పుట మొదలగు వానియందు వినియోగించును.

౮. శివలిఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేఽర్ధచన్ద్రే విన్యస్తశిఖరశ్శివలిఙ్గకః । వినియోగస్తు తస్యైవ శివలిఙ్గప్రదర్శనే.

తా॥ ఎడమచేతి యర్ధచంద్రహస్తమందు శిఖరహస్తముంచబడెనేని శివలింగహస్తమగును. ఇది శివలింగమును జూపుటయందు వినియోగించును.

౯. కటకావర్ధనహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకాముఖయోర్హస్తయోస్స్వస్తికాన్మణిబన్ధయోః । కటకావర్ధనాఽఖ్యస్స్యా దితినాట్యవిదో విదుః।

తా॥ కటకాముఖహస్తములయొక్క మణికట్లు స్వస్తికముగా జేర్చి పట్టబడునేని కటకావర్ధనహస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ పట్టాభిషేకే పూజాయాం వివాహేఽపి యుజ్యతే।

తా॥ పట్టాభిషేకము, పూజ, పెండ్లిదీవన, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థకటకావర్ధనహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటకావర్ధనాఖ్యస్స్యాత్ స్వస్తికా కటకాముఖౌ । తస్యదేవో యక్షరాజో
భావజ్ఞైశ్చ నిరూపితః।

తా॥ కటకాముఖహస్తములను స్వస్తికములుగ బట్టినయెడ కటకావర్ధనహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ వినియోగే విచారే చ శృఙ్గారే కోపసాన్త్వనే । జక్కిణీనటనే దణ్డలాస్యే ప
వతినిశ్చయే॥

తా॥ విచారము, శృంగారము, కోపసమాధానము, జక్కిణి అనుఆట, కోలాటము, నిశ్చయము వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౦. కర్తరీస్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కర్తరీస్వస్తికాఽకారో కర్తరీస్వస్తికో భవేత్॥

తా॥ కర్తరీముఖహస్తములను స్వస్తికాకారముగా బట్టినయెడ కర్తరీస్వస్తిక హస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శాఖాసు చాఽద్రిశిఖరే వృక్షేషు నియుజ్యతే।

తా॥ చెట్టుకొమ్మలు. పర్వతశిఖరము, వృక్షములు వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును

౧౧. శకటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భ్రమరౌమధ్యమాఙ్గుష్ఠ ప్రసారాచ్ఛకటో భవేత్ । రాక్షసాఽభినయే చాఽయం నియోజ్యో భరతాదిభిః॥

తా॥ భ్రమరహస్తములు రెండును బొటనవ్రేలిని నడిమివ్రేలిని చాచి పట్టుచుండినచో శకటహస్తమగును. ఇది రాక్షసులు మొదలయినవారల యభినయమునందు చెల్లును.

౧౨ శఙ్ఖహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ శిఖరాఽన్తర్గతాఽఙ్గుష్ఠ ఇతరాఙ్గుష్ఠ సఙ్గతః । తర్జన్యాద్యాయతాశ్లిష్టాః శఙ్ఖహస్త ఇతి ప్రకీర్తితః । శఙ్ఖాదిషు నియోజ్యోఽయమిత్యేవం భరతాఽనయః॥

తా॥ శిఖరహస్తములో పలియంగుష్ఠముతో రెండవచేతియంగుష్ఠమును చేర్చి తక్కిన వ్రేళ్లను ఆశిఖరహస్తములపైకి చాచిపట్టినయెడ శంఖహస్తమగును. ఇది శంఖము మొదలైనవానియందు వినియోగించును.

౧౩ చక్రహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ యత్రాఽర్ధచన్ద్రౌ తిర్యఞ్చౌ అన్యోన్యస్యతలసంస్పృశౌ । చక్రహస్తస్స విజ్ఞేయశ్చక్రార్థే వినియుజ్యతే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తమును అడ్డముగా రెండు అరచేతులను జేర్చిపట్టినయెడ చక్రహస్తమగును, ఇది చక్రార్థమందు చెల్లును.

౧౪ సమ్పుటహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽఙ్గుళియశ్చక్రే సమ్పుటఃకర ఈరితః॥

తా॥ ముందుచెప్పిన చక్రహస్తము వ్రేళ్లను ముడిచిపట్టినయెడ సంపుటహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ వస్త్వాచ్ఛాదే సమ్పుటేచ సమ్పుటాఖ్యకర ఈరితః॥

తా॥ వస్తువులను దాచుటయందును ముడువబడినదానియందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౫. పాశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచ్యానికుఞ్చితేశ్లిష్టే తర్జన్యా పాశ ఈరితః॥

తా॥ సూచీహస్తముల చూపుడు వ్రేళ్లను వంచి చేర్చిపట్టినయెడ పాశహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ అన్యోన్యకలహే పాశే శృఙ్ఖలాయాం నియుజ్యతే॥

తా॥ పరస్పర కలహమునందును, త్రాటియందును, సంకెలయందును, ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬. కీలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కనిష్ఠే కుఞ్చితే శ్లిష్టే మృగశీర్షే తు కీలకః॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తము చిటికెనవ్రేళ్ళను వంచి చేర్చిపట్టినయెడ కీలకహస్తమగును

వి॥ శ్లో॥ స్నేహేచవచనేఽలాపేచవినియోగోఽస్యసమ్మతః॥
తా॥ స్నేహమునందును, ప్రియవచనమునందును ఈ హస్తము చెల్లును.

౧౭. మత్స్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరపృష్ఠోపరిన్యస్తోయత్రహస్తస్త్వధోముఖః కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠసారితాఽఙ్గుష్ఠకనిష్ఠకౌ మత్స్యనామకః। ఏతస్యవినియోగస్తుమత్స్యార్థేసమ్ప్రకీర్తితః॥

తా॥ పతాకహస్తములు ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనవ్రేళ్లను బొటనవ్రేళ్లను కొంచెము చాచిపట్టినయెడ మత్స్యహస్తమగును. ఇది మత్స్యార్థమునందు చెల్లును.

౧౮. కూర్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కుఞ్చితాఽగ్రాఽఙ్గుళీశ్చక్రేత్వఙ్గుష్ఠకనిష్ఠకః। కూర్మహస్తస్సవిజ్ఞేయః కూర్మార్థేవినియుజ్యతే।

తా॥ చక్రహస్తము మొనవ్రేళ్లను వంచిచిటికెనవ్రేలిని బొటనవ్రేలినిజాచిపట్టినయెడ కూర్మహస్తమగును ఇది తాబేటియొక్క అర్థమునందు ఉపయోగించును.

౧౯. వరాహహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేత్వన్యకరః పృష్ఠేన్యస్తస్థితోయది కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠయోర్యోగాద్వరాహః కర ఈరితః॥ ఏతస్యవినియోగస్తువరాహార్థేతుయుజ్యతే॥

తా॥ మృగశీర్షహస్తమును ఒకటిమీదనొకటిచేర్చి చిటికెనబొటన వ్రేళ్లనుకూడ బట్టబడినయెడవరాహహస్తమగును. ఇదిపందియొక్క అర్థమందువినియోగించును.

౨౦. గరుడహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తిర్యక్తలస్థితావర్ధచన్ద్రావఙ్గుష్ఠయోగతః। గరుడోగరుడార్థేషు యుజ్యతే భరతాగమే॥

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములు రెండునుఅడ్డముగాబొటనవ్రేళ్లకొనలతో పట్టబడినయెడ గరుడహస్తమగును. ఇదిగరుడునిఅర్థమందు ఉపయోగించును

౨౧. నాగబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షౌస్వస్తికాచేన్నాగబన్ధఇతీరితః।

తా॥ రెండు సర్పశీర్షహస్తములు మణికట్టులు చేర్చిపట్టబడినయెడ నాగబంధ హస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ ఏతస్యవినియోగస్తునాగబన్ధేనియుజ్యతే। భుజఙ్గదమ్పతీభావే నికుఞ్జానాంచదర్శనే। అథర్వణస్యమన్త్రేషు యోజ్యోఽయంకథితోవిదైః॥

తా॥ పాములపెనవంటెరతిబంధమందును, పాములపెనగుటయందును, పొదరిండ్లను జూపుటయందును, అథర్వణమంత్రమునందును ఈహస్తము చెల్లును.

౨౨. ఖట్వాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురేచతురంన్యస్యతర్జన్యఙ్గుష్ఠమోక్షతః। ఖట్వాహస్తోభవేదేషఖట్వాదిషునియుజ్యతే॥

తా॥ చతురహస్తముపై చతురహస్తమునుంచి చూపుడు వ్రేలిని బొటనవ్రేలినిచా చినట్లైనయెడ ఖట్వాహస్తమగును. ఇది, మంచము మొదలైనవానియందుపయోగించును.

౨౩ - భేరుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబన్ధకపిత్థాభ్యాం భేరుణ్డకరఇష్యతే । భేరుణ్డపక్షిదమ్పత్యో ర్భేరు ణ్డకర ఈరితః॥

తా॥ కపిత్థహస్తములు రెండు మణికట్టులతోను జేర్చిపట్టబడినయెడ భేరుణ్డహస్త మగును. ఇది భేరుండపక్షి దంపతులయందు వినియోగించును.

౨౪ - అవహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌవక్షసిస్థౌ అవహిత్థకరో మతః॥

తా॥ రెండు అలపద్మహస్తములు ఱొమ్మునకెదురుగా బట్టబడినయెడ అవహి త్థహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శృఙ్గారనటనే హస్తో లీలాకన్దుకధారణే। కుచార్థేయుజ్యతే సోఽయమ వహిత్థకరాఽభిధః॥

తా॥ శృంగారనటనము, పుట్టచెండునుపట్టుట, స్తనముయొక్క అర్థము వీనియం దు ఈహస్తము వినియోగించును.

శ్లో॥ ఏవం సంయుతహస్తానాం నామలక్షణమీరితమ్॥

తా॥ ఈవిధముగా సంయుతహస్తములయొక్క నామలక్షణములు చెప్పబడియెను.

గ్రన్థాన్తరస్థావహిత్థహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హృదయాభిముఖౌ యత్రశుకతుణ్డౌ హ్యధోగతౌ । సోఽవహిత్థోభవేదస్యమా ర్కణ్డో ఽధిదేవతా॥

తా॥ శుకతుణ్డహస్తములు క్రిందినుండి హృదయాభిముఖములుగ బట్టబడినయెడ అవహిత్థహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత మార్కండేయుడు.

వి॥ శ్లో॥ దుర్బలత్వే దేహకార్శ్యేకౌతుకేచకృశేమతః॥

తా॥ బలహీనత, దేహము చిక్కియుండుట, సంతోషము, చిక్కినది వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థ గజదన్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ బాహుమధ్యగతౌ సర్పశీర్షౌ స్వస్తికతామితౌ । యది స్యాద్గజదన్తోఽయం ప రమాత్మాధిదేవతా॥

తా॥ సర్పశీర్షహస్తములు బాహుమధ్యమందు జేర్పబడినయెడ గజదంతహస్తమగు ను. దీనికి అధిదేవత పరమాత్మ.

వి॥ శ్లో॥ స్తమ్భగ్రహే శిలోత్పాటే భారగ్రాహేనియుజ్యతే॥

తా॥ స్తంభమును గ్రహించుటయందును, రాతిని పెల్లగించుటయందును, భార మును వహించుటయందును ఈహస్తము చెల్లును.

గ్రన్థాన్తరస్థ చతురశ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురశ్రస్సకటకౌ వక్షఃపురోగౌకటకాముఖౌ । తస్యాధిదైవం వారాహీ కీర్తితో భావకోవిదైః॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ కటకాముఖహస్తములను బట్టినయెడ చతురశ్రహస్తము అగు. దీనికి అధిదేవత వారాహి॥

వి॥ శ్లో॥ నియోగోదధిమన్థానే జక్కిణీనటనేపిచ । ధారణే దోహనవిధౌ పటానామవగుణ్ఠనే । వహనేముక్తికాదీనాం రజ్వాదీనాఞ్చకర్షణే । నీవీబన్ధేనో శబన్ధే సుమాదీనాఞ్చధారణే । వీజనేచామరాదీనాం చతురశ్రోనియుజ్యతే॥

తా॥ పెరుగుచిలుకుట, జక్కిణియనుఆట, ధరించుట, పాలుపిదుకుట, వస్త్రములను కప్పుకొనుట, ముత్యములు మొదలగువానిని ధరించుట, త్రాడు మొదలగువానిని ఈడ్చుట, పోకముడి, రవికముడి, పుష్పములు మొదలగువానిని ధరించుట, వింజామరము మొదలగువానిని వీచుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

గ్రన్థాన్తరస్థతలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వక్షఃపురస్తాదుద్వృత్తౌ కరౌ త్వభిముఖౌ యది । తాపున్తల ముఖస్యాస్య విష్ణురాజోధిదేవతా॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ పతాకహస్తములను మీదికెత్తి పట్టినయెడ తలముఖహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత విష్ణుశ్వరుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆలిఙ్గనేస్థూలవస్తౌ మహాస్తమ్భాది భావనే । ఋద్ధైరభిహితో మన్దా మర్దళే మధురస్వనే॥

తా॥ ఆలింగనము, పెద్దవస్తువు, లావైనస్తంభములను జూపుట, మనోజ్ఞమయిన ధ్వనిగలమద్దెల, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౩ స్వస్తికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకావామభాగా యదిస్వస్తికతాంగతా । సభవేత్స్వస్తికాహస్తోగుహస్తస్యాధిదేవతా॥

తా॥ త్రిపతాకములు ఎడమతట్టు స్వస్తికాకారముగా బట్టబడినయెడ స్వస్తికహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత గుహుడు.

వి॥ శ్లో॥ కల్పద్రుమేషుశైలేషు హస్తోయం వినియుజ్యతే॥

తా॥ కల్పవృక్షములయందును పర్వతములయందును ఇది వినియోగించును.

౧౪ - ఆవిద్ధవక్ర హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావృత్తహస్తౌ సఞ్జాతౌ సవిలాసనంసకూర్పరమ్ । పతాకావిద్ధవక్రస్యాత్తుమ్బురుస్త్వధిదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తముల మోచేతులను విలాసముతో గుండుకొనునట్లు విరివిగాబట్టినయెడ ఆవిద్ధవక్రహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత తుంబురుడు.

వి॥ శ్లో॥ మేఖలావహనేభేదే మధ్యకార్శ్యనిరూపణే । దేశీయ నాట్యనటనే వినియోగస్తతయోర్విదుః॥

తా॥ మొలనూలుధరియించుట, భేదము, నడుముయొక్క సన్నదనమును తెలుపుట, దేశీయనాట్యము వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౫ - రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హంసపక్షౌకృతోత్తానతలావగ్రధృతౌయది । రేచితస్యకరోక్షేయోయక్షరాడధిదేవతా॥

తా॥ రెండుహంసపక్షహస్తములను అరచేయి మీదుచేసిపట్టినయెడ రేచితహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ శిశూనాంధారణేచిత్ర ఫలకస్యనిరూపణే । వినియోగోరేచితస్య ఏవమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ బిడ్డలనుఎత్తుకొనుట, చిత్తరుపలకనుచూపుట, మొదలగువానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬ - నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితావధో వక్త్రౌపతాకా వంసదేశతః । నితమ్బస్థౌనితమ్బాఖ్యోఽగస్త్యస్త్వస్యదేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను మూపులుమొదలుకొని క్రిందుమొగముగా పిరుదులుతాకునట్లు పట్టినయెడ నితంబహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత అగస్త్యుడు.

వి॥ శ్లో॥ శ్రమేవతరణే చైవ విస్మయే వివశాయితే । ఏవమాదిషుయుజ్యేత నితమ్బాఖ్యకరఃస్మృతః॥

తా॥ బడలిక, దిగుట, ఆశ్చర్యము, పరవశత్వము; మొదలగువానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౭ - లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకౌడోలికాకారౌలతాఖ్యశ్శక్తి దేవతా॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములను డోలాకారముగ బట్టినయెడ లతాహస్తమవును దీనికి అధిదేవతశక్తి.

వి॥ శ్లో॥ ఏతస్య వినియోగశ్చ నిశ్చేష్టాయాం మదాలసే । స్వభావనటనారమ్భే రేఖాయాం యోగభావనే। ఏవమాదిషు యుజ్యేత లతాహస్తవిభావనా॥

తా॥ చేష్టలులేకయుండుట, మదాలస్యము, స్వభావనటనము, రేఖ, యోగభావనము, మొదలైనవానియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౧౮ - పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యాగ్రేకటీశీర్షే త్రిపతాక కరోయది । పక్షవఞ్చితనామాసౌ అనయోర్దేవతార్జునః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తములను ముందుగానడుముమీదికి ఎగబట్టినయెడ పక్షవంచితహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత అర్జునుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఊర్వోరభినయే ఛేదేవినియోగో నియుజ్యతే॥

తా॥ తొడలయభినయమందును ఛేదమందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౯ - పక్షప్రద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉత్తానితావిమౌపక్ష ప్రద్యోతోऽసిద్ధదేవతా॥

తా॥ ఈపక్షవంచితహస్తము మరి కొంచెము ఎగబట్టబడినయెడల ప్రద్యోతహస్తమవును. దీనికి సిద్ధుడు అధిదేవత.

వి॥ శ్లో॥ నిరుత్సాహేబుద్ధిజాడ్యే విపరీతనిరూపణే । మాయావరాహే కుణ్డస్య అభినేయోऽథ వేదసౌ॥

తా॥ ఉత్సాహములేమి, బుద్ధిమాంద్యము, విపరీతముగానిరూపించుట, మాయావరాహము, కుండాభినయము, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౦ - గరుడపక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రౌ కటీపార్శ్వే స్వస్వోత్క్షిప్తసారితాయది । స్యాతాంగరుడపక్షాఖ్యో తమోऽకీశస్సనన్దనః॥

తా॥ రెండుఅర్ధచంద్రహస్తములు పిరుదులప్రక్కలను ఎగబట్టబడినయెడల గరుడపక్షహస్తమగును. దీనికి అధిదేవతసనందనుడు.

వి॥ శ్లో॥ కటిసూత్రేధికే చైవ ఏవమాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ మొలనూలు, అధికము మొదలైనవానియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౧ - నిషేధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థాఖ్యేనహస్తేన వేష్టితో ముకుళోయది । నిషేధోనామభవేత్తుమ్బురుస్త్వధిదేవతా॥

తా॥ కపిత్థహస్తముచేత ముకుళహస్తము చుట్టబడినయెడల నిషేధహస్తమగును. దీనికిఅధిదేవత తుంబురుడు.

వి॥ శ్లో॥ సిద్ధాన్తస్థాపనేసత్యే నూనమిత్యభిభాషణే । చూచుకగ్రహణే అఙ్గపూజాయాం వినియుజ్యతే॥

తా॥ సిద్ధాంతస్థాపనము, నిజము, నిశ్చయముచేయుట, చనుమొనలను అంటుట, అంగపూజ, వీనియందు ఇది వినియోగించును.

౨౨. మకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ యత్రాన్యోన్యంపరిగతా వర్ధచన్ద్రావధోముఖౌ । చలాఙ్గుష్ఠేన మకరో మహేన్ద్రస్తస్య దేవతా॥

తా॥ రెండు అర్ధచంద్రహస్తములను జేర్చి దిగుమొగముగా బొటనవ్రేళ్లను కదలించి పట్టినయెడ మకరహస్తమవును. దీనికి అధిదేవత ఇంద్రుడు.

వి॥ శ్లో॥ కూలఙ్కషేనదీపూరే సింహేదైత్యేవ్యాఘ్రాననే ।
కల్యాణేనిబిడేమఞ్చేనక్రేచాయం నియుజ్యతే॥

తా॥ గట్టుమీరయుట, ఏటివెల్లువ, సింహము, అసురుడు, వ్యాఘ్రముయొక్కమొగము, బంగారు లేక పెండ్లి, నిండినది, మంచె, మొసలి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౨౩. వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధోముఖౌహంసపక్షౌ యస్మిన్నూర్ధ్వముఖౌ । సవర్ధమానో భవతి వాసుకిస్తస్య దేవతా । అసౌ నృసింహే తద్దిష్టా రక్షోవక్షోవిదారణే॥

తా॥ అధోముఖములయిన హంసపక్షహస్తములను ఊర్ధ్వముఖములుగా బట్టినయెడ వర్ధమాన హస్తమగును. దీనికి అధిదేవత వాసుకి. ఇది నృసింహస్వామి, అతని తేజస్సు, హిరణ్యకశిపుని రొమ్మును చీల్చుట వీనియందు చెల్లును.

౨౪. ఉద్వృత్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అధరోత్తరయోరేక సమయే హంసపక్షయోః । ఉద్వృత్తఇతివిఖ్యాతో వాసిష్ఠస్యాధిదేవతా॥

తా॥ ఒక సమయమందు క్రిందుమీదులుగ హంసపక్షహస్తములు పట్టబడినయెడ ఉద్వృత్త హస్తమగును. దీనికి అధిదేవత వాసిష్ఠమహర్షి.

వి॥ శ్లో॥ లజ్జాయాముపమార్థేచ సన్తాపే కణ్టకాదిషు ।
భేదే భయే విచారే చ ఉద్వృత్తకరఈరితః॥

తా॥ సిగ్గు, సాదృశ్యము, సంతాపము, ముల్లు మొదలయినది, భేదము, భయము, చింత, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౨౫. విప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికో శీఘ్రవిశ్లేషాత్ విప్రకీర్ణస్స ఉచ్యతే । దక్షిణామూర్తిరేతస్య అధిదేవః ప్రకీర్తితః । చేలాఞ్చలస్య విస్రంసే సయుజ్యేత విధానతే॥

తా॥ ముందుచెప్పిన స్వస్తికహస్తమును వడిగా ఎత్తిపట్టినయెడ విప్రకీర్ణహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత దక్షిణామూర్తి. ఇది కొంగుతొలగించుట యందును, వదలించుటయందును చెల్లును.

౨౬. అరాళకటకాముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళకటకాస్యాతా మరాళకటకాముఖః । ప్రాప్తేయః స్వస్తికతాం అనయోర్వామనోధిపః॥

తా॥ అరాళహస్త కటకాముఖహస్తములను స్వస్తికాకారముగ బట్టినయెడ అరాళకటకాముఖ హస్తమగును. దీనికి అధిదేవత వామనుడు.

శ్లో॥ తామ్బూలదళఖణ్డానాం దానే చిన్తావిషాదయోః। వినియోజ్య ఇతిప్రోక్తః అరాళకటకాముఖః॥

తా॥ ఆకుమడుపులువక్కపలుకులునిచ్చుట, చింత, విషాదము వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును

౨౭. సూచ్యాస్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీముఖౌపురోదేశా ద్యుగపత్పార్శ్వగామినౌ । సూచ్యాస్యఇతివిజ్ఞేయః అనయోర్నారదోధిపః॥

తా॥ సూచీహస్తములను ఎదుటనుండి పార్శ్వములకు ఒకటిగా చేరబట్టినయెడ సూచ్యాస్యహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత నారదుడు.

వి॥ శ్లో॥ కింకరోమీతివచనే విరహేసకలార్థకే । విలోకయేతివాక్యేచ తయో రభినయంవిగః॥

తా॥ ఏమిచేయుదుననుట, విరహము, సమస్తమనుట, చూడుమనుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౨౮. అర్ధరేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏకంత్వధోముఖంగృత్వా తౌహస్తావథరేచితౌ । అర్ధరేచితనామాస్య నన్దికేశోధిదేవతా॥

తా॥ రేచితహస్తమందలి యొకహంసపక్షహస్తమును అధోముఖముగ బట్టినయెడ అర్ధరేచిత హస్తమవును. దీనికి అధిదేవత నందకేశుడు.

వి॥ శ్లో॥ ఆవాహేనోపవాదీనాం కార్యగుప్తావిహామతౌ॥

తా॥ ఆవాహనము కానిక మొదలగునది, కార్యమును మరుగుచేయుట. వీని యందు ఈహస్తము చెల్లును.

౨౯. కేశబన్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాస్యాత్కేశబన్ధౌ తయోర్దుర్గాధిదేవతా । రత్నస్తమ్భే కేశబన్ధే కపోలాదిషుయుజ్యతే॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములు కేశబంధహస్తమవును. దీనికి అధిదేవత దుర్గ. ఇది రత్నస్తంభము, కొప్పు, చెక్కిళ్లు మొదలయినవానియందు వినియోగించును.

౩౦. ముష్టిస్వస్తికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముష్టిహస్తౌస్వస్తికతాం కుక్షిస్థానేగతౌయది । ముష్టిస్వస్తికతాంస్యాత్తాం దేవఃకింపురుషఃస్మృతః॥

తా॥ కడుపుమీదుగా ముష్టిహస్తములను స్వస్తికములుగ బట్టినయెడ ముష్టిస్వస్తికహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత కింపురుషుడు.

వి॥ శ్లో॥ క్రీడాకన్దుకసన్థానే ద్వన్ద్వయుద్ధనిరూపణే । వ్రీడాధరేనీవిబన్ధేవినియోగస్తయోర్భవేత్॥

తా॥ చెండాడుట, ద్వంద్వయుద్ధము. మిక్కుటపుసిగ్గు, పోకముడి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౩౧ - నళినీపద్మకోశహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వ్యావర్తితౌ పద్మకోశౌ యదిస్వస్తికతాంగతౌ । నళినీపద్మకోశాఖ్యస్స్యాత్తాంశేషోధిదేవతా॥

తా॥ పద్మకోశహస్తములను వెనుకకుత్రిప్పిస్వస్తికములుగబట్టినయెడ నళినీపద్మకోశహస్తమగును. దీనికి అధిదేవత ఆదిశేషుడు.

వి॥ శ్లో॥ నాగబన్ధేచముకుళే సమయోర్దానకర్మణి । స్తబకేదశసఙ్ఖ్యాయాం గణ్డభేరుణ్డకేమతౌ॥

తా॥ నాగబంధము, మొగ్గ, సమముగనిచ్చుట, పూవుగుత్తి, పదియనుట, గండభేరుండపక్షి, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౩౨ - ఉద్వేష్టితాలపద్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉద్వేష్టితక్రియావన్తౌ వక్షస్థౌస్రగేలపల్లవౌ । ప్రవృత్తావలపద్మాఖ్యౌ భవేతాంశక్తిదేవతా॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములను చుట్టుకొనబడినవి అగునట్లు రొమ్మునకెదురుగాబట్టినయెడ ఉద్వేష్టితాల పద్మహస్తమగును దీనికి అధిదేవతశక్తి.

వి॥శ్లో॥ ప్రాణేశేదీనవచనే స్తనయోర్వికచామ్బుజే । మోహితాస్మీతివాక్యేచ ప్రలాపస్యనిరూపణే । కామితార్థప్రకరణే ఏతేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ ప్రాణనాథుడు, దీనవచనము, స్తనములు, వికసించినకమలము, మోహితురాలనైతిననుట, ప్రలాపమును నిరూపించుట, కోరికను తెలియజేయుట మొదలైన వానియందు ఈ హస్తము వినియోగించును.

౩౩ - ఉల్బణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తౌనేత్రదేశగావుల్బణాఖ్యౌవిఘ్నేశదేవతా । స్తబకేషువిశాలేషునేత్రేషు చనియూహితః॥

తా॥ ఆయల పద్మహస్తములేకంటి కెదురుగబట్టబడినయెడ ఉల్బణహస్తమౌను. దీనికి అధిదేవత విఘ్నేశుడు. ఇది పెద్దపెద్ద పూగుత్తులయందును, కన్నులందును, వినియోగించును.

౩౪ - లాలితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ స్వస్తికాకరణావేతౌ శిరోదేశేలపల్లవౌ । లాలితోగదితావేతౌ దేవతావైష్ణవీమతా । ఏతస్యవినియోగస్తు సాలేదుర్గేమహీధరే॥

తా॥ అలపల్లవహస్తములను తలమీద స్వస్తికాకారముగ పట్టినయెడ లాలితహస్తమౌను. దీనికి అధిదేవతవైష్ణవి. ఇది ప్రాను, శత్రువులకు చొరరాని కోట, కొండ, వీనియందు వినియోగించును.

౧ - గ్రన్థాన్తరేవిప్రకీర్ణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తౌతుత్రిపతాకాఖ్యౌ తిర్యక్కూర్పరసంయుతౌ।కథ్యతేవిప్రకీర్ణోయం హస్తోనాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండు త్రిపతాకహస్తముల మోచేతులను అడ్డముగా గూడబట్టినయెడ విప్రకీర్ణహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ కవచేచకరన్యాసే మన్త్రావాహేక్షమాగుణే । విచారేచప్రయోక్తవ్యో విప్రకీర్ణఇతీరితః॥

తా॥ కవచము, కరన్యాసము, మంత్రావాహనము, క్షమాగుణము, విచారము, వీనియందు ఈ హస్తము వినియోగింపబడును.

౨ - గజదన్తహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరాధృత్వా కనిష్ఠేప్రసృతేయది । గజదన్తకరఃఖ్యాతఃకరో భరతవేదిభిః॥

తా॥ రెండు శిఖరహస్తములును చిటికెనవ్రేళ్లు చాచిపట్టబడినయెడ గజదంతహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ జలావగాహేద్విరద దన్తయోర్భూమిమానయో ।
శఙ్ఖస్థాపనభావేషు గజదన్తో నియుజ్యతే ॥

తా॥ నీళ్లయందుమునుగుట, ఏనుగుకొమ్ములు, భూమిమానము, శంఖస్థాపనము చేయుట, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౩ - తాలముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరౌపతాకసాకారౌ అన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ । చలితౌ చేత్తాలముఖః
ప్రోక్తో భరతవేదిభిః॥

తా॥ రెండు పతాకహస్తములను ఎదురెదురుగాబట్టి చలింపజేయునెడ తాలముఖహస్తమవును.

వి శ్లో॥ భుజఙ్గనాట్యనాట్యేచ ముఖనాట్యేచమేళనే । గ్రహస్థాలపదార్థేచ
తాలవక్త్రో౽భిధీయతే॥

తా॥ పాముయొక్క కొంచెపుఆట, ముఖనాట్యము, కూడిక, గ్రహింపట్యలా జైవపదార్థము, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౪ - సూచీవిద్ధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యమభిసంస్పృష్టౌ సూచీవక్త్రాభిధాకరౌ । సూచీవిద్ధకరస్సోఽయం
నృత్తహస్తానుసారిభిః॥

తా॥ రెండుసూచీముఖహస్తములు ఎదురెదురుగ చేరబట్టబడునెడ సూచీవిద్ధహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ హల్లీసలీనాభినయే లగ్నార్థే మేళనేదృఢే । శాఖాద్వయస్య సంయో
గేసూచీవిద్ధ కరోభవేత్॥

తా॥ కోలాటము నందలికలగలుపు, చేరిక, గట్టి, రెండుకొమ్మలచేరిక, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౫ - పల్లవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకామణిబన్ధస్యచలితౌ చేదధోముఖౌ । కరౌపల్లవనామాయం యుజ్య
తే నాట్యవేదిభిః॥

తా॥ పతాకహస్తములు క్రిందుమొగముగ మనికట్లు కదలునట్లు పట్టబడినయెడ పల్లవహస్తమవును

వి॥ శ్లో॥ ఫలపుష్పాతిభారేణ నమ్రశాఖావలమ్బనే । నమ్రతార్థేనియోక్తవ్యో
పల్లవస్సో౽భిధీయతే॥

తా॥ పుష్పఫలాదులచే వంగినకొమ్మలు, వ్రేలాడుట, వంగుట, వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౬ - నితమ్బహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసదేశంసమారభ్య నితమ్బాన్తవిచాలితౌ । పార్శ్వయోస్తు పతాకావ్వాని
తమ్బకర ఉచ్యతే॥

తా॥ రెండుపతాకహస్తములు మూపులు మొదలుకొనిపిరుదులవరకు ప్రక్కలలో కదలుచుండునట్లుపట్టబడినయెడ నితంబహస్తమవును.

వి॥ శ్లో॥ పరివేషేచసూర్యేన్ద్వో రజ్జులావణ్య దర్శనే । ప్రాకారేదేవతానాం చచైవధేర్ఘ్య భ్రమణేపిచ । పార్శ్వసౌన్దర్య భావేచనితమ్బాఖ్య కరోభవేత్॥

తా॥ సూర్యచంద్రుల పరివేషము, చక్కదనమును కనిపించుట, ప్రాకారము, దేవతాదులవేషము, భ్రమించుట, ప్రక్కలచక్కదనము, వీనియందు ఈ హస్తము చెల్లును.

౭ - కేశబంధహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతావేవనితమ్బాది కేశపర్యన్తచాలితా ।
యదిచేత్కేశబన్ధాఖ్య కరస్సమ్యఙ్నిరూప్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పిన నితంబహస్తమే పిరుదులుమొదలు తలవెంట్రుకలదాక చలింపజేయుచు పట్టబడినయెడ కేశబంధహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ వృక్షద్వయేధికే మేరౌ రథ్యేబహువిభావనే ।
ఉల్లిఙ్గేతివచోభావే యుజ్యతే కేశబన్ధకః ॥

తా॥ రెండువృక్షములు, అధికము, మేరుపర్వతము, సేనాఅనుట, లెమ్మఅనుట వీనియందు ఈహస్తము చెల్లును.

౮ - లతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మావగ్రభాగ ప్రసారితౌచలితౌయది । లతాహస్తస్సవిజ్ఞేయః ప్రోక్తో నాట్యవిశారదైః॥

తా॥ రెండు అలపద్మహస్తములు ఎదురెదురుగ చలించునట్లు పట్టబడినయెడ లతాహస్తమూను అని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులుచెప్పెదరు.

వి-శ్లో॥ భ్రమరాభిధనాట్యేచ వాయోశ్చలితకోరకే । లతాయాంపుష్పితాయాం చ స్తబకాచలవేపిచ । లీలాకన్దుకభావేచ లతాహస్తోవియుజ్యతే ॥

తా॥ భ్రమరనాట్యము, గాలిచే గదలెడిమొగ్గ, పూదీగ, గుత్తులకదలిక, చెండాట, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును

౯ - ద్విరదహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ పతాకనామ్నాహస్తేన స్కన్దదేశేనివేశ్యచ । పద్మకోశమధోవక్త్రం దక్షిణేహస్తకేయది । సమాధృతౌచేద్ద్విరద హస్తోయంపరికీర్తితః ॥

తా॥ ఎడమచేత పతాకహస్తమును కుడిచేత అధోముఖముగ పద్మకోశహస్తమును సమముగ బట్టబడినయెడ ద్విరదహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ గజస్యశుణ్డాభినయే గజవక్త్రప్రదర్శనే । యుజ్యతేకరిహస్తోసౌ వరహస్తానుసారతః॥

తా॥ ఏనుగుతొండమునందును, విఘ్నేశ్వరుని జూపుటయందును, ఈ హస్తము చెల్లును.

౧౦ - ఉద్ధృతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఉరసోగ్రేహంసపక్షౌ వన్యోన్యాభిముఖీకృతౌ ।
భవేదుద్ధృతహస్తోయం వినియోగోత్రకథ్యతే ॥

తా॥ రొమ్మునకెదురుగ హంసపక్షహస్తములను ఎదురెదురుగ జేర్చిపట్టినయెడ ఊర్ధ్వ తహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ ఆవర్తేత్వప్యధాత్యర్థే భావనాయాంస్వరూపకే । స్థిరోద్భవేతివచనే డో లాయాంస్థూలకేపిచ । గృహేప్యర్ధ్వతహస్తోయం ప్రకృతార్థేనియుజ్యతే ॥

తా॥ నీటిసుడి, అధికము, తలపు, స్వరూపము, స్థిరపడవలెనుమనుట, ఉయ్యాల, పెద్దఅనుట, ఇల్లు, ప్రకృతార్థము, వీనియందు ఈహస్తముచెల్లును.

౧౧ - సంయమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్త తలేనప్రమీకృతౌయది ।
ఇతరౌప్రసృతౌసోయం కరస్సంయమనామకః ॥

తా॥ చూపుడువ్రేలిని నడిమివ్రేలిని అరచేతి తట్టువంచి తక్కినవ్రేళ్లను వంచి పట్టినయెడ సంయమహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ ప్రాణాయామేమహాయోగే యుజ్యతేచార్యభావనే ॥

తా॥ ప్రాణాయామము, యోగాభ్యాసము, పూజ్యులు అనుట, వీనియందు ఈ హస్తముచెల్లును.

౧౨ - ముద్రాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరయోర్మధ్యమాఙ్గుష్ఠే యోగాన్ముద్రాకరోభవేత్ ॥

తా॥ రెండుచేతుల నడిమివ్రేళ్లను బొటనవ్రేళ్లనుజేర్చి పట్టినయెడ ముద్రాహస్త మవును.

వి-శ్లో॥ అణౌత్పణేగోముఖేచ త్రోటీపుటనిదర్శనే ।
ముద్రాహస్తోయుజ్యతేసౌ భరతాగమకోవిదైః ॥

తా॥ అణువు, గడ్డిపోచ, ఆవుమోర, పక్షిముక్కు వీనిని జూపుటయందు ఈ హస్తముచెల్లును.

౧౩ - అజాముఖహస్తము.

శ్లో॥ సింహాననాభిధకరే తర్జనీచకనిష్ఠికా ।
మధ్యమానామికాస్పృష్టే యోగాభ్యాయాదజాముఖః ॥

తా॥ సింహాముఖహస్తముయొక్క బొటన చిటికెనవ్రేళ్లను, నడిమివ్రేళ్లకును ఉంగరపువ్రేళ్లకును మీదుగాజేర్చి పట్టినయెడ అజాముఖహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ అజాదికానాంవక్త్రేషు నిర్విషాణముఖేషుచ । గజకుంభేమల్లయుద్ధే అజావక్త్రోనియుజ్యతే ॥

తా॥ మేకమొదలైన జంతువుల మోరలందును, కొమ్ములులేని జంతువులముఖము లందును, ఏనుగు కుంభస్థలమునందును, జెట్టిపోట్లాటయందును ఈహస్తముచెల్లును.

౧౪ - అర్ధముకుళహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ లాఙ్గూలాహ్వకరేసమ్యక్కనిష్ఠావక్రితాయది । ప్రోక్తోర్ధముకుళాఖ్యోసౌ భరతాగమవేదిభిః ॥

తా॥ లాంగూలహస్తపు చిటికెనవ్రేలు బాగుగ వంపబడినయెడ అర్ధముకుళహస్తమగును.

వి-శ్లో॥ లికుచేశిలభావేచా ప్యచితేపికుచేపిచ।
లోభేముకుళపద్మేచ కరణేవినియుజ్యతే॥

తా॥ గజనిష్టపండు, మంచిస్వభావము, ఉచితము, కుచము, లోభము, తామర మొగ్గ, ఉపకరణము, వీనియందు ఈహస్తము వినియోగించును.

౧౫ రేచితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అలపద్మకరౌయత్ర శ్లిష్టౌపార్శ్వప్రసారితౌ।
తత్ర త్వయోగకుళలైః రేచితోఽయంనిరూప్యతే॥

తా॥అలపద్మహస్తములనుచేర్చి,పార్శ్వమందుచాచిపట్టినయెడరేచితహస్తమగును.

వి॥ శ్లో॥ చారీయేపార్శ్వనటనే నారికేళేప్రలాపకే। సర్వనాట్యేషువేళాయాం యుజ్యతేరేచితఃకరః॥

తా॥ చారీనాట్యమునందును, పార్శ్వనాట్యమునందును, టెంకాయయందును ప్రలాపమునందును, ఎల్లనాట్యసమయములయందును ఈహస్తము చెల్లును.

౧౬ కుశలహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అన్యోన్యాభిముఖావర్ధ చన్ద్రౌకుశలసంజ్ఞికః। భూచారేనయనేపూర్ణ వస్తు నిర్దేశభావనే। జలావగాహేపద్మేచ యుజ్యతేకుశలఃకరః॥

తా॥ అర్ధచంద్ర హస్తములను ఎదురెదురుగ పట్టినయెడ కుశలహస్తమౌను. ఇది భూసంచారము, నేత్రము, పూర్ణవస్తువుల నిర్దేశించుట, నీటిలో మునుగుట, తామరపూవు వీనియందుచెల్లును.

౧౭ - పక్షవఞ్చితహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కటిదేశగతావేతౌ పక్షవఞ్చితకోభవేత్। పక్షిణాంపక్షభావేతు రశనాయాంనితమ్బకే। పక్షవఞ్చితహస్తోఽయం యుజ్యతేత్రపురాతనైః॥

తా॥ ఈ కుశలహస్తమునందలి అర్ధచంద్రహస్తములను కటిప్రదేశమునసుంచిన యెడ పక్షవంచిత హస్తమగును. ఇదిపక్షులరెక్కలు, మొలనూలు, కటిపశ్చాద్భాగము వీనియందుపయోగించును.

౧౮ - తిలకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధాహస్తౌ లలాటేహృదయేస్థితౌ। తిలకాభిధహస్తోయం కీర్తితోభావవేదిభిః। దేవపుష్పాఞ్జలౌగన్ధ వస్త్వాదితిలకేషుచ। తిలకాభిధహస్తోయం కీర్తితోభావవేదిభిః॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను నొసటను రొమ్మునందును నుంచినయెడ తిలకహస్తమౌను. ఇది దేవతాపుష్పాంజలి, వాసనగలవస్తువు మొదలైనది, తిలకభేదములు వీనియందు వినియోగించును.

౧౯ - ఉత్తానవఞ్చిత హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకావంసదేశ గతావుత్తానవఞ్చితః । విస్తారభినయే స్తమ్భ భావనాయాంబుధోదితః । ఉత్తానవఞ్చితాభిఖ్య స్సర్వవాద్యైషుకీర్తితః ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను భుజమూలములకు సమీపమున జేర్చిపట్టినయెడ ఉత్తానవంచితహస్తమౌను. ఇది మహావిష్ణువును అభినయించుటకు, స్తంభములనుజూపుట వీనియందు చెల్లునని పెద్దలచేత చెప్పబడెను.

౨౦ - వర్ధమానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వభాగోన్ముఖౌహస్తౌ శిఖరౌవర్ధమానకః । సర్వదేతివచోభావే దత్తమిత్యర్థకేపిచ । కింకిమిత్యుక్తిసమయే కదాచిదితిభాషణే । వర్ధమానఃకరః ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ శిఖరహస్తములను మీదికెత్తి పట్టినయెడ వర్ధమానహస్తమౌను. ఇది ఎల్లప్పుడని చెప్పుట, ఇయ్యబడినదియనుట, ఏమియేమియనెడి సమయము, ఒకానొకప్పుడనుట వీనియందుచెల్లును.

౨౧ - జ్ఞానహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఆదౌపతాకాధృత్వాతుఅంసాదూర్ధ్వముఖౌవహేత్ । భవేజ్జ్ఞానాభిధకరో కథితోన్యత్తకోవిదైః । గ్రహేచహృదయేధ్యానే జ్ఞానహస్తోవిధీయతే॥

తా॥ మొదట పతాకహస్తములనుబట్టి భుజమూలముల కెదురుగ నిక్కించినయెడ జ్ఞానహస్తమౌను. ఇది గ్రహము, హృదయము, ధ్యానము, వీనియందు వినియోగించును.

౨౨ - రేఖాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠకుఞ్చితోభూయా న్మధ్యమానామికాతథా । కుఞ్చితాప్యాత్కనిష్ఠాచ తర్జనీప్రసృతాయది । రేఖాభిధకరస్స్యాదయం ముద్రాయాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అఙ్గుష్ఠమును మధ్యను అనామిక కనిష్ఠలను వంచి చూపుడు వ్రేలిని చాచినయెడ రేఖాహస్తమౌను ఇది ముద్రయందు దుపయోగింపబడును.

౨౩ - వైష్ణవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వగాత్రిపతాకాచే ద్వైష్ణవఃకరఈరితః । విస్తారభినయేరాజ్ఞా ఇతి భావవిదోవిదుః ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ఎదుమొగములుగ బట్టినయెడ వైష్ణవహస్తమౌను. ఇది మహావిష్ణువునందుచెల్లును.

౨౪ - బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థేఙ్గుష్ఠతర్జన్యౌ సమానాగ్రౌధృతౌయది । బ్రహ్మోక్తశుకతుణ్డస్స్యాద్గురుహస్తైనియుజ్యతే॥

తా॥ కపిత్థహస్తముయొక్క బొటనవ్రేలును చూపుడువ్రేలును సమాగ్రములుగ బట్టబడినయెడ బ్రహ్మాక్తశుకతుణ్డహస్తమౌను. ఇది గరుత్మంతునియందు చెల్లును.

౨౫ - ఖణ్డచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చతురేతర్జనీత్యక్తా కనిష్ఠామిశ్రితాయది । నామ్నాయంఖణ్డచతురో కీర్తితో భరతాగమే ॥

తా॥ చతురహస్తముయొక్క చూపుడు వ్రేలినివిడిచి బొటనవ్రేలిని జేర్చిపట్టిన యెడ ఖణ్డచతురహస్తమవును.

వి-శ్లో॥ రుధిరాదిద్రవేచాపి కర్ణామృతమితీరితే । ఖణ్డాదిషుప్రయోక్తవ్యో ఖణ్డాఖ్యచతురఃకరః ॥

తా॥ రక్తము మొదలైన ద్రవవస్తువులయందు ఈహస్తముచెల్లును.

౨౬ - అర్ధచతురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అస్మిన్కనిష్ఠికాత్యక్తా యద్యర్ధచతురోభవేత్ । మధురాదిరసాస్వాదే వినియోగోస్యకీర్తితః ॥

తా॥ ఈఖండచతురహస్తమందు చిటికెనవ్రేళ్లను విడిచినయెడ అర్ధచతురహస్తమౌను. ఇది మధురరసాదులను ఆస్వాదించుట యందుచెల్లును.

౬ - లీనముద్రాహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ ముద్రాఖ్యేతర్జనీనమ్రా లీనముద్రాకరోభవేత్ ॥

తా॥ ముద్రాహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని వంచిపట్టినయెడ లీనముద్రాహస్తమవును.

శ్లో॥ అథైకాదశబాన్ధవ్యా స్తేషాంలక్షణముచ్యతే ॥

తా॥ ఇకనుపదునొకండు బాంధవ్యహస్తములయొక్క లక్షణములుచెప్పబడును.

౧ - దమ్పతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంధృత్వా దక్షిణేమృగశీర్షకమ్ । ధృతస్త్రీపుంసయోర్హస్తః ఖ్యాతో భరతకోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేత శిఖరహస్తమును, కుడిచేత మృగశీర్షహస్తమును, పట్టబడినయెడ దంపతీహస్తమగును. ఇది భార్యాభర్తలయం దుపయోగించును.

౨ - మాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తేవామేఽర్ధచన్ద్రశ్చ సందంశోదక్షిణేకరే । అవర్తయిత్వాజఠరేవామహస్తేతతగ్రేపరమ్ । స్త్రీయగ్రకరోధృతో మాతృహస్త ఇత్యుచ్యతేబుధైః॥ జనన్యాంచకుమార్యాంచ మాతృహస్తోనియుజ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత అర్ధచన్ద్రహస్తమును, కుడిచేత సందంశహస్తమును, నాభికెదురుగాపట్టి, ఆహస్తమునుద్రిప్పి పిమ్మట వామహస్తమునందు స్త్రీహస్తమును బట్టినయెడమాతృహస్తమగును. ఇదితల్లియందును, కొమార్తయందును చెల్లును.

3 - పితృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్మిన్మాతృహస్తాన్తే శిఖరేదక్షిణేకరే । ధృతశ్చేన్నాట్యశాస్త్రజ్ఞైః
పితృహస్తోఽయముచ్యతే । అయంహస్తస్తుజనకేజామాతరినియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పినమాతృహస్తము కొనయందు కుడిచేయిశిఖరహస్తముగాబట్టబడినయెడ పితృహస్తమగును. ఇదితండ్రియందును, అల్లునియందును వినియోగించును.

౪ - శ్వశ్రూహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యకణ్ఠేహంసాస్యంసందంశందక్షిణేకరే । ఉదరేచపరావృత్యవామ
హస్తేతతఃపరమ్। స్త్రీయఃకరోధృతోశ్వశ్రూహస్తస్తస్యాంనియుజ్యతే॥

తా॥ కంఠమందుహంసాస్యహస్తమునుంచి కుడిచేతబట్టబడినసందంశహస్తమును నాభికెదురుగాద్రిప్పి ఎడమచేత స్త్రీహస్తమును పట్టినయెడ శ్వశ్రూహస్తమగును. ఇది అత్తయందుపయోగించును.

౫ - శ్వశురహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్యాఽన్తేతుహస్తస్యశిఖరోదక్షిణేయది।
ధృతశ్శ్వశురహస్తస్యాత్తస్మిన్నేవనియుజ్యతే॥

తా॥ ముందుచెప్పబడినశ్వశ్రూహస్తము కుడిచేతట్టు శిఖరహస్తముగలంగబట్టబడినయెడశ్వశురహస్తమగును. ఇదిమామయందుచెల్లును.

౬ - భర్తృభ్రాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంధృత్వాపార్శ్వయోఃకర్తరీముఖమ్।
ధృతోదక్షిణహస్తేనభర్తృభ్రాతృకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేత శిఖరహస్తమునుబట్టి రెండుపార్శ్వములయందును కుడిచేత కర్తరీముఖహస్తము పట్టబడునేనిభర్తృభ్రాతృహస్తమగును.ఇదిపెనిమిటితోడబుట్టినవారియందువినియోగించును.

౭ - ననన్దాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భర్తృభ్రాతృకరస్యాఽన్తేస్త్రీహస్తోదక్షిణేకరే।
ధృతోననన్దాహస్తస్స్యాత్తస్యామేవనియుజ్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పబడిన భర్తృభ్రాతృహస్తము పట్టినపిదప స్త్రీహస్తముదక్షిణహస్తమందు పట్టబడెనేని ననన్దాహస్తమగును ఇదిఆడుబిడ్డయందు ఉపయోగించును

౮ - జ్యేష్ఠకనిష్ఠభ్రాతృహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మయూరహస్తఃపురతఃపశ్చాద్భాగేచదర్శితః।
జ్యేష్ఠభ్రాతృకనిష్ఠస్యాఽప్యయంహస్తఃప్రకీర్తితః॥

తా॥ మయూరహస్తముముందు ప్రక్కను వెనకప్రక్కను బట్టబడినయెడజ్యేష్ఠభ్రాతృకనిష్ఠ భ్రాతృహస్తమగును. ఇదిఅన్నదమ్ములయందు ఉపయోగించును.

౯ - స్నుషాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఏతస్యాన్తే దక్షిణేతు స్త్రీహస్తశ్చధృతోయది।
స్నుషాహస్తఇతిఖ్యాతః భరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ముందుచెప్పినజ్యేష్టకనిష్ఠభ్రాతృహస్తమును పట్టి పిమ్మటకుడిచేత స్త్రీహస్తమునుపట్టినయెడస్నుషాహస్తముగును ఇదికోడలియందుపయోగించును.

౧౦ - భర్తృహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ విన్యస్యకణ్ఠేహంసాస్యాశ్శిఖరోదక్షిణేకరే।
భర్తృహస్తఇతిఖ్యాతస్తస్మిన్నేవనియుజ్యతే॥

తా॥ కంఠమందు హంసాస్యహస్తములనుంచి కుడిచేత శిఖరహస్తమునుపట్టిన యెడ భర్తృహస్తమగును. ఇదిమగనియందుపయోగించును.

౧౧ - సపత్నీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దర్శయిత్వాపాశహస్తం కరాభ్యాం స్త్రీకరావుభౌ।
ధృతౌసపత్న్యాహస్తస్స్యాత్తస్యామేవనియుజ్యతే।

తా॥ పాశహస్తమునుచూపి రెండుచేతులయందును స్త్రీహస్తములనుపట్టినయెడ సపత్నీహస్తమగును. ఇదిసవతియందుపయోగించును

శ్లో॥ ఇత్యేకాదశ బాన్ధవ్యహస్తాన్సన్దర్శితాః క్రమాత్।
అనుక్తానాంతు బన్ధూనాంజ్ఞేయాఃకర్మానుసారతః॥

తా॥ ఈరీతిగా పదునొకండుబాన్ధవ్యహస్తములు చెప్పబడినవి. ఇందుచెప్పబడని బంధువులకు వారివారి క్రియలను అనుసరించి హస్తములను తెలిసికొనవలయును.

———(o)———

శ్లో॥ అథబ్రహ్మాదిదేవానాంభావనాఽభినయః క్రమాత్॥
మూర్తిభేదేయేహస్తాస్తేషాంలక్షణముచ్యతే॥

తా॥ ఇకనుబ్రహ్మామొదలగు దేవతలయొక్క మూర్తిభేదములననుసరించిహస్తములకులక్షణములు చెప్పబడును.

౧ - బ్రహ్మహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ బ్రహ్మణశ్చతురోవామేహంసాస్యోదక్షిణేకరే॥

తా॥ ఎడమచేతచతురహస్తమును, కుడిచేత హంసాస్యహస్తమును బట్టబడునెడ బ్రహ్మహస్తమగును

౨ - శమ్భుహస్తలక్షమ్.

శ్లో॥ శమ్భోర్వామేమృగశిరస్త్రిపతాకశ్చదక్షిణే॥

తా॥ ఎడమచేత చతురహస్తమును, కుడిచేత త్రిపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడశంభుహస్తమగును.

3 - విష్ణుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తాభ్యాం త్రిపతాకాభ్యాం విష్ణుహస్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ రెండుచేతులను త్రిపతాక హస్తములు పట్టబడినయెడ విష్ణు హస్తమగును.

౪ - సరస్వతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సూచీకృతే దక్షిణేర్ధచన్ద్రే వామకరే తథా।
సరస్వత్యాస్తు కరస్త్రో ప్రోక్తః భరతాగమవేదిభిః॥

తా॥ కుడిచేతసూచీహస్తమును, ఎడమచేతఅర్ధచంద్రహస్తమునుపట్టబడినయెడ సరస్వతీహస్తమగును.

౫ - పార్వతీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధః ప్రసృతావర్ధచన్ద్రౌ హ్యేవ వామదక్షిణౌ
అభయోవరదశ్చైవ పార్వత్యాః కరకీర్తితః॥

తా॥ కుడియెడమచేతులను మీదుక్రిందులుచేసి అర్ధచంద్రహస్తములుగాపట్టిన యెడఅభయవరదహస్తములగును. అవియే పార్వతీహస్తము.

౬ - లక్ష్మీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకణ్ఠే హస్తాభ్యాం కపిత్థాభ్యాం శ్రియఃకరః॥

తా॥ బాహుమూలమందు రెండు కపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ లక్ష్మీహస్తమగును.

విఘ్నేశ్వరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పురోగతాభ్యాం హస్తాభ్యాం కపిత్థో విఘ్నరాట్కరః॥

తా॥ ఎదురెదురుగాను రెండుకపిత్థహస్తములు పట్టబడినయెడ విఘ్నేశ్వరహస్తమగును.

షణ్ముఖహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరే త్రిశూలంచ శిఖరం దక్షిణేకరే ;
ఊర్ధ్వం గతేషణ్ముఖస్య కరష్షడ్వక్త్రదైవతైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు త్రిశూలహస్తమును కుడిచేతియందు శిఖరహస్తమును పొడవుగా పట్టబడినయెడ షణ్ముఖహస్తమగును.

౯ - మన్మథహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ వామేకరేతు శిఖరం దక్షిణే కటకాముఖః। మన్మథస్యకరః ప్రోక్తో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందు శిఖరహస్తమునుకుడిచేతియందుకటకాముఖహస్తమును పట్టబడినయెడ మన్మథహస్తమగును.

౧౦ - ఇన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాస్వస్తికాచేదిన్ద్రహస్తః ప్రకీర్తితః॥

తా॥ రెండుత్రిపతాకహస్తములమణికట్టులనుచేర్చిపట్టునెడఇన్ద్రహస్తమగును.

౧౧ - అగ్నిదేవహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకందక్షిణేతు వామేలాఙ్గూలహస్తకమ్। అగ్నిహస్తస్సవిజ్ఞేయో నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥

తా॥ కుడిచేతియందుత్రిపతాకహస్తమును ఎడమచేతియందులాంగూలహస్తము నుపట్టబడినయెడఅగ్నిహస్తమగును.

౧౨ - యమహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపాశందక్షిణేతు సూచీయమకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుపాశహస్తమును కుడిచేతియందుసూచీహస్తమును పట్టబడినయెడయమహస్తమగును.

౧౩ - నైఋతిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఖట్వాంచశకటంచైవకీర్తితోనైఋతేశకరః॥

తా॥ ఖట్వాహస్తమునుశకటహస్తమునుబట్టినయెడనైఋతిహస్తమగును.

౧౪ - వరుణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేవామే శిఖరంవారుణఃకరః॥

తా॥ కుడిచేతియందుపతాకహస్తమును ఎడమచేతియందు శిఖరహస్తమును పట్టబడినయెడ వరుణహస్తమగును.

౧౫ - వాయుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళోదక్షిణే వామే హస్తేచాఽర్ధపతాకకః। ధృతౌచేద్వాయుదేవస్య హస్త ఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేతియందు అరాళహస్తమును ఎడమచేతియందు అర్ధపతాకహస్తమును పట్టబడినయెడవాయుహస్తమగును.

౧౬ - కుబేరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపద్మందక్షిణేతుగదాయక్షపతేర్కరః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుపద్మహస్తమును కుడిచేతియందుగదాహస్తమునుపట్టబడినయెడ కుబేరహస్తమగును

———(౦)———

అథ నవగ్రహహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - సూర్యదేవతాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అంసోపకణ్ఠౌహస్తాభ్యాంసోలపద్మకపిత్థకౌ। ధృతౌయదిభవేచేదదివాకరకరస్స్మృతః॥

తా॥ భుజశిరస్సులసమీపములందు రెండుచేతులచే సోలపద్మకపిత్థహస్తములుపట్టబడినయెడసూర్యహస్తమగును.

౨ - చన్ద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సోలపద్మంవామకరే దక్షిణేచపతాకకః । నిశాకరకరః ప్రోక్తో భరతాగమ కోవిదైః॥

తా॥ ఎడమచేతియందుసోలపద్మహస్తమును కుడిచేతియందు పతాకహస్తమును పట్టబడినయెడచంద్రహస్తమగును.

3 - అఙ్గారకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుసూచీస్యాద్దక్షిణేముష్టిహస్తకః। కృతశ్చేన్నాట్యశాస్త్రజ్ఞైరఙ్గారకకరస్స్మృతః॥

తా॥ ఎడమచేతసూచీహస్తమును కుడిచేతముష్టిహస్తమునుపట్టబడినయెడఅంగారకహస్తమగును,

౪ - బుధహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ తిర్యగ్వామేముష్టినాఽథదక్షిణేనపతాకకః।బుధగ్రహాకరః ప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతనడ్డముగాముష్టిహస్తమునుకుడిచేత పతాకహస్తమునుపట్ట బడినయెడబుధహస్తమగును.

౫ - బృహస్పతిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ హస్తాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే । ఋషిబ్రాహ్మణహస్తోఽయంగురోశ్చపరికీర్తితః॥

తా॥ రెండుహస్తములచేశిఖరహస్తమును జన్నిదమువలె పట్టిచూపినయెడ బృహస్పతిహస్తమగును. ఇది ఋషులయందును, బ్రాహ్మణులయందునుగూడ చెల్లును

౬ - శుక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామోర్ధ్వభాగేముష్టిస్స్యాదధస్తాద్దక్షిణేనచ। శుక్రగ్రహాకరఃప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమప్రక్కమీదుగాను కుడిప్రక్కక్రిందుగాను ముష్టిహస్తముపట్ట బడినయెడశుక్రునిహస్తమగును.

౭ - శనైశ్చరహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ వామేకరేతుశిఖరంత్రిశూలం దక్షిణేకరే। శనైశ్చరకరః ప్రోక్తోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును కుడిచేతత్రిశూలహస్తమునుపట్టబడినయెడశనైశ్చరహస్తమగును.

౮ - రాహుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షంవామకరేసూచీస్యాద్దక్షిణేకరే । రాహుగ్రహాకరఃప్రోక్తో భరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతసర్పశీర్షహస్తమును కుడిచేతసూచీహస్తమునుపట్టబడినయెడ రాహుహస్తమగును.

౯ - కేతుహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుసూచీస్యాద్దక్షిణేఽర్ధపతాకకః । కేతుగ్రహకరఃప్రోక్తో భర
తాగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతసూచీహస్తమును కుడిచేతపతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడ కేతు
హస్తమగును.

అథ దశావతారహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - మత్స్యాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మత్స్యహస్తం దర్శయిత్వాతతస్కన్ధసమాకరౌ । త్రిపతాకౌయదిధృతౌ
యుజ్యతేమత్స్యజన్మని।

తా॥ మత్స్యహస్తము జూపి రెండు త్రిపతాకహస్తములను భుజశిరస్సులకు
సమముగా బట్టినయెడ మత్స్యావతారహస్తమగును. ఇది మత్స్యావతారమం దుప
యోగించును.

౨ కూర్మావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కూర్మహస్తందర్శయిత్వా తతస్కన్ధ సమాకరౌ।
త్రిపతాకౌయదిధృతౌయుజ్యతేకూర్మజన్మని॥

తా॥ కూర్మహస్తమునుజూపి భుజశిరస్సులకు సమముగా త్రిపతాకహస్తములు ప
ట్టినయెడకూర్మావతారహస్తమగును. ఇదికూర్మావతారమందు చెల్లును.

3 - వరాహాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దర్శయిత్వావరాహంతుకటిపార్శ్వసమాకరౌ।
ధృతౌవరాహదేవస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ వరాహహస్తమునుజూపి పిరుదులయందుహస్తములనుంచునెడ వరాహావ
తారహస్తమగును,

౪ - నృసింహాఽవతార హస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేసింహముఖంధృత్వాదక్షిణేత్రిపతాకకః।
నరసింహాఽవతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేత సింహముఖహస్తమును కుడిచేత పతాకహస్తమునుబట్టిన యెడ
నృసింహాఽవతారహస్తమగును.

౫ - వామనాఽవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాఽధోధృతముష్టిభ్యాం సవ్యాన్యాభ్యాంయదిస్థితః।
సవామనాఽవతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ మీదుగాను క్రిందుగాను ఎడమకుడిచేతులచే రెండుముష్టిహస్తములు పట్టి
బడినయెడవామనాఽవతారహస్తమగును.

౬ - పరశురామావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామం కటితటేన్యస్య దక్షిణేర్ధపతాకకః ।
ధృతోపరశురామస్య హస్తఇత్యభిధీయతే ॥

తా॥ ఎడమచేతిని నడుమునం దుంచి కుడిచేత అర్ధపతాకహస్తమునుబట్టు నెడ పరశురామావతారహస్తమగును.

౭ - రఘురామావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కపిత్థందక్షిణేహస్తేవామేతుశిఖరఃకరః।
అధరోత్తరభాగేతురామచన్ద్రకరఃస్మృతః॥

తా॥ కుడిచేతకపిత్థహస్తమును ఎడమచేతశిఖరహస్తమును క్రిందుమీదులుగా పట్టబడినయెడ రామచంద్రావతారహస్తమగును.

౮ - బలరామావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేహస్తేముష్టిర్వామకరేతథా।
బలరామావతారస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ కుడిచేతపతాకహస్తమును, ఎడమచేతముష్టిహస్తమునుపట్టబడినయెడ బలరామావతారహస్తమగును.

౯ - కృష్ణావతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మృగశీర్షేతుహస్తాభ్యామన్యోన్యాభిముఖీకృతే।
అంసోపకణ్ఠేకృష్ణస్యహస్తఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ రెండుమృగశీర్షహస్తములు భుజశిరస్సులసమీపమున ఎదురెదురుగా పట్టబడినయెడ కృష్ణావతారహస్తమగును.

౧౦ - కల్క్యవతారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకందక్షిణేవామేత్రిపతాకకరోధృతః।
కల్క్యవతారహస్తస్యాదితినాట్యవిదోవిదుః॥

తా॥ కుడిచేతపతాకహస్తమును ఎడమచేతత్రిపతాకహస్తమునుపట్టబడినయెడ కల్క్యవతారహస్తమగును.

రాక్షసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముఖేకరాభ్యాం శకటోరాక్షసానాంకరస్స్మృతః॥

తా॥ రెండుచేతులచేముఖమునందుశకటహస్తముపట్టబడెనేని రాక్షసహస్తమగును.

అథ చతుర్వర్ణహస్తానిరూప్యన్తే.

బ్రాహ్మణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ కరాభ్యాంశిఖరంధృత్వాయజ్ఞసూత్రప్రదర్శనే।
దక్షిణేనకృతేతిర్యగ్బ్రాహ్మణానాంకరస్స్మృతః॥

తా॥ రెండుశిఖరహస్తములనుబట్టికుడిచేత అడ్డముగా జన్నిదమును జూపునెడ బ్రాహ్మణహస్తమగును.

క్షత్రియహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేనశిఖరంతిర్యగ్ధృత్వాఽన్యేనపతాకకః।
ధృతోయదిక్షత్రియాణాంహస్త ఇత్యభిధీయతే॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును అడ్డముగాబట్టి కుడిచేతపతాకహస్తమునుపట్టునెడ క్షత్రియహస్తమగును.

వైశ్యహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేకరేతుహంసాస్యందక్షిణేకటకాముఖః।
వైశ్యహస్తోఽయమాఖ్యాతోభరతాఽగమవేదిభిః॥

తా॥ ఎడమచేతహంసాస్యహస్తమును కుడిచేతకటకాముఖహస్తమునుపట్టబడినయెడవైశ్యహస్తమగును.

శూద్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేతుశిఖరంసూచీదక్షిణేశూద్రహస్తకః॥

తా॥ ఎడమచేతశిఖరహస్తమును కుడిచేతసూచీహస్తమును పట్టబడినయెడ శూద్రహస్తమగును.

శ్లో॥ అష్టాదశానాంజాతీనాంకర్మతేనకరాస్మృతాః॥

తా॥ పదునెనిమిదిజాతులకును వారివారిక్రియలచే అందులకుతగినట్టు హస్తములు చెప్పబడును.

శ్లో॥ తత్తద్దేశజనానాంచఏవమూహ్యంబుధోత్తమైః॥

తా॥ ఆయాదేశముల జనులకును ఈరీతిగానేహస్తము లూహింపవలసినదని పెద్దలచేత చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ యావదర్థాఃప్రయోగాణాంతావద్భేదాఙ్గకరాస్మృతాః।
అర్థాత్ప్రకరణాల్లిఙ్గాదాచిత్యాదర్థనిర్ణయః॥

తా॥ ప్రయోగములకెన్నివిధములయర్థభేదములుగలవో అన్నివిధముల హస్తభేదములునుగలవు. శబ్దార్థములచే ఆయాప్రకరణమునుజూచి స్త్రీలింగపుంలింగ భేదముల వలన ప్రకృతోచితాఽర్థనిర్ణయముచేసికోవలయును.

శ్లో॥ తత్తత్సమ్యక్సమాలోక్యసఙ్గ్రహ్యోక్తమిదంమయా।
నమాలోచ్యప్రయోక్తవ్యంభావజ్ఞైరిహశాస్త్రితః॥

తా॥ ఈవిషయముబాగుగావిమర్శించిచూచిననాచేతసంగ్రహముగాచెప్పబడెను కనుకభావజ్ఞులీశాస్త్రరీతిని చక్కగానాలోచించి తత్తద్విషయానుగుణముగ ఉపయోగింపదగును.

—: (o) —

గ్రన్థాన్తరస్థప్రసిద్ధరాజహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ శుకతుణ్డో హరిశ్చన్ద్రే మయూరో నళభూపతౌ । పురుకుత్సేఽలపద్మాఖ్యో ముష్టిహస్తః పురూరవే। అలపద్మశ్శిరస్థాయీ సగరార్థే నియుజ్యతే। దిలీపేఽర్ధపతాకస్స్యా దమ్బరీషే తు కర్తరీ। శిబిరాజ్ఞే కపిత్థస్స్యా దుత్సఙ్గే ప్రచాలితః। ఉభౌ పతాకౌ భుజయో రన్తే దేవవిభావనే। కథితౌ కార్తవీర్యే తు విరళాఙ్గుష్ఠరన్ధ్రకః। ఏతావహేత్పృక్షితౌ చే ద్రావణార్థే ప్రకీర్తితౌ। భుజదేశే ప్రచలితో సూచిస్స్యాద్ధర్మరాజకే। త్రిపతాకో పురోభాగే చాలితశ్చ పునః పునః। అర్జునార్థే నాట్యవేదే యుజ్యతే నాట్యవేదిభిః । భీమే ముష్టిః పురోభాగే చలితో యది కల్ప్యతే। ఉక్తో జ్యైసూచికేవకిశ్చేదుద్వేష్టితాఙ్గుళిః। కటకో నకులార్థేచ శిఖరస్సహదేవకే। నహుషే చలహస్తస్స్యాద్యయాతౌ తామ్రచూడకః। అర్ధచన్ద్రకరస్స్వయం త్రిపతాకాకృతిర్భవేత్। భగీరథార్థేయోజ్యస్స్యాద్రామాఙ్గ్రస్తేషుమణ్డలే॥

తా॥ శుకతుండహస్తము హరిశ్చంద్రునియందును, మయూరహస్తము నలునియందును, అలపద్మహస్తము కుత్సునియందును, ముష్టిహస్తము పురూరవుని యందును, శిరస్సునందు జేర్చినయలపద్మహస్తము సగరునియందును, పతాకహస్తము దిలీపుని యందును, కర్తరీముఖహస్తము అంబరీషునియందును,ఎదురుగాచలింపచేయబడినకపిత్థహస్తము శిబియందును, ఎడముగాజేయబడి భుజముల కొనలయందు దేవభావనగాపట్టబడిన రెండుపతాకహస్తములు కార్తవీర్యునియందును, ఆపతాకహస్తములే ముందువెనుకలుగా గూర్చిపట్టినయెడ రావణునియందును, భుజప్రదేశమందు చలింపజేయబడినసూచీహస్తము ధర్మరాజునందును, త్రిపతాకహస్తము ఎదురుగ మాటికి మాటికిచలింపజేయబడెనేని అర్జునునియందును, ముష్టిహస్తము ఎదురుగచలింపజేయబడెనేనిభీమసేనునియందును, రేచితాంగుళములుగలసూచీహస్తము శైబ్యునియందును, కటకాముఖహస్తమునకులుని యందును, శిఖరహస్తముసహదేవునియందును,చలపతాకహస్తము నహుషునియందును, తామ్రచూడహస్తము యయాతియందును, అర్ధచంద్ర హస్తమును త్రిపతాకా కృతిగబట్టినయెడ భగీరథునియందును, రామాంగ్రస్తమైన చన్ద్రమండలమందును చెల్లును.

శ్లో॥ మాన్ధాతాగ్రిమభూపాలే మరుత్వానితి భూభుజి । నిరూపణార్థే ముకుళసూచిర్ముష్టికరోఽపిచ । కరోఽప్యర్థపతాకస్స్యాదుద్వేష్టిత తనమ్బుజః । ఏతేచతుర్విధాహస్తాః ప్రయోజ్యన్తే యథాక్రమాత్ । రఘావజమహీపాలే దక్షిణేతరభాగతః। క్రమేణ పరియోజ్యన్తే పూర్వోక్తార్ధపతాకికా । అలపద్మస్స్వస్తికశ్చేద్యోజ్యో దశరథే నృపే। రామే శిఖరహస్తోఽసావిశేషాచ్చాపపాణిషు ? యోజ్యో శాస్త్రప్రయోగేషు పూర్వధర్మ విశారదైః । శిఖరోఽయం దక్షిణాంస గామీ చేద్భరతే భవేత్ । అయం వామాంసగామీ చేల్లక్ష్మణార్థే నియుజ్యతే । అయం లలాటగామీ చే చ్ఛత్రుఘ్నార్థే నియుజ్యతే। సోమవంశేజనిజుషాం యేతు వామాంసయోజనాత్ । కల్పితో నాట్యకుశలైః యుక్త ధర్మప్రయోగతః॥

తా॥ మాంధాతయనెడి రాజశ్రేష్ఠుని యందును, మరుత్తుఅనెడి మహారాజునందును ముకుళహస్తము, సూచిహస్తము, ముష్టిహస్తము, ఉద్వేష్టిత త్రిపతాకహస్తము ఈనాలుగు హస్తములును చెల్లును.రఘుమహారాజు,అజమహారాజువీరియందుకుడిచేతిత్రిపతాకహస్తము చెల్లును. దశరథమహారాజునందు, స్వస్తికాలపద్మహస్తము చెల్లును.

శిఖరహస్తము రామునియందును, చాపపాణులైన రాజులయందును చెల్లును. శిఖరహస్తము కుడిమూపునందు జేర్చిపట్టబడినయెడ భరతుని యందును, ఎడమమూపునందు జేర్చిపట్టినయెడ లక్ష్మణునియందును, నొసటికిసరిగా పట్టబడినయెడ శత్రుఘ్నునియందును చెల్లును ఇట్లు ఈహస్తములు క్రమముగా సూర్యవంశపు రాజుల విషయమందు చెప్పబడెను. ఈహస్తములే యెడమప్రక్కగా పట్టబడునెడ చంద్రవంశపు రాజుల విషయమునందు వినియోగించునని నాట్యశాస్త్రజ్ఞులచేత జెప్పబడుచున్నది.

సప్తసముద్రహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ లవణేక్షుసురాసర్పి దధిక్షీరజలార్ణవాః।
ఏతేషాంహస్త కలనావిశేషాత్ప్రతిపాద్యతే॥

తా॥ లవణము, ఇక్షువు, సుర, సర్పి, దధి, క్షీరము, జలము, అని సముద్రములు ఏడు. వీనియు హస్తసందర్భములు విశేషముగా జెప్పబడును.

లవణసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ ముకుళాఖ్యాకరా చైవవ్యావృత్తౌ చాపవేష్టితౌ।
ప్రయోజ్యోలవణాబ్ధావధోముఖస్యమతాన్తరే॥

తా॥ విరివిగా త్రిప్పబడిన ముకుళహస్తములను అధోముఖములుగ బట్టినయెడల లవణసముద్రమందు చెల్లును అని బృహస్పతిమతము.

౨ - ఇక్షుసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌతథాభూతౌ ఇక్ష్వబ్ధౌసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ అలపద్మహస్తమును క్రిందచెప్పినప్రకారమే పట్టినయెడ ఇక్షుసముద్రమందు చెల్లును.

3 - సురాసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సఙ్కీర్ణాఖ్యపతాకౌచ తథైవగుణమాశ్రితౌ।
సురామ్బుధౌప్రయోక్తవ్యౌ శుక్రాచార్యమతాన్తరే॥

తా॥ సంకీర్ణపతాకములను అదేరీతిని విరివిగాత్రిప్పి దిగుమొగములుగా బట్టినయెడ సురాసముద్రమందు చెల్లును. అని శుక్రాచార్యులమతము.

౪ - సర్పిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పిరబ్ధేస్తుచతురో వాయుసూనుమతాన్తరే॥

తా॥ సర్పి (నేతి) సముద్రమందు చతురహస్తముచెల్లును. అని హనుమంతుని మతము.

౫ - దధిసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ త్రిపతాకాభిధాహస్తౌ గుణపూర్వపదాశ్రితౌ। దధ్యర్ణవేప్రయోక్తవ్యౌ దత్తిలాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ త్రిపతాకహస్తములను ముందుచెప్పినరీతిని బట్టినయెడ దధిసముద్రమందు చెల్లును. అని దత్తిలాచార్యమతము.

౬ - క్షీరసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ సర్పశీర్షాహ్వయౌహస్తౌయథాపూర్వగుణాశ్రయౌ। క్షీరసాగరరూపార్థే నారదాభిమతోభవత్॥

తా॥ సర్పశీర్ష హస్తములను మునుపటివలెనే పట్టినయెడ క్షీరసముద్రమందు చెల్లును అనినారదమహాముని మతము.

౭ - శుద్ధోదకసముద్రహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకగుణసంయుక్తౌ పూర్వవన్మిళితాకృతౌ। జలార్ణవేప్రయోక్తవ్యౌకోహళాచార్యసమ్మతౌ॥

తా॥ పతాకహస్తములను మునుపటివలెనే విరివిగాత్రిప్పి క్రిందుముఖముగబట్టిన యెడశుద్ధోదకసముద్రమందు చెల్లును. అనికోహళాచార్యమతము.

ప్రసిద్ధనదీనాంహస్తానిరూప్యన్తే.

శ్లో॥ గఙ్గాదీనాంనిర్ణయేతు నాట్యశాస్త్రవిశారదైః। నదీనామపిసర్వాసాం పతాకస్సముదాహృతః॥ గఙ్గాదీనాంవిశేషేణతద్గుణాద్యనువర్ణనాత్। హస్తానాంభేదకలనా గురుణాపూర్వమీరితా। తత్స్వరూపంప్రవక్ష్యామి నాట్యాభినయరోగతః॥

తా॥ గంగమొదలైన నదులను నిర్ణయించుటయందు మందరికిచాచిక్రిందుగా బట్టబడిన పతాకహస్తము వినియోగించును. ఆగంగాదినదులకు వానివాని విశేషగుణాదులనుబట్టివర్ణించుటవలన నాట్యాభినయమునందు కొన్నిహస్తములు వినియోగింపబడును గనుకవానిస్వరూపములిచ్చట చెప్పబడుచున్నవి.

గంగాదినదుల హస్తములు.

శ్లో॥ గంగాయాంతామ్రచూడస్స్యాత్సూర్యజాయాన్తురేఖికః। కృష్ణవేణ్యాంసింహముఖో కావేర్యాంచతురఃకరః పతాకచతురౌహస్తౌ సరస్వత్యాం ప్రకీర్తితౌ। నర్మదాయాంవిధేయస్స్యాత్కరోప్యర్ధపతాకికః॥ హంసాస్యస్తుఙ్గభద్రాయాంశరావత్యాన్తుబాణకః॥ సూచీహస్తోవేత్రవత్యాం చన్ద్రభాగార్థకేవలః। సరయ్వామపిపద్మాఖ్యోభీమరథ్యామరాళకః॥ సువర్ణముఖనద్యాంచ కరోర్ధచతురోమతః। శుకతుణ్డో పాపనాశ్యాం యుజ్యతే భావవేదిభిః॥ అనుక్తానాంనదీనాంచ పతాకస్సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తము గంగానదియందును, రేఖాహస్తము యమునానదియందును, సింహముఖహస్తము కృష్ణవేణీనదియందును, చతురహస్తము కావేరీ నదియందును, పతాకచతురహస్తములు సరస్వతీనదియందును, అర్ధపతాకహస్తము నర్మదానది యందును, హంసాస్య హస్తము తుంగభద్రానదియందును, బాణహస్తము శరావతీ నదియందును, అలపద్మ హస్తము సరయూనదియందును, అరాళహస్తము భీమరథీనదియందును, అర్ధచతురహస్తము స్వర్ణముఖ నదియందును, శుకతుండ హస్తము పాపనాశనీనదియందును చెల్లును. ఇవిగాక తక్కిన నదులయందు పతాకహస్తము చెల్లును.

౧ - ఊర్ధ్వలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ భూలోకశ్చభువర్లోక స్స్వర్గలోక స్తతఃపరః । జనోలోక స్తపోలోకః
సత్యలోకాభిధ స్తతః । మహర్లోకశ్చసప్తైతే లోకాశ్చోర్ధ్వంసమాశ్రితాః ।
పతాకోద్వేష్టితముఖః ఏతేషువినియుజ్యతే॥

తా॥ భూలోకము, భువర్లోకము, స్వర్గలోకము, జనోలోకము, తపోలోకము, సత్యలోకము, మహర్లోకము, ఇవి మీది యేడులోకములు. వీనియందు ఉద్వేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును

౨ - అధోలోకహస్తమ్.

శ్లో॥ అతలోవితలశ్చైవ సుతలశ్చతలాతలః । మహాతలఇతిఖ్యాతో రసాతల
ఇతీరితః । పాతాళశ్చైవసప్తైతే హ్యధోలోకాఃప్రకీర్తితాః । అధోలోకే
షుయుజ్యేత పతాకశ్చాపవేష్టితః॥

తా॥ అతలము, వితలము, సుతలము, తలాతలము, మహాతలము, రసాతలము, పాతాళము, ఈ యేడును క్రింది యేడులోకములు. వీనియందు అపవేష్టిత పతాకహస్తము వినియోగించును.

అథవృక్షభేదానాంహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - అశ్వత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మారేచితాచేదశ్వత్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ రెండుఅలపద్మహస్తములనుచలింపజేసినయెడఅశ్వత్థవృక్షమందుచెల్లును.

౨ - కదళీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ కదళ్యాంశ్లిష్టముకులో రేచితోద్వేష్టితోభవేత్॥

తా॥ శ్లిష్టముకుళహస్తమును పొడువుగ కదలించి పట్టినయెడ కదళీవృక్షమందుచెల్లును.

౩ - ౪ - నారఙ్గలికుచవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ నారఙ్గేపద్మకోశస్స్యాద్భ్రమరోలికుచేభవేత్॥

తా॥ నారింజచెట్టునందు పద్మకోశహస్తమును, గజనిమ్మచెట్టునందుభ్రమర హస్తమును చెల్లును.

౫ - ౬ - పనసబిల్వవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పనసేచతురః ప్రోక్తో బిల్వాక్షేచతురోభవేత్॥

తా॥ పనసబిల్వవృక్షములయందు చతురహస్తముచెల్లును,

౭ - పున్నాగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురౌప్రోక్తౌ పున్నాగతరునిర్ణయే॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములు పొన్నమ్రానియందుచెల్లును.

౧౦ - ౧౧ - మన్దారవకుళవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ మన్దారే ఖణ్డచతురో సందంశో వకుళే భవేత్॥

తా॥ ఖండచతురహస్తము మందారవృక్షమందును, సందంశహస్తము వకుళవృక్షమందును చెల్లును.

౧౫ - ౧౬ - వటార్జున వృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకో వటవృక్షే స్యా దర్జునే సింహ వక్త్రికః॥

తా॥ మఱ్ఱిమ్రానియందు పతాకహస్తమును, ఏరుమద్దిమ్రానియందు సింహముఖహస్తమును చెల్లును.

౧౭ - ౧౯ - పాటలీహిన్తాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాటల్యాం శుకతుణ్డస్స్యా ద్ధిన్తాలే కర్తరీముఖః॥

తా॥ పాదిరిచెట్టునందు శుకతుణ్డహస్తమును, ఈదాటిచెట్టునందు కర్తరీ ముఖహస్తమును చెల్లును.

౨౦ - పూగవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పద్మకోశా స్వస్తికాస్స్యా త్పూగవృక్షః రూపణే॥

తా॥ రెండుపద్మకోశహస్తములు స్వస్తికములుగ పట్టబడినయెడ పోకమ్రానియందు చెల్లును.

౨౨ - చమ్పకవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ చమ్పకే పూర్వశాస్త్రజ్ఞై రధోలాఙ్గూలమిష్యతే॥

తా॥ సంపెగమ్రానియందు అధోలాంగూల హస్తమును వినియోగింపవలెనని పూర్వశాస్త్రజ్ఞులచే చెప్పబడెను.

౨౩ - ఖదిరవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ ఆరంవతస్తామ్రచూడో వ్యక్తః ఖదిరవర్ణనే॥

తా॥ తామ్రచూడహస్తమును మిక్కిలిక్రిందుమొగముగ వంచిపట్టునెడ నల్లతుమ్మచెట్టునందు చెల్లును.

౨౪ - శమీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ శమీవృక్షే సమాఖ్యాతః కరో యుక్త్యా కర్తరీ.

తా॥ కత్తెకర్తరీహస్తము జమ్మిచెట్టునందు చెల్లును.

౨౫ - అశోకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకా మణిబన్ధస్థా సమ్యక్తిర్యక్కృతా యది । పతాకస్వస్తికో హస్తః కథితో భరతాదిభిః । పతాకస్వస్తికో హస్తః అశోకాభినయేస్మృతః॥

తా॥ పతాకహస్తములు మణికట్టులందు చేర్చి యడ్డముగా బట్టబడినయెడ పతాకస్వస్తికహస్తమగును. ఇదిఅశోకవృక్షమునందు చెల్లును.

౨౬ - సిన్దువారవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ సిన్దువారతరౌయోజ్యఃకరశ్శిఖరమయూరకః॥
తా॥ వావిలిచెట్టునందుశిఖరమయూరహస్తముచెల్లును.

౨౭ - ఆమలకవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమాహస్తతలేసమ్మిశ్రితోయది। ఇతరే ప్రసృతాస్సోఽయం కరో వంయమనామకః । సంయమాభిధహస్తోఽపియత్తదామలకేద్రుమే॥

తా॥ తర్జనీమధ్యమలను అరచేతిలోజేర్చితక్కినవ్రేళ్లను చాచిపట్టిన నదిసంయమహస్తమౌను. ఈహస్తము ఉసిరికచెట్టునందుచెల్లును.

౨౮ - కురవకవృక్ష హస్తమ్.

శ్లో॥ కర్తరీత్రిపతాకౌచజ్ఞేయౌకురవకద్రుమే॥
తా॥ కర్తరీత్రిపతాకహస్తములు ఎఱ్ఱపువ్వులగోరంటచెట్టునందుచెల్లును.

౨౯ - కపిత్థవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అలపద్మౌస్వస్తికౌచేత్కపిత్థార్థేనియుజ్యతే॥
తా॥ అలపద్మహస్తములనుస్వస్తికములుగబట్టినయెడవెలగమ్రానియందు చెల్లును.

౩౦ - కేతకీవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పతాకచతురాభిఖ్యౌస్వస్తికౌన్మణిబన్ధయోః। కేతకీవృక్షభేదేపి యుజ్యతే దేవమన్త్రిణి॥

తా॥ పతాకచతురహస్తములను మణిబంధములందుస్వస్తికములుగబట్టినయెడపచ్చమొగలిచెట్టునందుచెల్లును. ఇదిదేవమంత్రిసమ్మతము.

౩౧ - శింశపావృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రౌస్వస్తికౌస్యాత్ప్రయోజ్యోశింశపాతరౌ॥
తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టిన నది ఇరుగుడు మ్రానియందు చెల్లును.

౩౨ - నిమ్బసాలవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ శుకతుణ్డౌస్వస్తికౌచేన్నిమ్బేసాలేనిరూపితౌ॥

తా॥ శుకతుణ్డహస్తములను స్వస్తికములుగబట్టినయెడ వేపమ్రానియందును, ఏపెమ్రానియందును చెల్లును.

౩౩ - పారిజాతవృక్షహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేపతాకకోహస్తస్తత్రసవ్యేపతాకికః । ఉద్వేష్టితకృతోహస్తోత్రిజ్ఞానః పరికీర్తితః। త్రిజ్ఞానఃపారిజాతస్యక్రోడేయదిధృతఃకరః॥

తా॥ ఎడమచేతనుకుడిచేతనుపతాకహస్తమునుపైకిత్రిప్పిపట్టినయెడత్రిజ్ఞాన హస్తమౌను. ఈహస్తము రొమ్మునకెదురుగబట్టినయెడ పారిజాతవృక్షమందుచెల్లును.

3౪ - తిన్త్రిణీజమ్బూవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ తిన్త్రిణ్యామపిలాఙ్గూలోజమ్బ్వామర్ధపతాకికః॥
తా॥ చింతచెట్టునందులాంగూలహస్తమును, నేరేడుచెట్టునందు అర్ధపతాకహస్తమునుచెల్లును.

3౫ - పాలాశరసాలవృక్షహస్తమ్.

శ్లో॥ పాలాశేచార్ధచన్ద్రశ్చరసాలేత్రిపతాకికః॥
తా॥ మోదుగుచెట్టునందుఅర్ధచంద్రహస్తమును, తియ్యమామిడిచెట్టునందుత్రిపతాకహస్తమునుచెల్లును.

అథసింహాదిమృగాణాంహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - సింహహస్తమ్.

శ్లో॥ దక్షిణేసింహవక్త్రస్స్యాత్తత్పృష్ఠేవామహస్తకః। పతాకమూపమాశ్రిత్య
చలత్ప్రవిరళాఙ్గుళిః। శ్లిష్టసింహముఖస్సోఽయం సింహార్థేవినియుజ్యతే॥
తా॥ కుడిచేత సింహముఖహస్తమునుబట్టి దానివెనుక తట్టుపతాకహస్తమును ఎడమైనవ్రేళ్లు గలుగబట్టిన నదిశ్లిష్ట సింహముఖ హస్తమనబడును. ఈహస్తము సింహము నందు చెల్లును.

౨ - వ్యాఘ్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అర్ధచన్ద్రోఽధోముఖశ్చేద్వ్యాఘ్రార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥
తా॥ అర్ధచంద్రహస్తమును అధోముఖముగబట్టినయెడ పెద్దపులియందుచెల్లును.

3 - సూకరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమత్స్యహస్తేతు దక్షిణఃకుఞ్చితశ్చలః। అస్యాఙ్గుళ్యఃప్రవిరళాః
పశ్చాన్నఖ్యాయథాక్రమమ్। యుజ్యతేస్తబ్ధరోమార్థే సఙ్కీర్ణమకరఃకరః॥
తా॥ ముందుచెప్పిన మత్స్యహస్తమందు దక్షిణహస్తమును వంచికదలించుచు ఇతరహస్తము వ్రేళ్లపై దింటిని విరళములుగబట్టిన నది సంకీర్ణమకరహస్తమనబడును. ఈహస్తము పందియందు వినియోగించును,

౪ - కపిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్తు మధ్యమాఙ్గుష్ఠయోగతః।
నామ్నాఽధోముష్టిముకుళః కపేరర్థేనిరూప్యతే॥
తా॥ ముందుచెప్పిన ముష్టిహస్తము మధ్యమాంగుష్ఠములచే కలిసిన అధోముష్టి ముకుళహస్తమనబడును. ఈహస్తము కోతియందు వినియోగించును.

౫ - భల్లూకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామహస్తేపద్మకోశో ధోముఖత్వముపాశ్రితః । దక్షిణేతుపతాకాఖ్య స్త
స్యపృష్ఠతలశ్రితః । భల్లూకార్థేప్రయోగస్స్యా త్పద్మకోశపతాకకః॥

తా॥ ఎడమచేత దిగుమొగముగా పద్మకోశహస్తమునుబట్టి కుడిచేతబట్టబడిన పతాకహస్తమును దానిపై నుంచినయెడ పద్మకోశపతాకహస్తమగును. ఇది ఎలుగుగొడ్డు నందు వినియోగించును.

౬ - మార్జారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తస్యా నామికాఙ్గుష్ఠయోగతః ।
నామ్నాయమర్ధముకుళో మార్జారేసమ్ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ ముందుచెప్పబడిన ముష్టిహస్తముయొక్క అనామికాంగుష్ఠములను జేర్చిపట్టినయది అర్ధముకుళహస్తమగును. ఈహస్తము పిల్లియందుచెల్లును.

౭ - చమరీమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ వామేముష్టిర్దక్షిణేవా మణిబన్ధేనమిశ్రితః । ముద్రికాధోముఖో ముష్టిము
ద్రాహస్తోయమీరితః । ముష్టిముద్రాకరశ్చాపి చమర్యాంసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ ఎడమచేత ముష్టిహస్తమును కుడిచేత ముద్రాహస్తమును మనికట్టుతో జేర్చి క్రిందుమొగము గాబట్టినయెడ ముష్టిముద్రాహస్తమగును. ఇది చమరీమృగమునందు వినియోగించును.

౮ - గోధాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వేకనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠౌ పతాకేకిఞ్చిదీరితౌ । నామ్నాతలపతాకోయం గో
ధాయాంపృక్షితోభవేత్॥

తా॥ పతాకహస్తమందు కనిష్ఠికాఙ్గుష్ఠములను కొంచెముమీదికి ఎత్తిపట్టినయెడ తలపతాకహస్తమగును. ఈహస్తము ఉడుమునందుచెల్లును.

౯ - శల్యమృగహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తమృగశీర్షస్య తర్జన్యాద్యఙ్గ్వప్రసారితా ।
నామ్నాచన్ద్రమృగోహస్త శ్శల్యార్థేసమ్ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన మృగశీర్షహస్తమందు చూపుడువ్రేలు పైకెత్తబడినయెడ చంద్రమృగహస్తమగును. ఇది శల్యమృగమందు వినియోగించును.

౧౦ - కురఙ్గహస్తమ్.

శ్లో॥ కురఙ్గేచప్రయోక్తవ్యోమృగశీర్షకనామకః॥
తా॥ మృగశీర్షహస్తము జింకయందుచెల్లును.

౧౩ - కృష్ణసారహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముష్టిహస్తేతుకనిష్ఠాఙ్గుష్ఠసారణాత్।
నామ్నాముష్టిమృగోహస్తః కృష్ణసారేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన ముష్టిహస్తమందు కనిష్ఠాఙ్గుష్ఠములనుచాచి పట్టినయెడముష్టిమృగహస్తమగును. ఇదినల్లజింకయందుచెల్లును.

౧౪ - గోకర్ణహస్తమ్.

శ్లో॥ ధేనుకర్ణేనాగబన్ధోరేచితోయదిరాజితే॥

తా॥ నాగబంధహస్తములను మీదికిచలింపజేయుచుపట్టినయెడ గోకర్ణహస్తము ఆవు చెవియందుచెల్లును.

౧౫ - మూషికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళేహస్తేతర్జనీవప్రసారితా।
నామ్నాయంఖణ్డముకుళో మూషికార్థేనియుజ్యతే॥

తా॥ మునుపుచెప్పిన ముకుళహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని బాగుగచాచిపట్టినయెడలఖండముకుళహస్తముఅనబడును. ఈహస్తము ఎలుకయందుచెల్లును.

౧౬ - గిరికాహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తముకుళే భూయస్తర్జనీకుఞ్చితాయది।
తిర్యక్ప్రసారితఃఖడ్గముకుళోగిరికార్థకే॥

తా॥ మునుపుచెప్పినముకుళహస్తమందు చూపుడువ్రేలిని వంచి అడ్డముగ చాచి పట్టినయెడఖడ్గముకుళహస్తమగును. ఇదిచిట్టెలుకయందుచెల్లును.

౧౭ - శశహస్తమ్.

శ్లో॥ హస్తస్తలపతాకాఖ్యోశ్శశకేతిర్యగాశ్రయః॥

తా॥ వెలికిల బట్టిన పతాకహస్తము అడ్డముగ త్రిప్పబడినయెడ కుందేటియందుచెల్లును

౧౮ - వృశ్చికహస్తము.

శ్లో॥ అధోముఖోరేచితశ్చేత్కర్కటోవృశ్చికేభవేత్॥

తా॥ కర్కటహస్తమును అధోముఖముగ చలింపజేయుచు పట్టినయెడ తేలునందు చెల్లును.

౧౯ - శునకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకాభిధహస్తేతు కుఞ్చితాచేత్కనిష్ఠికా।
నామ్నాపగ్యపతాకోయంశునకార్థేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ పతాకహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు ముడువబడెనేని మధ్యపతాకహస్తము. ఇది కుక్కయందు చెల్లును.

౨౦ - ఉత్సఙ్గహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వోదితాఞ్జలౌ కరే చాఙ్గుష్ఠౌ కుఞ్చితౌ యుతౌ। ప్రసారితే చోర్ధ్వభాగే
చలితా సాఽప్యధోముఖః॥ నామ్నా ఖణ్డాఞ్జలిరయం ఉష్ట్రార్థే సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ మునుపు చెప్పిన అంజలిహస్తమందు అంగుష్ఠములను వంచిచేర్చి పాదుగుగ జాచి అధోముఖముగ చలింపజేయుచు పట్టినయెడ ఖండాంజలిహస్తమగును - ఇది ఒంటె యందు చెల్లును

౨౧ - అజహస్తమ్.

శ్లో॥ శిఖరౌ శ్లిష్టవదనౌ మేషార్థే సంప్రయుజ్యతే॥

తా॥ శిఖర హస్తములను ముఖభాగము చేర బట్టినయెడ మేకయందు వినియోగించును.

౨౨ - గార్దభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వఖణ్డాఞ్జలౌ మిశ్రకుఞ్చితే తర్జనీద్వయే। భిన్నాఞ్జలిరయం నామ్నా గార్దభార్థే నియుజ్యతే॥

తా॥ మునుపు చెప్పిన ఖండాంజలిహస్తమందు తర్జనీ ద్వయమును జేర్చి వంచిపట్టిన యెడ భిన్నాంజలిహస్తమగును. ఇది గాడిదయందు చెల్లును.

౨౩ - వృషభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మధ్యమానామికే కిఞ్చిత్కుఞ్చితే తలమాశ్రితే। అఙ్గుష్ఠేనోపరి యుతే శేషే
ద్వే చ ప్రసారితే తలసింహకరస్సోయం వృషభార్థే నియుజ్యతే॥

తా॥ మధ్యమానామికలను కొంచెము అరచేతి తట్టునకు వంచి వానిమీద అంగుష్ఠమును జేర్చి తక్కిన రెండు వ్రేళ్లను చాచిపట్టినయెడ తలసింహహస్తమగును - ఇది వృషభార్థమందు వినియోగించును.

౨౪ - ధేనుహస్తలక్షణమ్

శ్లో॥ మధ్యమా వక్రితా యత్ర శేషాస్సర్వే ప్రసారితాః।
ధేనౌ యోజ్యోయ స్త్రీభేదే తు వేత్సఙ్కీర్ణముద్రకః॥

తా॥ నడిమివ్రేలినివంచి తక్కినవ్రేళ్లనుచాచిపట్టినయెడ సంకీర్ణముద్రహస్తము. ఇది ఆవునందును, యంత్రభేదమునందును చెల్లును,

అథ పక్షిభేదహస్తానిరూప్యన్తే.

౧ - పారావతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పారావతే కపోతాఖ్యకరస్స్యాత్పక్షితాకృతిః॥

తా॥ కపోత హస్తమును పుంఖితాకారముగ బట్టినయెడ పావురాయియందు వినియోగించును.

౨ - కపోతహస్తమ్.

శ్లో॥ కపోతస్త్రిసిర్వ్యగ్రాకారః కపోతే వినియుజ్యతే॥

తా॥ కపోతహస్తమును అడ్డముగా పట్టినయెడ అడవి పావురాయియందు వినియోగించును

౩ - శశాదనహస్తమ్.

శ్లో॥ బ్రహ్మోక్తే శుకతుణ్డస్య చ్ఛాదననిరూపణే।

తా॥ బ్రహ్మోక్తశుకతుండహస్తము డేగయందు వినియోగించును

౪ - ఉలూకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ గజదన్తౌ స్తస్తముఖౌ సక్తౌ గజదన్తకః।

నక్తే గజదన్తోయములూకార్థే నియుజ్యతే।

తా॥ గజదంతహస్తముల మొనలను చేర్చిపట్టినయెడ గజదంతహస్తమగును - ఇది గుడ్లగూబయందు చెల్లును.

౫ - గణ్డభేరుణహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ మణిబన్ధౌ సమాశ్లిష్టావర్ధచన్ద్రావధోముఖౌ । సహావ్రజ్ఞాస్యత్వస్తు విరళాఙ్గావర్తౌ

స్వస్తికచన్ద్రికః । గణ్డభేరుణ్డ కాఖ్యస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః।

తా॥ అర్ధచంద్రహస్తములను అధోముఖములుగ మణికట్లు చేర్చి స్వస్తికములుగా జేసినయెడ స్వస్తిక చంద్రహస్తమనబడును. ఇది గండభేరుండపక్షియందు వినియోగింపబడును.

౬ - చాతకహస్తమ్.

శ్లో॥ లాఙ్గూలశ్చాతకే భూయాత్ ఊర్ధ్వస్థితత్వముపాశ్రితః॥

తా॥ లాంగూలహస్తమును పుంఖితముగ పట్టినయెడ చాతకపక్షియందు చెల్లును.

౭ - కుక్కుటహస్తమ్.

శ్లో॥ పూర్వోక్తభ్రమరో భూయాత్ తామ్రచూడనిరూపణే॥

తా॥ మునుపు చెప్పబడిన భ్రమరహస్తమే కోడియందు వినియోగించును.

౮ - పికహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళః పుఙ్ఖితాకారః కోకిలార్థే నియుజ్యతే॥

తా॥ అరాళహస్తమును పుంఖితముగ బట్టినయెడ కోయిలయందు వినియోగించును.

౯ - వాయసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ భరతార్ణవసమ్ప్రోక్త భ్రమరాఙ్గుష్ఠకస్తథా । అగ్రభాగేన తర్జన్యాః మిళితో యదిపుష్టితః । సందంశముకుళో భూయాద్ వాయసార్థే నియుజ్యతే॥

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాభినయదర్పణమ్.

తా॥ ఇంతవఱకు చెప్పబడియుండెడి ఉపరిహస్తాంగుష్ఠము చూపుడు వ్రేలితో [illegible] ముగ ఏర్పఱుపబడినయెడ [illegible] ముకుళహస్తమనబడును. ఇది [illegible] యందు వినియోగించును.

౧౦ - కురరహస్తః.

శ్లో॥ [illegible] మా [illegible] ప్రయుజ్యతే॥
తా॥ [illegible] హస్తము అపవిద్ధము [illegible] బడినయెడ కురరపక్షియందు చెల్లును.

౧౧ - శుకహస్తః.

శ్లో॥ [illegible] శుకాస్యే [illegible] కృతిః॥
తా॥ [illegible] హస్తమును పుంఖితాకారముగ బట్టినయెడ చిలుకయందు వినియోగించును.

౧౨ - సారసహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ ముకుళేతు కనిష్ఠాపి కిఞ్చిత్ప్రసారితా భవేత్ ।
నామ్నా ప్రదేశముకుళో యోజ్యోఽయం సారసార్థకే॥
తా॥ ముకుళహస్తము నందలి చిటికెన వ్రేలు కొంచెము వంకరగా పట్టబడినయెడ ప్రదేశముకుళహస్తమవును. ఇది సారసపక్షియందు వినియోగించును.

౧౩-బకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జన్యఙ్గుష్ఠసంయోగే మధ్యమానామికాపిచ । ప్రసారితే కనిష్ఠా చేద్వక్రితా తలమాశ్రితా । నామ్నా సఙ్కీర్ణహస్తోఽయం శుక్రాచార్యమతోదితః । బకాస్యమన్త్రిభేదేషు యోజ్యస్సఙ్కీర్ణహంసకః॥
తా॥ తర్జనీ అంగుష్ఠములనుజేర్చి మధ్యమానామికులను చాచి కనిష్ఠను అరచేతిలో వంచి [illegible] నయెడ సంకీర్ణ హంసహస్తమనబడును. ఇది శుక్రాచార్యునిమతము. ఈహస్తము బకపక్షియందును, మంత్రిభేదమునందును చెల్లును.

౧౪ - క్రౌఞ్చపక్షిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పూర్వాలపద్మహస్తేతు కనిష్ఠాతలకుఞ్చితా । లీనాలపద్మహస్తోఽయం క్రౌఞ్చార్థే సమ్ప్రయుజ్యతే॥
తా॥ ముందుచెప్పిన అలపద్మహస్తమందు చిటికెనవ్రేలు అరచేతిలో వంచబడినయెడ లీనాలపద్మహస్తమనబడును. ఇది క్రౌంచపక్షి(గుడ్డికొంగ)యందు వినియోగించును.

౧౫ - ఖద్యోతహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠోమధ్యమాయాస్స్యాదగ్రపర్వనిపీడితః ।
ముఖహంసకరస్సోఽయం ఖద్యోతార్థే వవిద్ధకః॥
తా॥ బొటనవ్రేలిచే నడిమివ్రేలి కొనగనుపు ఒరయునట్లు అపవిద్ధముగ బట్టినయెడ ముఖహంసహస్తమవును. ఇది మిడుగురు పురుగునందు వినియోగించును.

౧౬ - భ్రమరహస్తః.

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠమధ్యమాయోగాత్ తర్జనీ వక్రితా యదా [illegible] ॥

తా॥ ఇతరమైన భ్రమరహస్తమును [illegible] పక్షియందు విని యోగించును

౧౭ - మయూరహస్తః.

శ్లో॥ మయూరాఖ్యే [illegible] మోజ్యస్యా [illegible] ॥

తా॥ మయూరహస్తమును [illegible] పక్షియందు విని యోగించును.

౧౮ - హంసహస్తః.

శ్లో॥ హంసాస్యే [illegible] హంసాస్యే [illegible]

తా॥ మునుప్రశంసించిన హంసాస్యహస్తము [illegible] వినియోగించును.

౧౯ - చక్రవాకహస్తః.

శ్లో॥ అలపద్మౌ ప్రకటితౌ చేచ్చక్రవాకే నియుజ్యతే

తా॥ అలపద్మహస్తములను [illegible] చక్రవాకపక్షియందు వినియోగించును.

౨౦ - క్రౌఞ్చపక్షిహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ అరాళో దక్షిణే వామే పతాకేన [illegible] ।

నామ్నా రాళపతాకోఽయం క్రౌఞ్చపక్షినిరూపణే ॥

తా॥ కుడిచేతి అరాళహస్తమును ఎడమచేతి పతాకహస్తములో జేర్చిపట్టినయె డ అరాళపతాకహస్తమగును. ఇది క్రౌఞ్చపక్షియను పక్షియందు వినియోగించును.

౨౧ - వ్యాళీహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ తర్జనీమధ్యమేచాగ్రే చాపవద్వక్రితే యుతే । అనామికాఙ్గుష్ఠసంస్థా వక్రితా సంప్రతిష్ఠితా । కనిష్ఠా [illegible] వ్యాళీ వ్యాళ్యాం నియుజ్యతే ॥

తా॥ తర్జనీమధ్యములను జేర్చి [illegible] అనామికను అంగుష్ఠసంధియందుంచి కనిష్ఠను వంచిపట్టినది వ్యాళీహస్తమనబడును. ఇది వ్యాళియను పక్షియందు వినియోగించును.

అథ జలజన్తుహస్తాని రూప్యన్తే

౧ - భేకహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ చక్రాఙ్గుష్ఠౌ చ తర్జన్యౌ [illegible] । మధ్యమే మిశ్రితే క్షిప్తే కుఞ్చితే చాప్యనామికే । ప్రసారితే కనిష్ఠే చ శ్లిష్టచక్రోఽయమిష్యతే । ఏతస్యవినియో గస్తు భేకార్థే సమ్ప్రయుజ్యతే ॥

తా॥ చక్రహస్తములయొక్క అఙ్గుష్ఠతర్జనులను చేతిలోపలికి మడిచి మధ్యములను జేర్చి అనామికలను వంచి కనిష్ఠలను చాచిపట్టిన నది శ్లిష్టచక్రహస్తమనబడును. ఈహస్త ము భేకార్థమందు చెల్లును

నన్దికేశ్వరప్రోక్తాఽభినయదర్పణమ్.

౨ - కుళీరహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దక్షిణోకర్కటోఘాయా దపవేష్టితయాహకః । వామహస్తాదికిఞ్చితా
శ్లిష్టశ్చాప్యాకస్తాత్రిక్రమాత్ । లీనకర్కటకస్సోఽయం కుళీరేసం ప్రయుజ్యతే॥

తా॥ కర్కటహస్తమును కుడిచేతియందు అపవేష్టితముగ మీదికివంచిపట్టి శ్లేష్మ
ముచేర్చినది లీనకర్కట హస్తమగును. ఇది కుళీరార్థమందు వినియోగించును.

౩ - శక్తిపాయిహస్తమ్.

శ్లో॥ శక్తిపాయినిహాస్యా శ్రేదితోతిర్యగాదః॥
తా॥ హంసహస్తములను కదలించుచు అడ్డముగపట్టిన నదిజలగయందు చెల్లును.

౪ - నక్రహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ పతాకస్యస్తికోహస్తౌ మిళితశ్చవిసర్జితః ।
నక్రార్థేపేటికార్థేచ యోజితఃపూర్వసూరిభిః ॥

తా॥ పతాకహస్తమును స్వస్తికముగబట్టి విడిచిన నది నక్రహస్తమగును. ఇది
మొసలియందును, పెట్టెయందును వినియోగించును

౫ - దుణ్డాభహస్తలక్షణమ్.

శ్లో॥ దక్షిణేకర్తరీభూతః కరస్యోర్ధ్వముఖోయది । అన్యప్రకోష్ఠేవామస్య
కర్కటకాముఖరూపతః । కర్తరీదణ్డహస్తోయం దుణ్డాభార్థేప్రయుజ్యతే॥

తా॥ కుడిచేతియందు కర్తరీముఖహస్తమును ఊర్ధ్వముఖముగాబట్టి యెడమముం
జేతియందు దక్షిణహస్తమున కర్తరీముఖమునుబట్టి అన్యప్రకోష్ఠమందు కటకాముఖహ
స్తమునుబట్టిన నదికర్తరీదండహస్తమగును ఇది యిరుదలలపామునందు వినియోగించును.

శ్లో॥ సరసాభినయాదీనాం ప్రాపాదననుకీజాపా । వేంకటాచార్యవర్యేణ నీడామఙ్గ
లవాసినా । భరతాగమగ్రన్థాది భావశాస్త్రేష్వనేకశః । సంగృహ్యావిష
యాన్సర్వాన్ పూర్వాచార్యైస్స్వయం తాన్కృతాన్ । గ్రథితోఽయంసమాలోచ్య
నితరాంవిదుషాంముదే । ఏవమూ లోక్యసుధియః స్తువ్యేయురితిసాదరమ్ ।
దర్పణాఖ్యేనగ్రన్థేన ముద్రితోస్యాయనామతి ॥

తా॥ సరసాభినయాదులను జెప్పుటయందు సమర్థుడైన నీడామంగలం తిరువేంక
టాచార్యులచే భరతశాస్త్రములవలననుండి అనేకవిషయములు సంగ్రహింపబడి అభిజ్ఞుల
సంతోషముకొరకు అభినయ దర్పణము అనుగ్రంథముతో జేర్చి అచ్చువేయింపబడెను.

ఇతి అభినయదర్పణాఖ్యోగ్రన్థః.

గ్రన్థాన్తరస్థ శిరోభేదాది సహితః

సమాప్తః.

శ్రీసజ్జన రామార్పణమస్తు.

శ్రీరస్తు.

శృంగారరసప్రధానంబగు

భరతరసప్రకరణము.

ఇది.

నీడామంగలం

తిరువేంకటాచార్యులవారిచేత

కూర్చబడి

తెనుగుభాషలో తాత్పర్యమువ్రాయబడి

వంగీపురం, రామకృష్ణమాచార్యులవారి

శ్రీసరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపబడెను

౧౮౭౬ సం.

Registered Copyright.

శ్రీరస్తు.

శ్రీసంతానరామపరబ్రహ్మణేనమః.

అభినయశాస్త్రమందు దానికి కావలసినహస్తములు మొదలయినవిచెప్పబడియున్నవి. వానినభినయమున జూపునపుడు భావములనుతదనుగుణముగా జూపవలయును కాబట్టి అభినయించువారికిని దానిజూచియానందించువారికిని భావజ్ఞానమవశ్యము. కావున శృంగారశాస్త్రములననేకములశోధించివానియందు ముఖ్యములయిన సాహిత్యచింతామణి, ప్రతాపరుద్రీయము, రసార్ణవసుధాకరము మొదలయిన గ్రంథములనుండి అవశ్యమయిన విషయములనెత్తిహార్చి వానికి తెలుగున అర్థము వ్రాసి భరతరసప్రకరణంబను పేర ఈ గ్రంథము రచించితిని. ఇది శృంగారరసము దానిభావములు మొదలగువానిని విచారించువారికిని భరతవిద్యను విచారించువారికిని మిక్కిలియుపయుక్తము. అభినయవిషయమును దెలుపు నభినయదర్పణమను గ్రంథము పూర్వమే ముద్రింపబడియున్నది. ఇదియునుంగాక ఈ గ్రంథము మొదలగు నలంకార గ్రంథములయందుండు నాయికానాయకరసవ్యభిచారిభావాలంకార సహితములగు రాజమన్నారుగుడిలోనుండు భరతవిద్యాప్రవీణులగు సభాపతయ్యగారిచే రచింపబడిన కొన్ని పదములు ముద్రింపబడబోవుచున్నవి.

విషయసూచికా.

విషయసంఖ్యా.	పుటసంఖ్యా
౧ భరతసూత్రం	౧
౨ విభావలక్షణం	,,
౩ అనుభావలక్షణం	,,
౪ వ్యభిచారిభావలక్షణం	౨
౫ విభావస్థాయిసంయోగః	,,
౬ స్థాయ్యనుభావసంయోగః	,,
౭ స్థాయివ్యభిచారిసంయోగః	,,
౮ రసలక్షణం	,,
౯ నిష్పత్తిలక్షణం	,,
౧౦ విభావనిరూపణం	,,
౧౧ ఆలంబనవిభావలక్షణం	౩
౧౨ స్థాయిరసాలంబననాయికానిరూపణం	,,
౧౩ స్వీయాలక్షణం	,,
౧౪ ముగ్ధాలక్షణం	,,
౧౫ మధ్యాలక్షణం	,,
౧౬ మానలక్షణం	౪
౧౭ లఘుమానలక్షణం	,,
౧౮ మధ్యమానలక్షణం	,,
౧౯ గురుమానలక్షణం	,,
౨౦ ధీరమధ్యాలక్షణం	,,
౨౧ అధీరమధ్యాలక్షణం	,,
౨౨ ధీరాధీరమధ్యాలక్షణం	,,
౨౩ ప్రగల్భాలక్షణం	౫
౨౪ ధీరప్రగల్భాలక్షణం	,,
౨౫ అధీరప్రగల్భాలక్షణం	,,
౨౬ ధీరాధీరప్రగల్భాలక్షణం	,,
౨౭ జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాలక్షణం	,,
౨౮ పరకీయాలక్షణం	,,
౨౯ పరకీయకన్యాలక్షణం	౬
౩౦ పరకీయపరోఢాలక్షణం	,,
౩౧ సామాన్యాలక్షణం	,,
౩౨ అష్టవిధనాయికానిరూపణం	౭

విషయసంఖ్యా	పుటసంఖ్యా.
౩౩ స్వాధీనపతికాలక్షణం	,,
౩౪ వాసకసజ్జికాలక్షణం	,,
౩౫ విరహోత్కంఠితాలక్షణం	,,
౩౬ విప్రలబ్ధాలక్షణం	,,
౩౭ ఖండితాలక్షణం	౮
౩౮ కలహాంతరితాలక్షణం	,,
౩౯ ప్రోషితభర్తృకాలక్షణం	,,
౪౦ అభిసారికాలక్షణం	,,
౪౧ ఉత్తమాలక్షణం	౯
౪౨ మధ్యమాలక్షణం	,,
౪౩ అధమాలక్షణం	,,
౪౪ నాయికాసంఖ్యా	,,
౪౫ మాత్రాదినిరూపణం	౧౦
౪౬ నాయకప్రకరణం	,,
౪౭ పతిలక్షణం	,,
౪౮ ఉపపతిలక్షణం	,,
౪౯ వైశికలక్షణం	,,
౫౦ అనుకూలలక్షణం	,,
౫౧ దక్షిణలక్షణం	౧౧
౫౨ ధృష్టలక్షణం	,,
౫౩ శఠలక్షణం	,,
౫౪ పీఠమర్దాదిలక్షణం	,,
౫౫ ఉద్దీపనవిభావనిరూపణం	,,
౫౬ ఆలంబనగుణాః	౧౨
౫౭ యౌవననిరూపణం	,,
౫౮ ప్రథమయౌవనలక్షణం	,,
౫౯ ద్వితీయయౌవనలక్షణం	,,
౬౦ తృతీయయౌవనలక్షణం	౧౩
౬౧ రూపలక్షణం	,,
౬౨ లావణ్యలక్షణం	౧౪
౬౩ సౌందర్యలక్షణం	,,

విషయసంఖ్యా.		పుటసంఖ్యా.
౬౪	[illegible]	,,
౬౫	మార్దవలక్షణం	,,
౬౬	సౌకుమార్యలక్షణం	,,
౬౭	ఉత్తమసౌకుమార్యలక్షణం	,,
౬౮	మధ్యమసౌకుమార్యలక్షణం	,,
౬౯	అధమసౌకుమార్యలక్షణం	,,
౭౦	చేష్టాలక్షణం	౧౫
౭౧	అలంకృతినిరూపణం	,,
౭౨	తటస్థనిరూపణం	,,
౭౩	అనుభావనిరూపణం	,,
౭౪	చిత్తజానుభావనిరూపణం	,,
౭౫	భావలక్షణం	,,
౭౬	హావలక్షణం	౧౬
౭౭	హేలాలక్షణం	,,
౭౮	శోభాలక్షణం	,,
౭౯	కాంతిలక్షణం	,,
౮౦	దీప్తిలక్షణం	,,
౮౧	ప్రాగల్భ్యలక్షణం	,,
౮౨	మాధుర్యలక్షణం	,,
౮౩	ధైర్యలక్షణం	,,
౮౪	ఔదార్యలక్షణం	,,
౮౫	గాత్రజానుభావనిరూపణం	,,
౮౬	లీలాలక్షణం	౧౭
౮౭	విలాసలక్షణం	,,
౮౮	విచ్ఛిత్తిలక్షణం	,,
౮౯	విభ్రమలక్షణం	,,
౯౦	కిలికించితలక్షణం	,,
౯౧	మోట్టాయితలక్షణం	,,
౯౨	కుట్టమితలక్షణం	,,
౯౩	బిబ్బోకలక్షణం	,,
౯౪	లలితలక్షణం	౧౮
౯౫	విహృతలక్షణం	,,
౯౬	వాగారంభానుభావాః	,,
౯౭	ఆలాపవిలాపలక్షణం	,,
౯౮	సల్లాపలక్షణం	,,
౯౯	ప్రలాపానులాపలక్షణం	,,
౧౦౦	అపలాపలక్షణం	,,
౧౦౧	సందేశలక్షణం	,,
౧౦౨	అతిదేశలక్షణం	౧౯
౧౦౩	నిర్దేశలక్షణం	,,
౧౦౪	అపదేశలక్షణం	,,
౧౦౫	ఉపదేశలక్షణం	,,
౧౦౬	వ్యపదేశలక్షణం	,,
౧౦౭	బుద్ధ్యారంభానుభావాః	,,
౧౦౮	సాత్వికభావాః	,,
౧౦౯	స్తంభలక్షణం	౨౦
౧౧౦	స్వేదలక్షణం	,,
౧౧౧	రోమాంచలక్షణం	,,
౧౧౨	స్వరభేదలక్షణం	,,
౧౧౩	వేపథులక్షణం	,,
౧౧౪	వైస్వర్యలక్షణం	,,
౧౧౫	అశ్రులక్షణం	,,
౧౧౬	ప్రళయలక్షణం	౨౧
౧౧౭	వ్యభిచారిభావాః	,,
౧౧౮	నిర్వేదాదినిరూపణం	,,
౧౧౯	నిర్వేదలక్షణం	౨౨
౧౨౦	గ్లానిలక్షణం	,,
౧౨౧	శంకాలక్షణం	,,
౧౨౨	అసూయాలక్షణం	౨౩
౧౨౩	మదలక్షణం	,,

విషయసంఖ్యా.		పుటసంఖ్యా
౧౨౪	శ్రమలక్షణం	౨౪
౧౨౫	ఆలస్యలక్షణం	,,
౧౨౬	దైన్యలక్షణం	,,
౧౨౭	చింతాలక్షణం	,,
౧౨౮	మోహలక్షణం	౨౫
౧౨౯	ధృతిలక్షణం	,,
౧౩౦	స్మృతిలక్షణం	,,
౧౩౧	వ్రీడాలక్షణం	,,
౧౩౨	చపలతాలక్షణం	,,
౧౩౩	హర్షలక్షణం	౨౬
౧౩౪	ఆవేగాష్టకలక్షణం	
౧౩౫	జడతాలక్షణం	౨౮
౧౩౬	గర్వలక్షణం	,,
౧౩౭	విషాదలక్షణం	,,
౧౩౮	జ్యేష్ఠవిషాదః	,,
౧౩౯	మధ్యమవిషాదః	,,
౧౪౦	అధమవిషాదః	౨౯
౧౪౧	ఔత్సుక్యలక్షణం	,,
౧౪౨	నిద్రాలక్షణం	,,
౧౪౩	అపస్మారలక్షణం	,,
౧౪౪	సుప్తిలక్షణం	,,
౧౪౫	విబోధలక్షణం	౩౦
౧౪౬	అమర్షలక్షణం	,,
౧౪౭	అవహిత్థాలక్షణం	,,
౧౪౮	ఉగ్రతాలక్షణం	,,
౧౪౯	మతిలక్షణం	,,
౧౫౦	వ్యాధిలక్షణం	౩౧
౧౫౧	శీతజ్వరవ్యాధిః	,,
౧౫౨	దాహజ్వరవ్యాధిః	,,
౧౫౩	ఉన్మాదలక్షణం	,,
౧౫౪	వియోగజోన్మాదః	,,
౧౫౫	ఇష్టనాశజోన్మాదః	౩౨
౧౫౬	మరణలక్షణం	,,
౧౫౭	వ్యాధిజమరణం	,,

విషయసంఖ్యా		పుటసంఖ్యా
౧౫౮	అభిఘాతమరణం	,,
౧౫౯	త్రాసలక్షణం	,,
౧౬౦	వితర్కలక్షణం	,,
౧౬౧	వ్యభిచారిభావచతుష్టయలక్షణం	౩౩
౧౬౨	అనౌచిత్యస్థితిలక్షణం	౩౪
౧౬౩	స్థాయినిరూపణం	,,
౧౬౪	రతిస్థాయిలక్షణం	,,
౧౬౫	ప్రేమలక్షణం	౩౫
౧౬౬	మానలక్షణం	,,
౧౬౭	ప్రణయలక్షణం	,,
౧౬౮	స్నేహలక్షణం	,,
౧౬౯	ప్రౌఢస్నేహలక్షణం	,,
౧౭౦	మందస్నేహలక్షణం	,,
౧౭౧	మధ్యస్నేహలక్షణం	,,
౧౭౨	రాగలక్షణం	౩౬
౧౭౩	కుసుంభరాగలక్షణం	,,
౧౭౪	నీలరాగలక్షణం	,,
౧౭౫	మంజిష్ఠరాగలక్షణం	,,
౧౭౬	అనురాగలక్షణం	,,
౧౭౭	ఉత్సాహస్థాయిలక్షణం	,,
౧౭౮	శోకస్థాయిలక్షణం	౩౭
౧౭౯	విస్మయస్థాయిలక్షణం	,,
౧౮౦	హాసస్థాయిలక్షణం	,,
౧౮౧	భయస్థాయిలక్షణం	,,
౧౮౨	జుగుప్సాస్థాయిలక్షణం	౩౮
౧౮౩	క్రోధస్థాయిలక్షణం	,,
౧౮౪	శత్రువిషయక్రోధః	,,
౧౮౫	భృత్యవిషయక్రోధః	,,
౧౮౬	మిత్రవిషయక్రోధః	,,
౧౮౭	పూజ్యవిషయక్రోధః	౩౯
౧౮౮	రసభేదనిరూపణం	౪౦
౧౮౯	శృంగారరసలక్షణం	,,
౧౯౦	విప్రలంభశృంగారలక్షణం	౪౧

విషయసంఖ్య.		పుటసంఖ్య.

౧౯౧ అయోగవిప్రలంభలక్షణం ,,
౧౯౨ దశావస్థానిరూపణం ౪౨
౧౯౩ చక్షుఃప్రీతిలక్షణం ,,
౧౯౪ చింతాలక్షణం ,,
౧౯౫ సంకల్పలక్షణం ,,
౧౯౬ గుణనుతిలక్షణం ౪౩
౧౯౭ క్రియాద్వేషలక్షణం ,,
౧౯౮ తాపలక్షణం ,,
౧౯౯ లజ్జాత్యాగలక్షణం ,,
౨౦౦ ఉన్మాదలక్షణం ,,
౨౦౧ మూర్ఛాలక్షణం ౪౪
౨౦౨ మృతిలక్షణం ,,
౨౦౩ విరహవిప్రలంభలక్షణం ,,
౨౦౪ మానవిప్రలంభలక్షణం ౪౫
౨౦౫ ప్రణయమానలక్షణం ,,
౨౦౬ ఈర్ష్యామానలక్షణం ,,
౨౦౭ శ్రవణాదినిరూపణం ,,
౨౦౮ ప్రవాసవిప్రలంభలక్షణం ,,
౨౦౯ శాపవిప్రలంభలక్షణం ,,
౨౧౦ సంభోగశృంగారలక్షణం ౪౬
౨౧౧ వీరరసలక్షణం ,,
౨౧౨ యుద్ధవీరలక్షణం ౪౭
౨౧౩ దయావీరలక్షణం ,,
౨౧౪ దానవీరలక్షణం ,,
౨౧౫ కరుణరసలక్షణం ,,
౨౧౬ అద్భుతరసలక్షణం ౪౮
౨౧౭ హాస్యరసలక్షణం ౪౯
౨౧౮ స్మితాదినిరూపణం ,,
౨౧౯ స్మితలక్షణం ౫౦
౨౨౦ హసితలక్షణం ,,
౨౨౧ విహసితలక్షణం ,,
౨౨౨ ఉపహసితలక్షణం ,,
౨౨౩ అపహసితలక్షణం ,,
౨౨౪ అతిహసితలక్షణం ,,
౨౨౫ భయానకరసలక్షణం ౫౧
౨౨౬ బీభత్సరసలక్షణం ,,
౨౨౭ రౌద్రరసలక్షణం ౫౨
౨౨౮ రసప్రసూత్పత్తిః ౫౩
౨౨౯ రసానాంవిరోధః ,,
౨౩౦ శృంగారవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ౫౪
౨౩౧ వీరవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ,,
౨౩౨ కరుణవ్యభిచారిణామానుకూల్యం
౨౩౩ అద్భుతవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ,,
౨౩౪ హాస్యవ్యభిచారిణామానుకూల్యం
౨౩౫ భయానకవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ,,
౨౩౬ బీభత్సవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ,,
౨౩౭ రౌద్రవ్యభిచారిణామానుకూల్యం ౫౫

పుట.	పఙ్క్తి.	అసాధు.	సాధు.
౧౪	౩౧	మసమా	మసహిత
౩౨	౧౦	మరలక్షణం	మరణలక్షణం
౪౯	౮	స్వర్గాను	స్వారాను
	౩౨	ఖేదాస్యా	ఖేదాస్త

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

భరతరసప్రకరణమ్.

శ్లో॥ శృంగారరససందోహం శ్రితకల్పమహీరుహం।
శ్రయే శ్రీనాథమేవాహం శ్రాంతలోకసుఖావహం॥౧

తా॥ శృంగారవ్యాపారములకూటమియును, స్వాశ్రితజనసంరక్షణమునందేర్పుకల్పవృక్షమును, సంసారాదితాపత్రయశ్రాంతులగుజనులకుశాశ్వతసుఖప్రదుడగువాడునగులక్ష్మీవల్లభుని నామనోరథసంపూర్తికొరకునాశ్రయించెదను. *

శ్లో॥ కంఠేనాలంబయేద్గీతం హస్తేనార్థంప్రదర్శయేత్।
చక్షుర్భ్యాందర్శయేద్భావం పాదాభ్యాంతాళమాచరేత్॥౨

తా॥ నటనముజేయునట్టి స్త్రీ నోటిటగానముచేసి యావలగీతార్థమునుహస్తాభినయములచేదెలుపవలయును. నేత్రములచేభావమునుదెలుపవలెను. పాదములచేతాళమునాచరించవలయును. ... ... *

శ్లో॥ యతోహస్తస్తతోదృష్టిర్యతోదృష్టిస్తతోమనః।
యతోమనస్తతోభావోయతోభావస్తతోరసః॥౩

తా॥ ఎచ్చటహస్తముజూపబడుచున్నదో అచ్చటదృష్టినుంచవలయును. దృష్టియుండెడుచోటమనస్సునుంచవలయును. మనస్సుండెడుచోటభావముంచవలయును. ఎచ్చటభావమున్నదోఅచ్చటరసముగలుగుచున్నది. ... *

సూ॥ విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిరితిభరతసూత్రం॥

తా॥ విభావ అనుభావ వ్యభిచారిభావములచేకవలనరసముగలుగుచున్నదనిభరతసూత్రము

విభావో నామ.

శ్లో॥ రత్యాదిస్థాయినోయేన భావ్యంతేనితరామితి।
అతోసౌభావపారజ్ఞైర్విభావఇతికథ్యతే॥౪

తా॥ రతిమొదలగుస్థాయిభావములుదేనిచేమిక్కిలిభావింపబడుచున్నవో అవిభావజ్ఞులచేవిభావమనిచెప్పబడుచున్నది. ... ... *

అనుభావో నామ.

శ్లో॥ రత్యాదిస్థాయినస్సమ్యక్చింతాదీంశ్చతతఃపరం।
అనుభావయతీత్యేష త్వనుభావఇతీర్యతే॥౫

తా॥ విదిరతిమొదలగుస్థాయిభావములనుచింతమొదలగువ్యభిచారిభావములనుస్మరణమునకుతెచ్చుచున్నదో యది యనుభావమనిచెప్పబడును.

స్థా యి భా వా నా మ

శ్లో॥ విశేషకాలముఖ్యైస్సంయుతా స్థాయిసంజ్ఞితా।
...స్త్వసౌ భావో భావార్థకోవిదైః॥౬

తా॥ ...స్థాయిభావములకెదురుగా సంచరించుచున్నపో అదివ్యభిచారిభావమని భావార్థజ్ఞులచే నెరుగఁబడినది. ... ... *

విభావాదిభావానాం స్థాయినాంచ సంయోగో యథా.

శ్లో॥ కార్యకారణతా యోగో విభావస్థాయినోర్మిథః॥

తా॥ స్థాయియైనది విభావమునఁ జెప్పఁబడునదిగనుక స్థాయివిభావములకొకటొకటికి కార్యకారణభావము సంబంధమని చెప్పఁబడుచున్నది. *

స్థాయ్యనుభావసంబంధో యథా.

శ్లో॥ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకసంయోగస్తథా స్థాయ్యనుభావయోః॥౭

తా॥ స్థాయి అనుభావములచే జ్ఞాపింపఁబడుచున్నది గనుక స్థాయ్యనుభావములకు జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము సంబంధమని చెప్పఁబడుచున్నది. *

స్థాయివ్యభిచారిసంబంధో యథా.

శ్లో॥ పోష్యపోషకసంయోగః స్థాయినాం వ్యభిచారిణాం॥

తా॥ స్థాయిభావములు వ్యభిచారిభావములచే పోషింపఁబడుచున్నది గనుక స్థాయివ్యభిచారులకు పోష్యపోషకభావము సంబంధమనఁబడుచున్నది. *

శ్లో॥ అయం సూత్రస్థసంయోగశబ్దార్థః పరికీర్తితః॥౮

తా॥ ముందు చెప్పిన తెఱఁగు భేదములు సూత్రములోనుండెడు సంయోగ శబ్దార్థములని చెప్పఁబడును.

ర సో నా మ.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ వ్యభిచారిభిరేవచ।
ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసస్స్మృతః॥౯

తా॥ స్థాయి విభావానుభావవ్యభిచారిభావములచే మనోజ్ఞత్వమును పొందింపఁబడి రసమగుచున్నది.

ని ష్ప త్తి ర్నా మ.

శ్లో॥ కార్యోత్పత్తిర్విభావస్య కార్యజ్ఞప్తిస్తతః పరం। అనుభావస్య కార్యస్య
సంపుష్టిర్వ్యభిచారిణః॥౧౦॥ ఇతి సూత్రస్థనిష్పత్తిశబ్దార్థః పరికీర్తితః॥

తా॥ విభావమునకు కార్యమును గలుగఁజేయుటయును, అనుభావమునకు కార్యమును జ్ఞాపించుటయును, వ్యభిచారిభావమునకు కార్యమును పోషించుటయును, నిష్పత్తిశబ్దార్థమని చెప్పఁబడును. ... ... *

విభావో నిరూప్యతే.

శ్లో॥ ఆలంబనోద్దీపనాత్మా విభావో ద్వివిధో మతః॥ ౧౧

తా॥ విభావము ఆలంబనవిభావమనియును, ఉద్దీపనవిభావమనియును, ఇరుదెఱఁగులుగాఁ జెప్పఁబడినది. ... ... *

ఆలంబనవిభావో యథా-

శ్లో॥ యాన్నాలంబ్య ప్రజాయంతే రత్యాదిస్థాయినో౽ఖిలాః ।
ఆలంబనాఖ్యాస్తే ప్రోక్తా నాయికాద్యా విచక్షణైః ॥ ౧౨

తా॥ ఏ వస్తువుల నాశ్రయించి రతిమొదలగు స్థాయిభావములు రసములుగా నగుచున్నవో నాయికమొదలగు ఆ వస్తువులు ఆలంబనములని శాస్త్రప్రవీణులచే జెప్పబడెను.

స్థాయిరసాలంబనభూతా నాయికా యథా.

శ్లో॥ రసాలంబనభూతా యా నాయికాత్ర నిరూప్యతే।
సా స్వీయా పరకీయేతి సామాన్యేతి త్రిధా మతా ॥ ౧౩

తా॥ ఏ నాయిక రసమునకు నాధారముగా జెప్పబడుచున్నదో ఆ నాయిక స్వీయ-పరకీయ-సామాన్య-అని మూడువిధములై యుండును.

స్వీయా లక్షణం.

శ్లో॥ సంపత్కాలే విపత్కాలే యా న ముంచతి వల్లభం।
శీలార్జవగుణోపేతా స్యాత్స్వీయా పరికీర్తితా ॥ ౧౪
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి త్రేధా సాపి నిగద్యతే॥

తా॥ సంపత్కాలమందును, విపత్కాలమందును, శీలము-ఆర్జవము మొదలగు సద్గుణములు గలిగి నాయకుని విడువకయున్న స్త్రీ స్వీయయని చెప్పబడును. అది ముగ్ధయనియును, మధ్యయనియును, ప్రగల్భయనియును, మూడువిధములు గలది.

ముగ్ధాలక్షణం.

శ్లో॥ ముగ్ధా నవవధూః కామరతౌ వామా మృదుః క్రుధి ॥ ౧౫ ॥ యతతే రతిచే
ష్టాసు గాఢలజ్జా మనోహరా । కృతాపరాధే దయితే వీక్షతే రుదతీ సతీ ।
౧౬ ॥ అప్రియం వా ప్రియం వాపి న కించిదపి భాషతే ॥

తా॥ ఏ యువిద మన్మథవిహారమందు నూతనస్త్రీగాను, మన్మథక్రీడయందు అస్వాధీనురాలుగాను, గాఢమైన లజ్జగలదిగాను, మనోహరగాను, కోపకాలమందు స్తిమితగాను, నాయకుడపరాధియయినను రోదనము చేయుచు చూచుచుండునదిగాను, రతివ్యాపారమునయత్నము జేయుచు హితాహితములను జెప్పకయుండునో యది ముగ్ధనాయిక.

మధ్యానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సమానలజ్జామదనా ప్రోద్యత్తారుణ్యశాలినీ ॥ ౧౭
మధ్యా కామయతే కాంతం మోహాంతే సురతక్షమా ।
మధ్యా త్రిధా మానవృత్త్యా ధీరాధీరోభయాత్మికా ॥ ౧౮

తా॥ సమానములైన సిగ్గును కామమును గలదియును, వృద్ధిబొందు యౌవనము గలదియును, మోహవ్యాపారమధ్యమందు సురతయోగ్యత గలదియునగుచు నాయకుని అపేక్షించు నాయిక మధ్యయనబడును. ఆ మధ్యనాయిక మానమనెడు కోపవ్యాపారముచే ధీర- అధీర- ధీరాధీర- అని మూడుతెఱంగులుగలది॥

మానలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాపరాధభావో మానస్తజ్జాతో మాన ఇష్యతే।
లఘుమానో మధ్యమానో గురుమాన ఇతి త్రిధా॥ ౧౯

తా॥ నాయకునపరాధము దెలిసినపిమ్మట గలుగు మనోవ్యాపారవిశేషము మానమని చెప్పబడును ఆమానము లఘుమానమనియును, మధ్యమానమనియును, గురుమానమనియును, మూడుతెఱంగులు గలిగియుండును. ... ... *

లఘుమానలక్షణం

శ్లో॥ అన్యస్త్రీదర్శనాదిభ్యో లఘుమానః ప్రజాయతే।
వాగాద్యైస్త్వైరసౌ మానస్త్వపనేయః ప్రకీర్తితః॥ ౨౦

తా॥ అన్యస్త్రీదర్శనము మొదలైనవానివలన గలుగుకోపము లఘుమానమనబడును, ఇది మంచిమాటలు మొదలయినవానిచే తొలగింపబడును. *

మధ్యమానలక్షణం.

శ్లో॥ మధ్యమానస్తు భార్యాన్యాన్యానామగ్రహణతో భవేత్।
విషమానోపనేతవ్యశ్శపథాద్యనువర్తనైః॥ ౨౧

తా॥ నాయకునితోడిసరససల్లాపకాలమందు అన్యస్త్రీ పేరుచెప్పుటవలన గలుగు మనోవ్యాపారము మధ్యమానమనబడును. ఈమానము ప్రమాణముచేయుట మొదలగు అనుసరణములచేత తొలగింపబడును. ... ... *

గురుమానలక్షణం.

శ్లో॥ అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు గురుమానః ప్రజాయతే।
పాదప్రణామానునయైరపనేయో భవేదసౌ॥ ౨౨

తా॥ అన్యస్త్రీసంభోగపుగుఱుతులు మొదలైనవానివలన గలుగుచిత్తావేగము గురుమానమనబడును. ఈమానము నమస్కరించుట అనునయించుట మొదలైనవానిచే తొలగింపబడును.

మధ్యాధీరాలక్షణం.

శ్లో॥ ధీరాతు వక్తివక్రోక్త్యా సోత్ప్రాసం సాగసం ప్రియం॥

తా॥ అపరాధియైయుండు నాయకుని జూచి సాభిప్రాయమైన వంకరమాటలాడునది మధ్యాధీరానాయికయని చెప్పబడును. ... ... *

మధ్యాఅధీరానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ అధీరా పరుషైర్వాక్యైః ఖేదయేద్వల్లభం రుషా॥ ౨౩

తా॥ అపరాధియగు నాయకుని క్రూరమైనపలుకులచే ఖేదపఱుచునది మధ్యాధీరానాయికయనబడును. ... ... *

మధ్యాధీరాధీరానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ధీరాధీరా తు వక్రోక్త్యా సబాష్పం వదతి ప్రియం॥

తా॥ కన్నీరొలికి నాయకుని ప్రార్థనలచేత కోపించు నాయిక మధ్యాధీరాధీరా నాయికయనబడును.

ప్రగల్భానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సంపూర్ణయౌవనోన్మత్తా ప్రగల్భా మూఢమన్మథా ॥ ౨౪ ॥ దయితాంగే విలీనేవ యతతే రతికేళిషు । రతప్రారంభమాత్రేపి ప్యానందాత్యంతమూర్ఛనా॥ ౨౫॥ మానసప్రాక్ప్రగల్భాపి త్రేధా ధీరాదిభేదతః॥

తా॥ నిండుయౌవనముచే మదించినదిగాను, మన్మథవ్యాపారపారంగతురాలుగాను ఉండునది ప్రగల్భానాయికయనబడును. అది రతికేళియందు నాయకుని శరీరమునందు లీనమైనట్లు యత్నము చేయుచున్నది. క్రీడారంభములోనే ఆనందముచే మూర్ఛనొందును. ఈ ప్రగల్భానాయిక మానవ్యాపారముచేయునప్పుడు ధీరాదిభేదములను పొందును.

ప్రగల్భాధీరా యథా.

శ్లో॥ ఉదాస్తే సురతే ధీరా సావహిత్థా చ సాదరా ।౨౬

తా॥ కపటమానసయై అపరాధియగు నాయకుని యందు ప్రేమతో రతియందు ఉపేక్ష చేయునది ప్రగల్భాధీరయనబడును. ...

ప్రగల్భా అధీరా యథా.

శ్లో॥ సంతర్జయత్యరం రోషా దధీరా తాడయేత్ప్రియం॥

తా॥ అపరాధియగు నాయకుని మిక్కిలి బెదిరించి కొట్టునది ప్రగల్భాధీరానాయిక యనబడును.

ప్రగల్భాధీరాధీరానాయికా యథా.

శ్లో॥ ధీరాధీరగుణోపేతా ధీరాధీరేతి కథ్యతే॥ ౨౭
ఏతే జ్యేష్ఠాకనిష్ఠత్వాదతో ద్వివిధమతే॥

తా॥ అపరాధియగు నాయకుని యందు రతివ్యాపారములో ఉపేక్షయు, బెదిరింపు, తిట్లు కొట్టుటయుంగలది ప్రగల్భాధీరాధీరానాయికయని చెప్పబడును. ముందు చెప్పిన మధ్యాప్రగల్భలలో గల భేదము నొందిన నాయికలు జ్యేష్ఠ కనిష్ఠ అను భేదము వలన ఇరుదె అంగులగుదురు

జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాధికప్రేమపాత్రం జ్యేష్ఠా సా హృది యా మతే॥ ౨౮॥ న్యూనప్రేమపాత్రం చేత్కనిష్ఠా సా ప్రకీర్తితా। మధ్యాప్రౌఢే ద్వాదశధా ముగ్ధా త్వేకవిధా మతా॥ ౨౯॥ ఏవం త్రయోదశవిధా స్వీయా సా పరికీర్తితా॥

తా॥ నాయకునికి ఎవతెయందు ప్రేమ అధికముగా నుండునో ఆమె జ్యేష్ఠయనబడును. తక్కువప్రేమ ఎవతెయందుండునో ఆమె కనిష్ఠయనబడును. మధ్యాప్రగల్భానాయికలు పండ్రెండువిధములు గలవారనియు, ముగ్ధ ఏకవిధము గలదనియు జెప్పబడుచున్నది. ఈ చెప్పిన ప్రకారము మొదట జెప్పబడిన స్వీయ పదమూడు విధములగుచున్నది.

పరకీయాలక్షణం.

శ్లో॥ పరానురాగవ్యాపార గోపనేదత్తమానసా॥ ౩౦ ॥ పరకీయేతి సా ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః। సా చ కన్యా పరోఢేతి ద్వివిధా పరికీర్తితా॥ ౩౧॥

తా॥ పరపురుషునియందుగల ఇచ్ఛావ్యాపారములను మఱుగుపఱుచుటయందు నేర్పుచిత్తురాలై యున్న నాయిక పరకీయయనబడును. అది కన్యయనియు, పరోఢయని యు, ఇరు విధంబులుగ నుండును. ... *

పరకీయాకన్యాలక్షణం.

శ్లో॥ కన్యాత్వనూఢా యువతిస్సలజ్జా పితృపాలితా।
సఖీకేళిషు విస్రబ్ధా ప్రాయో ముగ్ధగుణాన్వితా॥ ౩౨

తా॥ చతురురాలుగాను, యౌవనవతిగాను, సిగ్గుగలదిగాను, తల్లిదండ్రులచే పోషితగాను, చెలులతో విహారములయందు నమ్మకముగలదిగాను, ప్రియునియందు ముగ్ధ గుణములు గలదిగానునుండునది పరకీయకన్య॥ ... *

పరకీయాపరోఢాలక్షణం.

శ్లో॥ పరోఢా తు ప్రియే యస్యా భర్తుస్స్యాత్సంగమాలసా।
నిష్ఠా కార్యే హార్యే స్మృతి త్రాసవర్జనీ॥ ౩౩

తా॥ ప్రియునిచే పెండ్లియాడబడినదిగాను, పెనిమిటిమనస్సునకు సరిపడిన నడతలు గలదిగాను, కార్యములయందు సమర్థురాలుగాను, ఉండియును పరపురుషసంగమమం దాసక్తిగలదిగా నుండునది పరోఢయనబడును. ... ... *

సామాన్యానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సామాన్యా పణికా కలాప్రాగల్భ్యధౌర్త్యయుక్। విత్తమాత్రోపాధికే పురుషేష్వనురాగిణీ॥ ౩౪ ॥ ఏతస్యా నానురాగస్స్యాత్ ప్రకృత్యా నాయకే। భగ్నకామాన్నితాధమజ్ఞాః బాలపాషండషండకాః॥ ౩౫॥ రక్తైవ రంజయేన్నిత్యం నిస్స్వాన్నాశు వివాసయేత్।
తస్యా దౌత్యప్రభృత్యస్య సమాగమహేతవః॥ ౩౬ *

తా॥ సంగీతాభినయాద్యనేక విద్యాప్రాగల్భ్యధైర్యములుగలదిగాను, జనులయం దు ధనాశచేతనే అనురాగముగలదిగానునుండునది సామాన్య, ఇదే గణిక. ఈ నాయి కకు నాయకుడు గుణవంతుడైనను ధనాగమము లేకున్నవాని యందు ప్రేమగలుగదు ధ నాగమముగలవారు భగ్నకాములైనను, బాలురైనను, పాషండులైనను, షండులైనను, వారలయందు ప్రేమగలదానివలెనే వారిని సంతోషపఱుచును. ఈ చెప్పబడినవారు కప టములుగనివారుగానుండవలయును ధనములేనివానిని తఱుముకొట్టును. దానికి దౌత్య ములు దమైనగుణములు సహాయములని చెప్పబడుచున్నవి. *

శ్లో॥ ఏతా అష్టౌ దశ నాయిక్యో వ్యవస్థాభేదతః క్రమాత్।
ప్రత్యేకమష్టధా ప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥ ౩౭

తా॥ ఈ పదునాఱు నాయికలకును శృంగారావస్థాభేదములచే ఒక్కొకటెకు నెనిమి దివిధములుగ భేదములు చెప్పబడినవి. ... ... *

శృంగారరసప్రకరణమ్.

అష్టవిధనాయికానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా। విరహోత్కంఠితా ప్రోక్తా
విప్రలబ్ధా చ ఖండితా। ౩౮।కలహాంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా।
అభిసారికా చైవ సప్తదా నాయికా మతా॥౩౯

తా॥ స్వాధీనపతిక, వాసకసజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధ, ఖండిత, కలహాంతరిత, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక, అని పూర్వము చెప్పఁబడిననాయికలు ఒక్కొకతె యవస్థాభేదముచేత నెనిమిదివిధములఁ జెప్పఁబడును.

స్వాధీనపతికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా। అస్యాస్తు చేష్టాః కథి
తాః స్మరపూజోత్సవాదయః ॥ ౪౦ ॥ వనకేళిజలక్రీడాకుసుమాపచ
యాదయః॥ ... ...

తా॥ నాయకునిచే నెల్లప్పుడు సంతోషపఱుపఁబడినది స్వాధీనపతిక. దీనివ్యాపారము మన్మథపూజామహోత్సవము మొదలయినవియును, వనవిహారము, జలక్రీడ, పుష్పాపచయము, మొదలయినవియును.

వాసకసజ్జికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహుర్ముహుః॥౪౧॥ కేళిగృహం
తథాత్మానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా। అస్యాస్తు చేష్టాస్సంకల్పో మనో
రథవిచింతనం॥ ౪౨ ॥ సఖీవినోదో నితరాం ముహుర్దూతీనిరీక్షణం।
ప్రియాగమనమార్గాభివీక్షాప్రభృతయో మతాః॥౪౩

తా॥ ప్రియుఁడు వచ్చెడిసమయమందు తానలంకరించుకొని కేళీగృహమునలంకరించి సిద్ధముగానుండునది వాసకసజ్జికానాయిక. దీనివ్యాపారములు నాయకునిసంగమమనోభీష్టమును యోచించుట, సఖులతో వినోదము సల్పుట, అడుగడుగునకు దూతికను సాభిప్రాయముగఁ జూచుట, నాయకుఁడు వచ్చెడిదారిని జూచుట మొదలైనవి.

విరహోత్కంఠితానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ అనాగసి ప్రియతమే చిరయత్యుత్సుకా తు యా। విరహోత్కంఠితా
భావవేదిభిః పరికీర్తితా॥౪౪॥ అస్యాస్తు చేష్టాస్సంతాపో వేపథుశ్చాంగ
సాదనం। అరతిర్బాష్పమోక్షశ్చ స్వావస్థాకథనాదయః॥౪౫

తా॥ నిరపరాధియగు ప్రియుఁడు రాక జాగు చేయఁగా కాలవిలంబము నోర్వక యెదురుచూచుచుండు నాయిక విరహోత్కంఠితయనఁబడును. దీనివ్యాపారములు సంతాపము, వణకు దేహము, చిన్నబోవుట, వ్యాపారాంతరములయందు ప్రీతి లేకయుండుట, కన్నీరు విడుచుట, తనయవస్థను సఖులకు దెలుపుట మొదలైనవి.

విప్రలబ్ధానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ క్వచిత్సంకేతమావేద్య తత్ర నాథేన వంచితా। స్మరార్తా విప్రలబ్ధేతి కథి

తాం ప్రాహుర్విప్రలబ్ధాం ౪౭ ॥ అస్యాస్తు చేష్టా నిర్వేదశ్చింతా ఖేదో౽థ దీనతా।
అశ్రునిశ్వాసమూర్ఛాద్యాః కథితా భావవేదిభిః॥౪౮

తా॥ ఒకానొకచోటిని సంకేతస్థానముగా జెప్పి అక్కడ నాయకుని చేర వంచింపబడి ఆరగా అతఁడక్కడికి రాకపోగా మన్మథపీడితురాలై యుండునది విప్రలబ్ధయనఁబడును. దీని వ్యాపారములు నిర్వేదము, చింత, ఖేదము, దీనత, కన్నీరును విడుచుట, నిట్టూర్పులు విడుచుట, మూర్ఛ జెందుట మొదలైనవి.

ఖండితానాయికాలక్షణం

శ్లో॥ ఉల్లంఘ్య సమయం యస్యాః ప్రేయానన్యోపభోగవాన్। భోగలక్ష్మాంకితః ప్రాతరాగచ్ఛేత్సా హి ఖండితా॥ ౪౯॥ అస్యాస్తు చేష్టా నిశ్వాసస్తూష్ణీం భావో౽శ్రుమోచనం। ఖేదో౽న్తస్సంతాపాలాపశైత్యాద్యా విక్రియా మతాః.

తా॥ సంకేతితసమయమును అతిక్రమించి అన్యోపభోగపుగుఱుతులతో ప్రాతఃకాలమున వచ్చిన నాయకుని గలది ఖండితానాయిక యనఁబడును దీని వ్యాపారములు నిట్టూర్పు విడుచుట, ఊరకయుండుట, కన్నీరుంచుట, ఖేదపడుట, భ్రమించుట, మూలుగుట మొదలయినవి

కలహాంతరితాలక్షణం.

శ్లో॥ యా సఖీనాం పురః పాదపతితం వల్లభం రుషా। నిరస్య పశ్చాత్తపతి కలహాంతరితా తు సా॥ ౫౦ ॥ అస్యాస్తు చేష్టా నిశ్వాసభ్రాంతిర్వ్యర్థత్తాపసాధ్వసే। ముహుః ప్రలాప ఇత్యాద్యాశ్చేష్టాః ప్రోక్తా మనీషిభిః॥౫౧

తా॥ సఖులయెదుట చరణపతితుఁడగు నాయకుని నిరాకరించి పిదప పరితాపపడునది కలహాంతరిత యనఁబడు దీని వ్యాపారములు నిట్టూర్పులిడుట, భ్రమించుట, మనస్తాపపడుట, స్తంభాదిసాత్త్వికభావములు గలుగుట, మాటిమాటికి ప్రలపించుట, మొదలైనవి.

ప్రోషితభర్తృకాలక్షణం

శ్లో॥ దేశాంతరగతే కాంతే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా। అస్యాస్తు జాగరః కార్శ్యం నిమిత్తాద్యవలోకనం॥౫౨॥ మాలిన్యమనవస్థానం ప్రాయశ్శయ్యానిషేవణం। జాడ్యచింతాప్రభృతయో విక్రియాః కథితా బుధైః॥౫౩

తా॥ నాయకుఁడు దేశాంతరమును జెందియున్నప్పుడు ఖేదపడుచుండునది ప్రోషితభర్తృక దీని వ్యాపారములు నిద్రలేకయుండుట, కృశించుట, ప్రియుఁడెన్నాళ్లకు వచ్చునని శకునములు చూచుట-మలినయై యుండుట, ఒకచోటను నిలువకపోవుట, ఎప్పుడు పండుకొని యుండుట, కిమ్మనక జడపై యుండుట, చింత మొదలైనవి.

అభిసారికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ మదనానలసంతప్తా యాభిసారయతి ప్రియం।
స్వయం వాభిసరేద్యా తు సా భవేదభిసారికా॥౫౪
అస్యాస్సంతాపచింతాద్యా విక్రియాస్స్యుర్యథోచితం।

తా॥ మదనాగ్నిసంతప్తయై తనస్థలమునకు నాయకుని వచ్చునట్లు చేయుచున్నదిగాని

తానే నాయకుని స్థలమునకు పోవుచున్నది గాని, అభిసారికయనబడును. దీనివ్యాపారములు సంతాపపడుట చింతముపనైన వియోగావస్థలయి యుండును.

శ్లో॥ ఏతాసాం నాయికానాంతు త్రైవిధ్యం పరికీర్తితం।
ఉత్తమా మధ్యమా చాపి అధమేతి ప్రభేదతః॥౧౫॥

తా॥ ముందు చెప్పిన ౧౬ భేదములు గల నాయికలు - ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ యను భేదములచేత మూడువిధములు గలవారగుదురు ... ...

ఉత్తమాలక్షణం.

శ్లో॥ విదధత్యప్రియం పత్యౌ ప్రియమాచరతి స్వయం।
వ్యళీకే సాపరాధేపి తూష్ణీం తిష్ఠతి సోత్తమా॥౧౬॥

తా॥ నాయకుడు అహితము జేయుచుండగా తాను ప్రియము గానే వెనగుచున్నదో, అపరాధియగువల్లభుని చూచియే వెఱపరకయున్నదో, ఆమె ఉత్తమనాయిక.

మధ్యమనాయికా లక్షణం

శ్లో॥ పుంసిస్వయం కామయతి కామయేద్యా చ తం వధూః। సక్రోధ క్రుధ్య
తి ముహుః సూనృతే సత్యవాదినీ॥౧౭॥ సాపరాధే పతిస్స్యాత్ స్ని
గ్ధే స్నిహ్యతి వల్లభే। ఏవమాదిగుణోపేతా మధ్యమా సా ప్రకీర్తితా॥ ౧౮

తా॥ నాయకుడు ఇచ్చించిన తానిచ్చించుట, అతడు కోపించుకొనిన తాను కోపించుట, అతడు నిజము పలికిన తాను నిజము పలుకుట, అతడపరాధము చేసిన తానపరాధము సేయుట, అతడు స్నేహించిన తాను స్నేహించుట, ఈరీతిగుణములు గలది మధ్యమనాయికయనబడును.

అధమనాయికాలక్షణం

శ్లో॥ అకస్మాత్కుప్యతి రుషం ప్రార్థితాపి న ముంచతి। సురూపం వా విరూపం
వా గుణవంతమథాగుణం॥౧౯॥ స్థవిరం తరుణం వాపి యా వా కామయ
తే ద్రుతం। ఈర్ష్యాకోపవిషాదేషు నియతా సాధమా మతా॥ ౨౦

తా॥ ఏ నాయిక అకారణముగ కోపించుచున్నదో, ప్రార్థించిన కోపము విడువదో. చక్కనివాడైనను అరూపుడైనను గుణవంతుడైనను అగుణవంతుడైనను ముసలివాడైనను తరుణుడైనను ఎట్లున్నను నాయకుని ఇచ్చించుచున్నదో, ఈర్ష్య కోపము వ్యసనము వీనిని గలదిగనున్నదో, యదియధమనాయికయనబడును.

నాయికాసంఖ్యాప్రకరణం

శ్లో॥ స్వీయాత్రయోదశవిధా ద్వివిధా చ పరాంగనా। వేశ్యైవం షోడశ
తా శ్చావస్థాభిరష్టభిః॥౨౧॥ ప్రత్యేకమష్టధా తాసా ముత్తమాదిప్రభేద
తః। త్రైవిధ్యమేవం సచతు రశీతి త్రిశతం భవేత్॥ ౨౨

తా॥ స్వీయ ౧౩ విధములు గలదియు, పరకీయ ౨ విధములు గలదియు, సామాన్య ౧ విధము గలదియునగును ఈ ౧౬ విధములుగల నాయికలు ప్రత్యేకము ౮ యవస్థ

...ంగలుగుటవలనసూచయుగ విశేషములుగలవారగుదురు పీఠమర్దకులు [illegible] విదూష
కులవలనవిశేషములుగలవారగుదురు .. ... *

అనూఢాత్వాదినాయికాస్వరూపం

శ్లో॥ దూతీదాసీసఖీ చేటీ ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ।
లింగినీ శిల్పినీత్యాద్యా స్వయందూత్యః ప్రకీర్తితాః॥ ౬౩

తా॥ ఈనాయికలకుసహాయపడువారు దూతి దాసి సఖి చేటి ధాత్రేయి ప్రాతివే
శినీ లింగినియనువారు ... . *

శృంగారనాయకస్వరూపం

శ్లో॥ పతిశ్చోపపతిశ్చైవ వైశికశ్చేత్యతస్త్రిధా।
స్వీయాన్యాసాధారణానాం నాయికానాం నాయకాః క్రమాత్॥ ౬౪

తా॥ పతి, ఉపపతి, వైశికుడు, అనువీరు- స్వీయా, పరకీయా సామాన్యలకు నాయ
కులనిచెప్పబడుదురు

పతిలక్షణం

శ్లో॥ వేదశాస్త్రానుకూలేన పాణింగృహ్ణాతి యః స్త్రియః।
స పతిః కథ్యతే విద్వద్భిః శాస్త్రతః॥ ౬౫॥

తా॥ ఏపురుషుడు వేదశాస్త్రోక్తముగ ఏ స్త్రీని పాణిగ్రహణము చేసికొనుచున్నాడో ఆ
పురుషుని పతియనివిద్వాంసులుశాస్త్రమునందుచెప్పియున్నారు. *

ఉపపతిలక్షణం

శ్లో॥ ప్రలోభ్యాన్యస్త్రియం యస్తు ఉపాయైర్వివిధైరపి।
సతూపపతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహశాస్త్రతః॥ ౬౬

తా॥ అన్యవనితను వివిధోపాయములచే నాసపఱచి అనుభవించునతడు ఉపపతియ
నబడును.

వైశికలక్షణం

శ్లో॥ వేశ్యానురాగసంభోగ సమాసాదితగౌరవః।
విత్తవ్యయీ విలాసీ చ వైశికః పరికీర్తితః॥ ౬౭

తా॥ ఎవడు వేశ్యాసంభోగములచే పొందబడిన గౌరవముగలవాడును, అర్థవ్యయము
చేయువాడును విలాసముగలవాడునైయుండునో వాడు వైశికుడని చెప్పబడును. *

చతుర్విధశృంగారనాయకలక్షణం

శ్లో॥ ఏతే శృంగారవిషయాశ్చత్వారస్స్యుః ప్రత్యేకశః।
అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్టశ్శఠ ఇతి స్మృతాః॥ ౬౮

తా॥ శృంగారవిషయమైన ఈనాయకులు అనుకూలుడు, దక్షిణుడు, ధృష్టుడు, శ
ఠుడు, అని వేర్వేఱునాలుగుతెఱగులగుదురు *

అనుకూలనాయకలక్షణం

శ్లో॥ ఏకాయత్తోనుకూలస్స్యాత్ సదా తామనురంజయన్।
అన్యస్త్రీసంగనాదిభ్యో నివృత్తో నిజమానసః॥ ౬౯

శృంగారరసప్రకరణము

తా॥ [illegible] ననేకస్త్రీలయందు [illegible] నొక్కరీతిగా [illegible] అనుకూలుఁడనఁబడును ...

దక్షిణనాయక లక్షణం

శ్లో॥ [illegible] నాయికాసు [illegible] నిరంతరః।
సమప్రీతిం [illegible] దక్షిణః [illegible] ॥ ౭

తా॥ తన్ను [illegible] ననేకస్త్రీలయందు సమానమైన ప్రేమ [illegible] దక్షిణుఁడనఁబడును

ధృష్టనాయక లక్షణం

శ్లో॥ కృతాగా అపి నిశ్శంకః [illegible] తోపి న లజ్జితః।
దృష్టదోషోపి మిథ్యావాక్ [illegible] ॥ ౨౧

తా॥ ఏవఁడు [illegible] నాయికచేత [illegible] లెక్క [illegible] నా, [illegible] నాయిక [illegible] అనుసరించునో, వాఁడు ధృష్టుఁడనఁబడును ... ...

శఠనాయక లక్షణం

శ్లో॥ ప్రియాయామనురక్తాయాం గూఢవిప్రియకృత్ ।
అతశ్శ [illegible] శాస్త్ర [illegible] ॥ ౨౨

తా॥ అనురాగము [illegible] ప్రియుఁడు [illegible] చేయువాఁడు శఠుఁడనఁబడును

విశేష సహాయులు నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ పీఠమర్ద విటశ్చేటః విదూషక ఇతి స్మృతాః।
చత్వారః కామతంత్రజ్ఞా విశేషాః సహాయకాః॥ ౨౩

తా॥ ముందు చెప్పిన శృంగారనాయకులకు సహాయులగువారు పీఠమర్దుఁడనియు, విటుఁడనియు, చేటుఁడనియు, విదూషకుఁడనియు, నలుగురగుదురు.

పీఠమర్దాది లక్షణం

శ్లో॥ కించిదూనః పీఠమర్దః విటః [illegible]।
సంధానచతురశ్చేటః హాస్యప్రాయో విదూషకః ॥ ౨౪

తా॥ నాయకునికి కొంచెము తక్కువగా నుండువాఁడు పీఠమర్దుఁడు కామశాస్త్ర ప్రవీణుఁడై యుండువాఁడు విటుఁడు. నాయికానాయకులకు సంధి చేయువాఁడు చేటుఁడు హాస్యప్రధానుఁడై యుండువాఁడు విదూషకుఁడు. ...

అథ ఉద్దీపన [illegible] నిరూప్యతే

శ్లో॥ ఉద్దీపనశ్చతుర్ధా స్యాత్ [illegible]
గుణాశ్చేష్టాలంకృతయ స్తటస్థాశ్చేతి భేదతః॥ ౨౫

తా॥ ఆలంబనవిభావము [illegible] గుణములు చేష్టలు అలంకృతులు [illegible], తటస్థములును, [illegible] గును.

ఆలంబనగుణాయథా

శ్లో॥ యౌవనం రూపలావణ్య సౌందర్యాణ్యభిరూపతా।
మార్దవం సౌకుమార్యంచేత్యాలంబనగతా గుణాః॥ ౭౬

తా॥ యౌవనము, రూపము, లావణ్యము, సౌందర్యము, అభిరూపత్వము, మార్దవము, సౌకుమార్యము, ఇవి ఆలంబనగుణములు. .. *

యౌవనం నిరూప్యతే.

శ్లో॥ సద్యా[illegible] యౌవనం త్రివిధం మతం।
ప్రతియౌవనమేతాసాం చేష్టితాని పృథక్ పృథక్॥ ౭౭

తా॥ సమస్తస్త్రీలకును యౌవనము మూడు తెఱగులౌను. ఆయా యౌవనమున చేష్టలు వేర్వేరుగా నుండును ప్రథమయౌవనలక్షణం.

శ్లో॥ ఈషచ్చపలనేత్రాంతం స్మరస్మేరముఖాంబుజం। సగర్వజరజోగంధ
మసమగ్రారుణాధరం॥ ౭౮॥ లావణ్యాప్యేకరమ్యాంగం విలసద్భావసౌ
రభం। ఉద్భిన్నాంకురకుచం అస్ఫుటాంగికసంధికం॥ ౭౯॥ ప్రథమం
యౌవనంతత్ర వర్తమానా మృగేక్షణా। అపేక్షతే మృదుస్పర్శం సహతే
నోచ్చరతాం రతేః॥ ౮౦॥ సఖీకేళిరతాస్వాంగసంస్కారకలితాదరా।
నకోపమాభజతే సపత్నీదర్శనాదిషు॥ ౮౧॥ నాతిలజ్జావతీ కాంత సం
భోగే కింతు శజ్కతే। ... ... *

తా॥ కించిచ్చపలములైనకడకండ్లనుగలదిగాను, మన్మథునిచేవికాసమునొందినముఖపంకజముగలదిగాను, గర్వమువలనగలిగినరజోగంధముతోగూడినదిగాను, నిండు ఎఱుపులేనిపెదవులుగలదిగాను, లావణ్యముయొక్క ప్రకాశమువలనమనోహరమైనదేహముగలదిగాను, వెలయుచుండుభావసౌరభముగలదిగాను, వృద్ధిబొందుమొలకచన్నులుగలదిగాను, చక్కగానేర్పడని అంగములసంధులుగలదిగానునుఉండునది ప్రథమయౌవనమనబడును. ఈయౌవనముగలనాయిక మృదుస్పర్శమునపేక్షించును ఉచ్చరతిని సహింపదు సఖులతోనాడుటయందుప్రియము. తన్నుతానలంకరించుకొనుటయందు ప్రియము సవతినిజూచుటమొదలైనకార్యములందు కోపసంతోషములులేనిదిగానుండుట, ప్రియునియందుఅధికముసిగ్గులేకుండుట, రతియందుభయము, ఈగుణములుకలిగియుండును. .. .. *

ద్వితీయయౌవనలక్షణం

శ్లో॥ స్తనాపీనౌతనుర్మధ్యః పాదేపాణౌచరక్తిమా॥ ౮౨॥ ఊరూకరికరాకా
రౌ అంగంవ్యక్తాంగసంధికం। నితంబోవిపులోనాభి గంభీరాజఘ
నంఘనం ॥ ౮౩ ॥ వ్యక్తరోమావళిస్నిగ్ధ మంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం।
ద్వితీయంయౌవనంతత్ర వర్తమానాసులోచనా॥ ౮౪॥ సఖీషుస్వాశ
యఖ్యాతు స్నిగ్ధాప్రాయేణభామినీ। నప్రసీదత్యనునయైః స్పపత్నీష్వాక్ష్య

సూయిన్॥ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।

తా॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
తాండవమువంటితొడలును, [illegible], [illegible]
[illegible]మైననాభియు, ఘనమయి[illegible] [illegible]
ను, అంగప్రత్యంగములు [illegible] [illegible] [illegible]
ఈయావనముగలనాయిక తనమనోభావముతెలిసినసఖు[illegible] [illegible]
గాను సమాధానపుమాటలచేత [illegible]దిగాను [illegible] [illegible],
అపరాధముల[illegible] [illegible] [illegible]దిగాను రతి[illegible]
[illegible]మితగాక[illegible] [illegible]దిగాను[illegible]

తృతీయయావనము

శ్లో॥ అస్నిగ్ధతానయనయో [illegible] । [illegible]
స్పర్శో[illegible]గానాం[illegible]॥ అథ[illegible] తృతీయ
యావనేభవేత్। తత్రస్త్రీ[illegible] రతి[illegible]
[illegible] తదాకర్షణ[illegible] [illegible]
[illegible]॥

తా॥ నేత్రములయందు [illegible]దియు, [illegible]దియు, దేహ[illegible]
యతప్పినదిగాను, [illegible]మైనస్పర్శము[illegible]దిగాను, కొంచెముదేహ[illegible] [illegible]
గాను, [illegible]దిగాను, [illegible] తృతీయయావనమనబడును, ఈయా
వనముగలనాయిక వ్యాపారములు, రతితంత్రములయందువిశేషచాతుర్యము, నాయ
కునివిడవకయుండుట, నాయకునిస్వాధీనపఱుచుకొను పాండిత్యము, నాయ[illegible]
ములయందుఅసూయలేకయుండుట, సవతులయందుమాత్సర్యములేక యుండు[illegible]
దలయినవి.

శ్లో॥ తత్రశృంగారయోగ్యత్వం రసాస్వాదనకారణం।
ఆద్యద్వితీయయోరేవ నతృతీయస్యవర్ణ్యతే॥

తా॥ ఈమూడువిధములయావనములయందుమొదటిరెండుయావనములే రస
ముచేసంతోషపఱుచుటకు కారణమైనశృంగారయోగ్యత కలది. మూడవయావన
మునకుఈయోగ్యతలేదు॥ [illegible]

శ్లో॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షేపాద్యైర్విభూషణైః।
యేనభూషితవద్భాతి [illegible]॥

తా॥ అం[illegible]ములు[illegible] [illegible] [illegible]అలంకరించ [illegible]
నిచేతశోభించునోయదిరూపమనబడును

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

తా॥ [illegible] నదిగా [illegible] చెప్పబడును. *

[illegible]లక్షణం

శ్లో॥ [illegible] సన్నివేశో యథోచితం।
[illegible] ॥ [illegible]

తా॥ [illegible] సంస్థానము [illegible] యథోచితసన్నివేశము [illegible] ... ... *

అభిరూప్యలక్షణం

శ్లో॥ [illegible] సన్నికట్టితం।
[illegible] ॥ [illegible]

తా॥ [illegible] తనసమీపమునను ఉండు వస్తువునకు తనసారూప్యము [illegible] ... ... *

మార్దవలక్షణం.

శ్లో॥ స్పృష్టం యత్రాంగ మస్పృష్ట మివస్యాన్మార్దవం హితత్ ।

తా॥ దేహమునంటిన [illegible] అంటబడనిదానివలెనుండునది మార్దవమనబడును. *

సౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ [illegible] అంగేషు కోమలస్యాపి [illegible]॥ [illegible]
తత్సౌకుమార్యం త్రేథాస్యా [illegible] ప్రభేదతః।

తా॥ [illegible] కోమలమైన [illegible] స్పర్శమును సహింపమి సౌకుమార్యము. ఆ సౌకుమార్య [illegible] ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ-భేదములవలన [illegible]

ఉత్తమసౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ అంగం పుష్పాదిసంస్పర్శా సహం యేనతదుత్తమం॥ [illegible]

తా॥ ఏగుణముచేత అంగము పుష్పముల స్పర్శమును కూడ నోర్వదో యది ఉత్తమ సౌకుమార్యము ... ...

మధ్యమ సౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ సహస్తకరస్పర్శం యేనాంగంమధ్యమం హితత్।

తా॥ ఏగుణముచేత అంగము కరస్పర్శమును సహింపదో యది మధ్యమసౌకుమార్యము

అధమసౌకుమార్యలక్షణం

శ్లో॥ యేనాం [illegible]

తా॥ [illegible]
[illegible]ర్యము   చేష్టా యథా
శ్లో॥ [illegible]
తా॥ [illegible]
అలంకృతిర్యథా
శ్లో॥ [illegible]
తా॥ అలంకృతి వస్త్రములు, భూషణములు [illegible]
ముంచేసబడెడుగులాను   తటస్థాయథా
శ్లో॥ తటస్థాశ్చంద్రికాధార [illegible]
[illegible]
ధారవా॥ ప్రాసా[illegible] ప్రతా[illegible]
మూహ్యంయథా[illegible] ముప[illegible]గోప[illegible]
తా॥ చంద్రికాధారమునైన[illegible]ములు, చంద్రోదయము[illegible] [illegible]లు
నించియుందురసోలప్పకము, [illegible] భ్రమరములు. [illegible]
ము, దీర్ఘికలు, మేఘనాదము. ప్రాసాదము[illegible]ము, [illegible]రము, క్రీడా[illegible]లు, [illegible]
లు మొదలైనవి ఉపభోగోపయోగవస్తువులు లెట[illegible] - [illegible]
నూహించుకోవలసినది.   అథ అనుభావలక్షణం
శ్లో॥ భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం[illegible]
తేనుభావా ఇతిఖ్యాతా [illegible]
తెచతుర్ధాచిత్తగాత్ర వాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా॥ [illegible]
తా॥ స్వహేతువైనమనోగతాభిప్రాయమును ప్రత్యక్షము[illegible]నేబయలుపఱచున
వియనుభావములు ఇవి చిత్తజాను భావములు, గాత్రజానుభావములు, వాగారంభా
నుభావములు, బుద్ధ్యారంభానుభావములు. అనినాలుగురకములు
చిత్తజానుభావాః[illegible]
శ్లో॥ తత్రచభావో హావో హేలా శోభా చ కాంతిదీప్తీచ।
ప్రాగల్భ్యం మాధుర్యం ధైర్యౌదార్యేచచిత్తజా[illegible]
తా॥ ఆనలుదెఱంగులఅనుభావములయందు భావము, హావము [illegible], శోభ, కాం
తి, దీప్తి, ప్రాగల్భ్యము, మాధుర్యము, ధైర్యము, ఔదార్యము, ఇవి చిత్తజానుభావము
లనబడును.   భావలక్షణం.
శ్లో॥ నిర్వికారస్యచిత్తస్య భావస్స్యాదాద్యవిక్రియా।
గ్రీవారేచకసంయుక్తో భ్రూనేత్రాదివికాస[illegible]
తా॥ వికారములేనిమనసునందు[illegible] భావమనబడును, అది గ్రీవా[illegible]
క్తమై భ్రూనేత్రాది[illegible]వికాసమును[illegible]

హావలక్షణం

శ్లో॥ భావ ఏవ స్ఫురన్నేత్రప్రకాశో యః స హావ ఇతి కథ్యతే।

తా॥ ఆ భావము నేత్రాంచలముల నయనంచు ప్రకాశించెనేని యది హావమనబడును

హేలాలక్షణం

శ్లో॥ భావవిభావవేద్యా లలితాభినయాత్మికా॥౧౦౫

తా॥ ఆ భావమే లలితాభినయమై ప్రకటమగునప్పుడు హేలయనబడును.

శోభాలక్షణం

శ్లో॥ సా శోభా రూపభోగాద్యైర్యత్స్యాదంగవిభూషణం।

తా॥ రూపభోగాదులచే దేహము నలంకరించుకొనుట శోభయనబడును.

కాంతిలక్షణం

శ్లో॥ శోభైవ కాంతిరాఖ్యాతా మన్మథాప్యాయనోజ్జ్వలా॥౧౦౬

తా॥ ఆ శోభయే మన్మథవిషయతృప్తి జేయుటయందు ప్రకాశించెనేని యది కాంతి యనబడును.

దీప్తిలక్షణం

శ్లో॥ కాంతిరేవ వయోభోగదేశకాలగుణాదిభిః।
ఉద్దీపితాతివిస్తారం యాతా చేద్దీప్తిరుచ్యతే॥౧౦౭

తా॥ ఆ కాంతియే వయోభోగదేశకాలగుణాదులచే మిక్కిలి యధికమాయెనేని యది దీప్తియనబడును

ప్రాగల్భ్యలక్షణం.

శ్లో॥ నిశ్శంకత్వం ప్రయోగేషు ప్రాగల్భ్యం పరికీర్తితం।

తా॥ ప్రయోగములయందు నిశ్శంకవృత్తి ప్రాగల్భ్యమనబడును.

మాధుర్యలక్షణం

శ్లో॥ మాధుర్యం నామ చేష్టానాం సర్వావస్థాసు మార్దవం॥౧౦౮

తా॥ సర్వావస్థలయందును వ్యాపారములయొక్క మృదుత్వమే మాధుర్యమనబడును.

ధైర్యలక్షణం

శ్లో॥ స్థిరా చిత్తోన్నతిర్యా తు తద్ధైర్యమితి సంజ్ఞితం।

తా॥ దృఢమైన చిత్తవృత్తి ధైర్యమనబడును. ... ...

ఔదార్యలక్షణం

శ్లో॥ ఔదార్యం వినయం ప్రాహుః సర్వావస్థానుగం బుధాః॥౧౦౯

తా॥ సర్వావస్థలయందు ననుసరించిన వినయమును ఔదార్యమని చెప్పుదురు.

అథ గాత్రజానుదావానిరూప్యంతే

శ్లో॥ లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం।
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకం లలితం తథా॥౧౧౦
విహృతం చేతి విజ్ఞేయాః స్త్రీణాం దశ గాత్రజాః।

తా॥ లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి, విభ్రమము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, బిబ్బోకము, లలితము, విహృతము, ఈపదియు స్త్రీల శృంగారచేష్టలనఁబడును

లీలాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియానుసరణం యత్తు మధురాలాపపూర్వకమ్ ॥౧౧౧
చేష్టితైస్తత్తథాఖ్యాతి సాలీలేత్యభిధీయతే।

తా॥ మధురాలాపములు మొదలైనచేష్టలచే నాయకుని ననుసరించుట లీలయనఁబడును.

విలాసలక్షణం

శ్లో॥ ప్రియసంప్రాప్తిసమయే భ్రూనేత్రాననకర్మభిః।౧౧౨
తాత్కాలికో విశేషోయః స విలాస ఇతీరితః।

తా॥ నాయకుడువచ్చెడిసమయమందు కనుబొమలు కన్నులు మొగము వీనిచేతనక్కడ కలుగువిశేషమెద్దో, యదివిలాసమనఁబడును. ... ... *

విచ్ఛిత్తిలక్షణం.

శ్లో॥ ఆకల్పకల్పనాకల్పా విచ్ఛిత్తిః కాంతికృత్ ॥౧౧౩

తా॥ అలంకారవిన్యాసములకు సమానమై మెరయుచునుండునది విచ్ఛిత్తియనఁబడును.

విభ్రమలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాగమనవేళాయాం మదనావేశసంభ్రమాత్।
విభ్రమోంగదహారాది భూషాస్థానవిపర్యయః॥౧౧౪

తా॥ ప్రియుడువచ్చెడిసమయమందు మన్మథావేశసంభ్రమముచే అంగదములు హారములు మొదలైనభూషణస్థానవిపర్యయము విభ్రమమనఁబడును. ... *

కిలికించితలక్షణం.

శ్లో॥ శోకరోషాశ్రుహర్షాదేస్సంకరః కిలికించితం।

తా॥ శోకము కోపము కన్నీరు సంతోషము వీనికూడిక కిలికించితమనఁబడును. *

మోట్టాయితలక్షణం.

శ్లో॥ స్వాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయితమితీరితం॥౧౧౫

తా॥ తనకోరికను బయలుపఱచుట మోట్టాయితమనఁబడును. ... *

కుట్టమితలక్షణం.

శ్లో॥ కేశాధరాదిగ్రహణే మోదమానాపి మానసే।
దుఃఖితేవ బహిఃకుప్యేద్యత్ర కుట్టమితం తత్ ॥౧౧౬

తా॥ రతికాలమునందు వెండ్రుకలు అధరము మొదలైన వానియొక్కగ్రహణమందు మనసులో సంతోషముగలదై యుండినను బయటికి దుఃఖితురాలువలె కోపించుట కుట్టమితమనబడును.

బిబ్బోకలక్షణం

శ్లో॥ ఇష్టేప్యనాదరో గర్వాత్ మనాక్ బిబ్బోక ఇష్యతే।

తా॥ గర్వమువలన ప్రియవస్తువందు కొంచెమైన అనాదరణము బిబ్బోకమనఁబడును.

లలితలక్షణం

శ్లో॥ విన్యాసభంగిరంగానాం భ్రూవిలాసమనోహరాః ॥౧౧౭
సుకుమారా భవేద్యత్ర లలితం తదుదీరితం।

తా॥ అంగవిన్యాసపద్ధతులు మనోహరభ్రూవిలాసములు సుకుమారము లై యుండిన అది లలిత మనబడును. ... ... •

విహృతలక్షణం.

శ్లో॥ ఈర్ష్యయా మానలజ్జాభ్యాం మదాత్తం యోగ్యముత్తరం ।౧౧౮
క్రియయా వ్యజ్యతే యత్ర విహృతం తదుదీరితం।

తా॥ ఈర్ష్యచేతగాని, కోపముచేతగాని, సిగ్గుచేతగాని, తగుపాటియుత్తరమియ్యక క్రియలచే తెలుపబడెనేని అది విహృత మనబడును ... •

వాగారంభానుభావాన్నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ ఆలాపశ్చ విలాపశ్చ సంలాపశ్చ ప్రలాపకః॥ ౧౧౯ అనులాపోపలాప
శ్చ సందేశశ్చాతిదేశకః। నిర్దేశశ్చాపదేశశ్చ వ్యపదేశోపదేశకౌ॥౧౨౦
ఏవం ద్వాదశధాప్రోక్తా వాగారంభా విచక్షణైః। ... •

తా॥ ఆలాపము, విలాపము, సంలాపము, ప్రలాపము, అనులాపము, అపలాపము, సందేశము, అతిదేశకము, నిర్దేశము, అపదేశము, వ్యపదేశము, ఉపదేశము, ఈపండ్రెండును వాగారంభానుభావములనబడును. ... •

ఆలాపవిలాపలక్షణె.

శ్లో॥ తత్రాలాపః ప్రియోక్తిస్స్యాద్విలాపో దుఃఖజం వచః॥౧౨౧

తా॥ అందు సంతోషపుమాట ఆలాపమగును. దుఃఖముచే గలుగు పలుకు విలాపమగును.

సంలాపలక్షణం.

శ్లో॥ ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్వాక్యం సంలాపః పరికీర్తితః।

తా॥ ఉక్తిప్రత్యుక్తిగల మాట సంలాపమనబడును. ... •

ప్రలాపానులాపలక్షణె.

శ్లో॥ వ్యర్థాలాపః ప్రలాపస్స్యాదనులాపో ముహుర్వచః॥౧౨౨

తా॥ ఉపయోగములేని మాట ప్రలాపమనబడును. చెప్పినమాటలనే చెప్పుట అనులాపమనబడును.

అపలాపలక్షణం.

శ్లో॥ అపలాపస్తు పూర్వోక్తస్యాన్యథా యోజనం భవేత్।

తా॥ మొదట చెప్పినమాటను వేఱువిధముగా త్రిప్పుట అపలాపమగును. •

సందేశలక్షణం.

శ్లో॥ సందేశస్తు ప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణం భవేత్॥౧౨౩

తా॥ ఊరికిపోయియుండు నాయకునికి తనసంగతులను సుఖదుఃఖములను గెలుపుట సందేశమనబడును. ... ... •

అతిదేశలక్షణం

శ్లో॥ సాతిదేశో మదుక్తాని తదుక్తానీతియద్వచః॥

తా॥ నేను చెప్పిన మాటలే అతడు చెప్పిన మాటలనుట అతిదేశమనఁబడును.

నిర్దేశలక్షణం.

శ్లో॥ నిర్దేశస్తు భవేత్సోయ మహమిత్యాదిభాషణం॥ ౧౭౪

తా॥ వాడు, వీడు, వాడు, నేను, మొదలైన పలుకులు నిర్దేశమనఁబడును.

అపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ అన్యార్థకథనం యత్ర సోపదేశ ఇతీరితః॥

తా॥ అర్థాంతరమును తెలియఁజెప్పు పలుకు అపదేశమనఁబడును.

ఉపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ యచ్ఛిష్యార్థం తు వచన ముపదేశస్స ఉచ్యతే॥ ౧౭౫

తా॥ శిష్యులకొఱకు ఆచార్యులచే జెప్పఁబడు పలుకు ఉపదేశమనఁబడును.

వ్యపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ వ్యాజేనాత్మాభిలాషోక్తి ర్యాసాస్యాద్వ్యపదేశకః॥

తా॥ ఇతరవ్యాజమున తనకోరికను దెలుపుట వ్యపదేశమనఁబడును

అథబుద్ధ్యారంభానుభావాన్నిరూప్యంతే

శ్లో॥ బుద్ధ్యారంభాస్తథా ప్రోక్తా రీతివృత్తిప్రవృత్తయః॥ ౧౭౬

తా॥ ఈ బుద్ధ్యారంభానుభావములు రీతియనియు, వృత్తియనియు, ప్రవృత్తియనియు, ముత్తెఱంగులగును. ... ...

శ్లో॥ ప్రబంధాదిషు తే జ్ఞేయా భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥

తా॥ ఇవి ప్రబంధము మొదలైనవానియందు భావశాస్త్రజ్ఞులచే ఎఱుఁగఁదగినవి.

అథసాత్త్వికభావాన్నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ అన్యేషాం సుఖదుఃఖాది భావేషు కృతభావనం॥ ౧౭౭ ॥ ఆనుకూల్యేన య
చ్చిత్తం భావకానాం ప్రవర్తతే। తత్సత్త్వమితివిజ్ఞేయం ప్రాజ్ఞైస్తత్సో
ద్భవానిమాన్॥ ౧౭౮॥ సాత్త్వికా ఇతి జానంతి భరతాద్యా మహర్షయః॥
తే స్తంభస్స్వేదరోమాంచ స్స్వరభేదశ్చ వేపథుః॥ ౧౭౯॥ వైవర్ణ్యమ
శ్రుప్రళయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికామతాః॥ ...

తా॥ ఇతరులయొక్క సుఖదుఃఖములు మొదలైన భావములయందు ఆనుకూల్యము తో కృతభావనలై యేమనస్సు ప్రవర్తించుచున్నదో యది సత్త్వమనఁబడును. అందునుండి కలుగు భావములు సాత్త్వికములౌను. అవి స్తంభమనియు, రోమాంచమనియు, స్వరభేదమనియు, వేపథువనియు, వైవర్ణ్యమనియు, అశ్రువనియు, ప్రళయమనియు, ఈయెనిమిది సాత్త్వికభావములనఁబడును. ... ...

స్తంభలక్షణం.

శ్లో॥ స్తంభోహర్షభయామర్షవిషాదాద్భుతసంభవః॥౧౩౦
అనుభావోభవేదత్ర నిష్క్రియాంగత్వమేవహి॥

తా॥ స్తంభమనుసాత్త్వికభావము సంతోషము, భయము, కోపము, విషాదము, ఆశ్చర్యము, వీనివలనగును నిష్క్రియాంగత్వము. ... ... *

స్వేదలక్షణం

శ్లో॥ నిదాఘహర్షవ్యాయామ శ్రమక్రోధభయాదిభిః॥౧౩౧
స్వేదస్సంజాయతేతత్ర త్వనుభావాస్తదంత్యమీ।
స్వేదాపనయవాతేచ్ఛా వ్యజనగ్రహణాదయః॥౧౩౨

తా॥ ఎండ, సంతోషము, వ్యాయామము, శ్రమము, క్రోధము భయము, మొదలైనవానిచేత స్వేదము అనగా చెమటకలుగును. అప్పుడు చెమటను తుడుచుకొనుట, గాలిని ఇచ్చించుట, వ్యజనగ్రహణము మొదలైన అనుభావములు గలుగును. *

రోమాంచలక్షణం.

శ్లో॥ రోమాంచోవిస్మయోత్సాహ హర్షాద్యైస్తత్ర విక్రియాః॥
రోమోద్గమోత్పులకిత విక్రియా స్తత్రకోవిదైః॥౧౩౩

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఉత్సాహము, సంతోషము, మొదలైనవానిచేత రోమాంచము కలుగును అందు గగుర్పొడుచుట మొదలయిన వికారములు కలుగును. *

స్వరభేదలక్షణం.

శ్లో॥ స్వరభేదస్సుఖాద్యైస్తు తత్రస్యుర్గద్గదాదయః॥

తా॥ సుఖాదులచే స్వరభేదము కలుగును. ఇందు డగ్గుత్తిక మొదలైనవి కలుగును. *

వేపథులక్షణం

శ్లో॥ వేపథుర్హర్షసంత్రాస జ్వరక్రోధాదిభిర్భవేత్॥౧౩౪
అత్రానుభావాస్స్మరణ గాత్రకంపాదయోమతాః॥

తా॥ సంతోషము, వెఱచుట, జ్వరము, కోపము, మొదలైనవానిచే వేపథువు కలుగును ఇందు స్మరించుట, దేహము వణకుట, మొదలైనవి గలుగును. *

వైవర్ణ్యలక్షణం.

శ్లో॥ విషాదపరరోషాద్యైర్వైవర్ణ్యముపజాయతే॥౧౩౫
ముఖవర్ణపరావృత్తిః కార్శ్యాద్యాస్తత్రవిక్రియాః॥

తా॥ విషాదము, ఇతరులయందుగల రోషము, మొదలైనవానిచే వైవర్ణ్యము గలుగును. ఇందు ముఖతేజస్సు మారుట, చిక్కిపోవుట, మొదలైనవి గలుగును. *

అశ్రులక్షణం.

శ్లో॥ విషాదరోషసంతోష ధూమాద్యైరశ్రువిక్రియాః॥౧౩౬
బాష్పబిందుపరిక్షేప నేత్రసమ్మార్జనాదయః॥

తా॥ వ్యసనము కోపము సంతోషము, రోగము, మొదలైనవానిచే అశ్రుప్రవాహము
ను ఇందు కన్నీరు విడిలించుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట, మొదలయిన వికారములగును.

ప్రళయలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రళయస్సుఖదుఃఖాద్యైశ్చేతస్సర్వవిసంజ్ఞతా॥ ౧౩౭

తా॥ ప్రళయమనగా సుఖదుఃఖాదులచేగలుగు ప్రజ్ఞాభంగము.

శ్లో॥ ఏతేషాం సత్వమూలత్వాత్ భావానాం సాత్త్వికప్రథా।
అనుభావాశ్చ కథితాః భావసంసూచనాదయః॥ ౧౩౮
ఏవం ద్వైవిధ్యమేతేషాం దర్శితం భావకోవిదైః॥

తా॥ సత్వమూలములైనవి గనుక వీనికి సాత్త్వికభావములని పేరు. భావసంసూచకములు అనుభావములనబడును ఇట్లు అనుభావములు రెండు విధములుగ నెంచఁబడును.

శ్లో॥ విభావా అనుభావాశ్చ తే భవంతి పరస్పరం॥ ౧౩౯
కార్యకారణభావాశ్చ జ్ఞేయా భావవిశారదైః॥

తా॥ విభావానుభావములు ఒకటికొకటి కార్యకారణభావములుగాను భావజ్ఞులచేత ఎఱుగఁదగినవి.

ఇత్యనుభావాస్సమాప్తాః.

అథవ్యభిచారిభావా నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ వ్యభి ఇత్యుపసర్గౌ ద్వౌ విశేషాభిముఖత్వయోః॥ ౧౪౦
విశేషేణాభిముఖ్యేన చరంతి స్థాయినం ప్రతి।
వాగంగసత్త్వయుక్తా యే జ్ఞేయా స్తే వ్యభిచారిణః॥ ౧౪౧

తా॥ పలుకు, దేహము, సత్వము, వీనితోఁ గూడినవై స్థాయికి విశేషాభిముఖములుగా దిరుగు భావములు వ్యభిచారిభావములని తెలియఁగవలయును.

శ్లో॥ విచారయంతి వా సమ్యగితి సంచారిణోపి తే।

తా॥ అవి స్థాయికను వాగు గదలింపఁజేయుచున్నవి గనుక సంచారులనియును జెప్పబడును.

శ్లో॥ ఉన్మజ్జంతో నిమజ్జంతః స్థాయిన్యంబునిధావివ॥ ౧౪౨
ఊర్మివద్వర్ధయంత్యేనం యాంతి తద్రూపతాం చ తే।

తా॥ ఏ భావములు స్థాయియందు సముద్రమందుండు నలలవలె తానువివృద్ధిఁ బొందించి తద్రూపతను పొందుచున్నవో అవి వ్యభిచారిభావములనబడును.

నిర్వేదాదయో నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ నిర్వేదగ్లానిశంకాశ్చ తథాసూయామదశ్శ్రమః॥ ౧౪౩॥ ఆలస్యం చైవ
దైన్యం చ చింతా మోహో ధృతిః స్మృతిః। వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో

జడతా తథా ॥౧౪౪॥ గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ।
సుప్తిర్విబోధోఽమర్షశ్చాప్యవహిత్థమథోగ్రతా ॥౧౪౫॥ మతిర్వ్యాధిస్త
థోన్మాదస్తథా మరణమేవ చ। త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభి
చారిణః॥ త్రయస్త్రింశదమీ భావాః సమాఖ్యాతాస్తు నామతః।

తా॥ నిర్వేదము, గ్లాని, శంక, అసూయ, మదము, శ్రమము, ఆలస్యము, దైన్యము, చింత, మోహము, ధృతి స్మృతి, వ్రీడ, చపలత, హర్షము, ఆవేగము, జడత, గర్వము, విషాదము, ఔత్సుక్యము, నిద్ర, అపస్మారము, సుప్తి, విబోధము, అమర్షము, అవహిత్థ, ఉగ్రత, మతి, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మరణము, త్రాసము, వితర్కము, ఈముప్పదిమూడును వ్యభిచారిభావములని చెప్పఁబడును. ... *

నిర్వేదలక్షణం.

శ్లో॥ తత్త్వజ్ఞానాచ్చ శోకాద్యాద్ దారిద్ర్యాత్ వియోగతః॥ ౧౪౬
దుఃఖాదేరపి చైవ స్యాత్ మతిర్నిర్వేద ఉచ్యతే।

తా॥ తత్త్వజ్ఞానము, వేదనీకము, సంకటము, వియోగము, దుఃఖము మొదలైనవాని చేఁగలుగునట్టి బాధ నిర్వేదమనఁబడును. ... *

గ్లానిలక్షణం.

శ్లో॥ ఆధివ్యాధిజరాతృష్ణా వ్యాయామసురతాదిభిః॥ ౧౪౭
నిష్ప్రాణతా గ్లానిరత్ర క్షామాంగవచనక్రియాః।
కలామత్యాహవైవర్ణ్యనయనభ్రమకాదయః॥ ౧౪౯

తా॥ మనోవ్యాధి, రోగము, ముసలితనము, దప్పి, వ్యాయామము, సురతము, ఇవి మొదలైనవానిచేఁగలుగు దౌర్బల్యము గ్లానియగును. ఇందు- దేహము చిక్కుట, పన్నవలుకులు, మెల్లనపనులు, కళావిషయములయందు ఉత్సాహము లేకయుండుట, వైవర్ణ్యము, కన్నులు తిరుగుట, ఇవి మొదలైనవికారములుగలవు. ... *

శంకాలక్షణం.

శ్లో॥ శంకా చౌర్యాపరాధాద్యైః స్వానిష్టోత్ప్రేక్షణం మతం।
తత్ర చేష్టా ముహుః పార్శ్వవీక్షణం ముఖశోషణం॥ ౧౫౦
అవకుంఠనవైవర్ణ్యకంఠసాదాదయోఽపి చ।

తా॥ చౌర్యాపరాధాదులచేదనకహితమును త్ప్రేక్షించుట శంకయనఁబడును. ఇందు మాటిమాటికి పార్శ్వములను చూచుట, మోము వాడుట, ముసుఁగిడుట, వైవర్ణ్యము, కంఠగద్గదము, మొదలైనచేష్టలుగలవు. ... ...

శ్లో॥ ద్వివిధా చేయమాత్మోత్థా పరోత్థా చేతి భేదతః॥౧౫౧॥ స్వకార్యజనితా
సోత్థా ప్రాయోవ్యంగ్యేయమింగితైః। ఇంగితాని తు పక్ష్మభ్రూతారకా
దృష్టివిక్రియాః॥౧౫౨॥ పరోత్థా తు పరస్మాత్ స్యాత్ పరస్యాకారతో భవేత్।

ప్రామేణాకారచేష్టాద్యైః తామిమామనుభావయేత్ ॥౧౫౩ సాత్త్వి
త్త్వికశ్చేష్టా హ్యంగప్రత్యంగజాః క్రియాః। ... *

తా॥ ఈశంక ఆత్మోత్థశంకయనియు, పరోత్థశంకయనియు, ఇరుదెఱఁగులైన కార్యమువలనకలుగునది స్వోత్థశంక. ఇందు గుప్తంగితములు చెప్ప, కనుబొమలు, కన్నుగ్రుడ్లు, చూపు వీనియందుగలుగు వికారములు ఇతరులఆకారమువలన గలుగుచెమటలు పరోత్థశంకయనబడును వరుసగానాకారచేష్టలచే ఈరెండువిధములశంకను ఊహింపవచ్చును. ఆకారము, సాత్త్వికము, చేష్టలు, అంగప్రత్యంగములయందుగలుగు క్రియాభేదములు. అసూయాలక్షణం.

శ్లో॥ పరసౌభాగ్యసంపత్తి విద్యాశౌర్యాదిహేతుకః ॥౧౫౪
గుణేపిదోషారోపస్స్యా దసూయాత్రచ క్రియాః।
ముఖాపవర్తనంగర్హా భ్రూభేదానాదరాదయః॥౧౫౫

తా॥ ఇతరులసౌభాగ్యము, సంపత్తి, విద్య, శౌర్యము, మొదలగుహేతువులచే గుణమందుకూడదోషారోపణముజేయుట అసూయయనబడును. ఇందు మోమునుత్రిప్పుట నిందించుట, భ్రూభేదము, ఉపేక్ష, ఇవిమొదలయిన క్రియలుగలవు *

మదలక్షణం.

శ్లో॥ మదస్త్వానందసమ్మోహ సంభేదోమదిరాదిజః।
సత్రిధాతరుణోమధ్యో పకృష్టశ్చేతిభేదవాన్ ॥౧౫౬

తా॥ మదమనునది మద్యముమొదలయినవానిచేగలుగు ఆనందసమ్మోహములయొక్క సంభేదము. ఆమదము—తరుణమదమనియు, మధ్యమదమనియు, అపకృష్టమదమనియు, మూడువిధములు. ... ... *

శ్లో॥ దృష్టిస్స్మేరాముఖేరాగః సస్మితాకులితంవచః।
లలితావిద్ధగత్యాద్యా శ్చేష్టాస్స్యుస్తరుణేమదే॥౧౫౭

తా॥ తరుణమదమందు గర్వపుజూపులు, ముఖమందు ఎఱుపు, చిఱునగవుసంభ్రమమునుగలపలుకు, ఒయారపునడ, ఇవిమొదలయిన చేష్టలుగలుగును. *

శ్లో॥ మధ్యమేతుమదేవాచి స్ఖలనంఘూర్ణనందృశోః।
గమనేవక్రతాబాహ్వో ర్విక్షేపస్రస్తతాదయః॥౧౫౮

తా॥ మధ్యమమదమందు వాక్కునతడబాటు, గ్రుడ్లుతిరుగుట, వంకరగనడచుట, చేతులనాడించుట వ్రేలవేయుట, మొదలయిన చేష్టలుగలవు ... *

శ్లో॥ అపకృష్టేతుచేష్టాస్స్యు ర్గతిభంగోవిసంజ్ఞతా।
నిష్ఠీవనంముహుశ్శ్వాసో హిక్కాఛర్ద్యాదయోమతాః॥౧౫౯

తా॥ అపకృష్టమదమందు గతిభంగము, మూర్ఛిల్లుట, తెలివితప్పియుండుట, ఉమియుట, వెక్కిళ్లు వాంతి, మొదలైనచేష్టలుగలుగును. ... *

శ్లో॥ఉత్తమప్రకృతిశ్శేతే మధ్యోహసతిగాయతి।
అధమప్రకృతిర్నిత్యం పరుషంవక్తిరోదితి॥౧౬౦

తా॥ఉత్తమమదమునుగలవాడు పండుకొనియుండును. మధ్యమమదమునుగలవాడు నవ్వుచుపాడుచునుండును అధమమదమునుగలవాడు క్రూరముగను వికారముగను మాటలాడుచునుదుఃఖించుచునుండును. ... ... •

శ్రమలక్షణం

శ్లో॥శ్రమోమానసఖేదస్స్యాదధ్వనృత్తరతాదిభిః। అంగమర్దననిశ్వాస పాదసంవాహనానిచ। ౧౬౧ ॥ జృంభణంమందయానత్వం ముఖనేత్రవికూణనం।సీత్కృతిశ్చేతివిజ్ఞేయా అనుభావాశ్శ్రమాశ్రితాః॥ ౧౬౨

తా॥త్రోవనడచుట, నృత్తమాడుట, క్రీడమొదలైనవ్యాపారములచేగలుగుమానసఖేదముశ్రమమనబడును. ఇందు అంగమర్దనము,నిట్టూర్పు, కాళ్లపిసుకుట, ఆవలింత, మందముగనడచుట, ముఖమునుకన్నులనువంకరచేసికొనుట, సత్కారముచేయుట, ఈఅనుభావములుగలుగును. ... ... •

ఆలస్యలక్షణం.

శ్లో॥స్వభావభయసౌహిత్యగర్వనిర్భయతాదిభిః। కృచ్ఛ్రక్రియాభిముఖత్వంయత్తదాలస్యమిహక్రియాః॥౧౬౩॥అంగభంగక్రియాద్వేషజృంభణాక్షివిమర్దనాః।శయ్యాసనైకప్రియతా తంద్రీనిద్రాదయోపిచ॥౧౬౪

తా॥స్వభావము,భయము,తృప్తి,గర్వము,భయములేకయుండుట, మొదలగువానివలనవిళంబనముగపనులను యత్నించుట ఆలస్యమనబడును. ఇందు అంగభంగము, క్రియాద్వేషము, ఆవలింత, నేత్రములునలుపుట, పండుకొనుటయందును కూర్చుండుటయందును ముఖ్యముగాప్రియముగలుగుట, కన్నులుమూతలుపడుట, నిదురమొదలైనక్రియలుగలుగును.

దైన్యలక్షణం

శ్లో॥హృత్తాపదుర్గతత్వాద్యైర్దైన్యంహిదీనతా।
అత్రానుభావామాలిన్య గాత్రస్తంభాదయోమతాః॥౧౬౫

తా॥మనస్తాపము,పేదఱికము,మొదలయినవానిచేగలుగు అణుకువదైన్యమనబడును. ఇందుమాలిన్యదేహస్తంభాద్యనుభావములుగలుగును. ... •

చింతాలక్షణం.

శ్లో॥ఇష్టవస్త్వపరిప్రాప్త్యైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః।
చింతాధ్యానాత్మికాతస్యామనుభావాభవంత్యమీ॥ ౧౬౬
కార్శ్యాధోముఖ్యసంతాపనిశ్వాసోచ్ఛ్వసనాదయః॥

తా॥ ప్రియవస్తువులులభింపనందువలన ఐశ్వర్యభ్రంశనము మొదలయినవానిచేతగలుగుధ్యానమచింతయనబడును ఇందు మేనుచిక్కుట, తలవంపు, సంతాపము,నిట్టూర్పు, మొదలైనవిగలుగును. ... ... •

మోహలక్షణం

శ్లో॥ ఆపద్భీతివియోగాద్యైర్మోహః స్యాద్ధృదయమూఢతా।
విక్రియాస్తత్ర విజ్ఞేయా ఇంద్రియాణాం చ మూఢతా॥౧౬౭
నిశ్చేష్టతాంగభ్రమణ పతనాఘూర్ణనాదయః।

తా॥ ఆపత్తు, భయము, వియోగము మొదలైనవానిచే మనస్సునకేమియుఁ దెలియక పోవుట మోహమనఁబడును. ఇందు ఇంద్రియములకు జ్ఞానము లేకుండుట, చేష్టలు లేకయుండుట, దేహము తిరుగుట, పడుట, గ్రుడ్లు గిరగిర రాడుట, ఇవి మొదలైన విక్రియలు గలుగును.

ధృతిలక్షణం.

శ్లో॥ జ్ఞానవిజ్ఞానగుర్వాదిభక్త్యర్థాగమనిర్మితైః॥౧౬౮॥ అర్థాదిభిశ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యం ధృతిరుచ్యతే। అత్రానుభావా విజ్ఞేయాః ప్రాప్తార్థానుభవస్తథా॥౧౬౯॥ అప్రాప్తాతీతనష్టార్థానభిసంశోచనాదయః।

తా॥ మోక్షవిషయకజ్ఞానము, శాస్త్రజ్ఞానము, గురుభక్తి, నానావిషయములప్రాప్తి, సిగ్గు, మొదలైనవానిచేత మనస్సునకు ఇచ్ఛ లేకయుండుట ధృతియనఁబడును. ఇందు లభించినదానిని అనుభవించుట, పొందఁబడని విషయములు కడచిన విషయములు నష్టవిషయములు వీనికిగా మనస్సునఁ జింత లేకయుండుట, మొదలయినవి గలుగును.

స్మృతిలక్షణం.

శ్లో॥ స్వతశ్చిత్తదృఢాభ్యాసాత్ సదృశాలోకనాదిభిః॥౧౭౦
స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థప్రతీతిస్తత్ర విక్రియాః।
కంపనోద్వహనే మూర్ధ్నో భ్రూవిక్షేపాదయోఽపి చ॥౧౭౧

తా॥ మనోభ్యాసబలముచేత తనంతటను సమానవస్తువులచూపు మొదలైనవానిచే గలుగు పూర్వానుభూతార్థజ్ఞానము స్మృతియనఁబడును. ఇందు శిరస్సును ఆడించుట, ఊఁచుట, కనుబొమలవిక్షేపములు మొదలైనవి గలుగును.

వ్రీడాలక్షణం.

శ్లో॥ అకార్యకరణావజ్ఞాస్తుతినూతనసంగమైః। ప్రతీకారక్రియాద్యైశ్చ వ్రీడా త్వనతిధృష్టతా॥౧౭౨॥ తత్ర చేష్టా నిగూఢోక్తిరాధోముఖ్యవిచింతనే। అనిర్గమో బహిర్వాపి దూరాదేవావకుంఠనం॥౧౭౩॥ నఖానాం కృంతనం భూమిలేఖనం చైవమాదయః॥

తా॥ అకార్యము జేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, నూతనసంగమము, ప్రతీకారక్రియ మొదలైనవానిచేత అతిధార్ష్ట్యము లేకయుండుట వ్రీడయనఁబడును. ఇందు మఱుఁగుగ మాటాడుట, తలవంపు, యోచించుట, బయటరాకుండుట, దూరముగానే ముసుఁగిడుట, గోళ్లు గిల్లుట, నేలఁ గీరుట, ఇవి మొదలైనవి గలుగును.

చపలతాలక్షణం.

శ్లో॥ రాగద్వేషాదిభిశ్చిత్తలాఘవం చాపలం భవేత్॥౧౭౪

చేష్టామాత్రాపచారేణ తిరస్కారావలోకనే।
నిష్ఠ్యూతస్మితపారుష్య తాడనాక్షేపణాదయః॥౧౭౫

తా॥ అసూయ, ద్వేషము, మొదలైనవానిచే మనస్సులో గలుగు లాఘవము చాపలమౌను. ఉమ్మి వేయుట, తిరస్కరించుకొనుట, చూచుట, వెక్కిరించుట, కఠినపుమాటలు కొట్టుట, ఆక్షేపించుట, మొదలైన చేష్టలు గలుగును ...

హర్షలక్షణం.

శ్లో॥ మనోరథస్య లాభేన సిద్ధయోగ్యస్య వస్తునః। మిత్రసంగాచ్చ దేవాదిప్ర
సాదేన పతేర్పితః॥ ౧౭౬ ॥ మనః ప్రసాదో హర్షస్స్యాత్ తత్ర నేత్రాస్య
ఫుల్లతా। ప్రియభాషణమాశ్లేషః పులకానాం ప్రరోహణం॥౧౭౭॥ స్వే
దోద్గమశ్చ హస్తేన హస్తసంతాడనాదయః। ...

తా॥ మనోరథము యొక్క సిద్ధి యోగ్యమైన వస్తువు యొక్క లాభము చేతను, మిత్రుల సంగమము చేతను, దేవతాదుల ప్రసాదము చేతను గలిగింపబడిన మనః ప్రసాదము హర్షము. ఈ హర్షమునందు ముఖము కన్నులు వికసించుట, ప్రియభాషణము, ఆశ్లేషము, పులకరింపు, చెమటగలుగుట, చేతులు తట్టుట మొదలైనవి గలుగును. ...

ఆవేగలక్షణం.

శ్లో॥ చిత్తస్య సంభ్రమోయస్స్యా దావేగోయం సహాష్టధా॥౧౭౮
ఉత్పాతవాతవర్షాగ్ని మత్తకుంజరదర్శనాత్।
ప్రియాప్రియశ్రుతేశ్చాపి శాత్రవవ్యసనాదపి॥౧౭౯

తా॥ మనసు యొక్క తడబాటు ఆవేగమౌను. ఆయావేగము ఉత్పాతావేగమనియు, వాతావేగమనియు, వర్షావేగమనియు, అగ్న్యావేగమనియు, మత్తకుంజరదర్శనావేగమనియు, ప్రియశ్రవణావేగమనియు, అప్రియశ్రవణావేగమనియు, శాత్రవవ్యసనావేగమనియు, కారణానుసారముగా నెనిమిదివిధములగును.

ఉత్పాతావేగో యథా.

శ్లో॥ తత్రోత్పాతస్తు శైలాది కంపకేతూదయాదయః।
తజ్జస్స్యాదంగవిస్రంసో వైమనస్యాపసర్పణే॥౧౮౦

తా॥ అందు కొండ మొదలైనవి కదలుట, ధూమకేతువుదయమగుట, మొదలైనవి ఉత్పాతమౌను దీనివలనగలిగిన సర్వాంగవిస్రంసము, వైమనస్యము, అపసర్పణము, ఇవి ఉత్పాతావేగమనబడును. ... ...

వాతావేగో యథా.

శ్లో॥ త్వరయాగమనం వస్త్రహరణం చావకుంఠనం।
నేత్రావమార్జనాద్యాశ్చ వాతావేగభవాః క్రియాః॥౧౮౧

తా॥ వేగముగ నడచుట, వస్త్రములను తీసికొనుట, కప్పుకొనుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట, మొదలైనవి పెద్దగాలిచే గలుగు క్రియలు. ...

వ్రీడా వేగో యథా.

శ్లో॥ శిరస్సంగ్రహణం సంకోచ ఇత్యాదయః ప్రకీర్తితాః।
అన్యాశ్రయణమిత్యాద్యా వ్రీడావేగభవాః క్రియాః॥౧౭౨

తా॥ గోడుగును గ్రహించుట, దేహము చిన్న పరచుట. చేతులను భుజములయందు జేర్చుట, పాఱుట, గుప్తస్థలము నాశ్రయించుట, మొదలైనవి వ్రీడావేగముచే గలుగు క్రియలు.

అగ్న్యావేగో యథా.

శ్లో॥ అగ్న్యావేగభవాశ్చేష్టా వీజనం చాంగ ధూననం।
వ్యత్యస్త పాదవిక్షేప నేత్రసంకోచనాదయః॥౧౭౩

తా॥ అగ్న్యావేగమందు గలుగు చేష్టలు వీజనము, అంగ ధూననము, వ్యత్యాసము గనడుగు లుంచుట, నేత్రసంకోచము, ఇవి మొదలైనవి. ...

మత్తకుంజరదర్శనా వేగో యథా.

శ్లో॥ ఆవేగే కుంజరోద్భూతే సత్వరం చాపసర్పణం।
విలోకనం ముహుః పార్శ్వే త్రాసకంపాదయోపి చ॥౧౭౪

తా॥ ఏనుగుచే గలుగు నావేగమందు త్వరగా పరుగెత్తి పోవుట, వెనుక ప్రక్కలందు తిరిగి చూచుట, భయము, వణకు, మొదలైనవి గలుగును. ...

ప్రియశ్రవణజా వేగో యథా.

శ్లో॥ ప్రియశ్రవణజేప్యస్మి న్నభ్యుత్థానోపగూహనే।
ప్రీతిదానం ప్రియం వాక్యం రోమహర్షాదయోపి చ॥౧౭౫

తా॥ ఈ ప్రియశ్రవణజావేగమందు అభ్యుత్థానము, ఆలింగనము జేసికొనుట, ప్రీతిపురస్సరముగ వస్త్రాభరణాదుల నిచ్చుట, ప్రియమైన వాక్యము, రోమాంచము మొదలైనవి గలుగును.

అప్రియశ్రవణావేగో యథా

శ్లో॥ అప్రియశ్రుతిజేప్యస్మి న్విలాపః పరిలుంఠనం।
ఆక్రందితం చ పతనం పరితో భ్రమణాదయః॥౧౭౬

తా॥ అప్రియశ్రవణావేగమందు ఏడుపు, పొరలాడుట, మొరపెట్టుట, క్రిందపడుట, నాలుగు ప్రక్కలదిరుగుట, మొదలైనవి గలుగును ...

శాత్రవవ్యసనా వేగో యథా.

శ్లో॥ చేష్టాస్స్యుశ్శాత్రవావేగే వర్మశస్త్రాదిధారణం।
గజవాజిరథారోహ సహసా విక్రమాదయః॥౧౭౭
ఏతేస్యురుత్తమాదీనా మనుభావా యథోచితం।

తా॥ శాత్రవావేగమందు కవచము ఆయుధము మొదలైన వస్తువులను ధరించుట, ఏనుగ అశ్వము రథము వీని నెక్కుట, త్వరగా విక్రమించుట మొదలైనవి గలుగును. ఇవి ఉత్తమాదులకు యథోచితముగ గలుగును. ...

[illegible]లక్షణం.

[illegible] దిష్టానిష్టాగమాత్ [illegible]॥
[illegible] సమాకులః ॥
[illegible] ॥

తా॥ ఇష్టము అనిష్టము [illegible], కష్టము వలనగాని, విరహము మొద[illegible] [illegible] [illegible]. ఇందు [illegible] పాటులేకయుండుట, [illegible], [illegible] [illegible]యుండుట, మొదలగు చేష్టలు గలుగును *

గర్వలక్షణం.

శ్లో॥ [illegible] కులవిద్యాధనైరపి। ఇష్టలాభాదినాన్యేషా మవ
[illegible]॥ [illegible] సధాపాథపంత్యత్ర గుర్వాద్యాజ్ఞావ్యతిక్ర
మః। అనుత్తరప్రదానంచ వైముఖ్యాభాషణాదయః॥[illegible]॥ విభ్రమా
[illegible] పారుష్యమవలోకనం। ఆవేక్షణంస్వజాంగానా మంగభే
దాదిచేష్టితం॥[illegible] ... ... *

తా॥ [illegible] [illegible], యౌవనము, కులము, విద్య, బలము, ఇష్టలాభము మొద
లైనవానిచేత నితరుల నవమానించుట గర్వమనబడును ఇందు అహంభావము, ఆజ్ఞోల్లం
ఘనము, అనుత్తరప్రదానము, [illegible], మాటలాడకయుండుట, మొద
లైనవిభ్రమము, పరుషముగ మాటలాడుట, చూడకయుండుట, తన అవయవములను జూచు
కొనుట, ఒడలు విఱుచుకొనుట, మొదలైన యనుభావములు గలుగును. *

విషాదలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రారబ్ధకార్యానిర్వాహా దిష్టాప్రాప్తేర్విపత్తితః। అపరాధపరిజ్ఞానా ద
నుతాపస్తు[illegible]భవేత్ ॥[illegible]॥ విషాదస్త్రివిధః ఖ్యాతో భరతార్ణవపార
[illegible]। స[illegible]స్త్రిధా జ్యేష్ఠ మధ్యమాధమసంశ్రయాత్ ॥ [illegible]

తా॥ తా నారంభించినపని సాగకుండుట ఇష్టపదార్థాప్రాప్తి, విపత్తు, తప్పునెఱుగు
ట, వీనివలనగలుగునను తాపము విషాదమనబడును ఆవిషాదము- ఉత్తమ, మధ్యమ, అ
ధమముల నాశ్రయమువలన మూడు తెఱగులు గలదియగును. ... *

జ్యేష్ఠవిషాదో యథా.

శ్లో॥ సహాయాన్వేషణోపాయ చింతాద్యా ఉత్తమే స్మృతాః।

తా॥ ఉత్తమునివిషాదమందు సహాయమును వెతకుట, ఉపాయచింత మొదలైన
వ్యాపారములు గలుగును. ... ... *

మధ్యమవిషాదో యథా.

శ్లో॥ అనుత్సాహశ్చ వైచింత్యం వైక్లబ్యమవిలోకనం॥[illegible]॥
విషాదే మధ్యమే ప్రోక్తా భ్రాంత్యాద్యాశ్చ విక్రియాః॥

తా॥ మధ్యమునివిషాదమందు ఉత్సాహములేకయుండుట, ఖిన్నుఁడై చింతించుట,

ఖరతరస ప్రకరణమ్.

కార్యాకార్యములు తెలియకయుండుట, ఎవనినితలంచి చూడకుండుట, భ్రమించు టు మొదలైనక్రియలుగలుగును ... *

అథమనోహరో యథా

శ్లో॥ రోదనశ్వసితధ్యానముఖహానాపమోహితః। ౧౯౭

తా॥ అథమునివిషాదమందు రోదనము, నిట్టూర్పు, ధ్యానము, ముఖమూడ్చుట మొదలైనవిగలుగును

ఔత్సుక్యలక్షణం.

శ్లో॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం అభీష్టాదిహేతుజం।
త్వరయా మనసంశయ్యాస్థితేరుత్థానచింతనే॥ ౧౯౮
శరీరగౌరవాద్యాశ్చ అనుభావాంహహ్యతా॥

తా॥ ఆసమయమున మనసునకు ... ఇంక వేగముగనడచుట, పడకలోనుండిలేచుట, చింతించుట, శరీరము బరువగుట, మొదలైనవిగలుగును

నిద్రాలక్షణం.

శ్లో॥ మందస్వభావవ్యాయామ నిశ్చింతత్వసమాధిభిః॥ ౧౯౯॥ మనోనిమీలనంనిద్రా చేష్టాతత్రాస్యగౌరవం। అఘూర్ణమాననేత్రత్వ మంగానాంపరివర్తనం॥ ౧౯౯॥ నిశ్వాసోచ్ఛ్వసితేగాత్రస్వేదో నేత్రనిమీలనం। శరీరస్యతుసంకోచో జాడ్యంచేత్యేవమాదయ॥ ౨౦౦ *

తా॥ మందస్వభావము, వ్యాయామము నిశ్చింతత, సమాధి వీనిచేత కలుగు మనోనిమీలనము నిద్రయనబడును. ఇందు ముఖగౌరవము, కన్నులుమూయించుట, అంగములపరివర్తనము, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు, దేహమందుచెమటపోయుట, నేత్రములు మూతపడుట, దేహసంకోచము, తెలివిలేకయుండుట, కలుగును. *

అపస్మారలక్షణం.

శ్లో॥ ధాతువైషమ్యదోషేణ భూతావేశాదినాకృతః। చిత్తక్షోభస్త్వపస్మారః తత్రచేష్టాః ప్రకంపనం॥ ౨౦౧॥ ధావనంపతనంస్తంభో భ్రమణం నేత్రవిక్రియా। స్ఫోటదంశభుజాక్షేప లాలాఫేనాదయోపిచ॥ ౨౦౨

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మధాతువులహెచ్చుతక్కువ, దోషము, దయ్యముసోకుట. మొదలైనవానిచేత జేయబడినమనస్సుయొక్క క్షోభము అపస్మారమనబడును. ఇందు వణకుట, పరుగెత్తుట, పడుట, స్తంభము, తిరుగుట, నేత్రములవిక్రియ, స్ఫోటము, పండ్లుకొరుకుట, చేతులువిసరుట, నోటజొల్లుకారుట, నురుగుగలుగుట, మొదలైనవిగలుగును.

సుప్తిలక్షణం.

శ్లో॥ ఉద్రేకఏవనిద్రాయాః సుప్తిస్స్యాన్నేత్రవిక్రియాః।
ఇంద్రియోపరతిర్నేత్ర మీలనంస్రస్తగాత్రతా॥ ౨౦౩
ఉత్స్వప్నాయితనైశ్చల్య శ్వాసోచ్ఛ్వాసాదయోపిచ।

తా॥ నిదురయొక్క ఆధిక్యము సుప్తియనబడును. ఇంద్రియములుఉపరతినిబొంది

యుండుట, కన్నులెఱ్ఱనై యుండుట, గాత్రము స్తబ్ధమై యుండుట, కలగనుట, దీర్ఘకాలము నిద్రలేకయుండుట, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మొదలైనవి గలుగును.

విబోధలక్షణం.

శ్లో॥ విబోధశ్చేతనావాప్తిశ్చైష స్వప్నాద్యనంతరం ॥ ౨౦౪
శయ్యాయామోక్షణం బాహు విక్షేపోంగుళిమోటనం ।
శిరఃకండూయనం చాంగ వలనం చైవమాదయః ॥ ౨౦౫

తా॥ నిద్రమేలుకొనుట విబోధమనబడును ఇందు కన్నులు నలుపుకొనుట, పడక నుండి దుముకుట, బాహువిక్షేపము, అంగుళిమోటనము, తలగోకుకొనుట, దేహము నుద్రిప్పుట, మొదలైనవి గలుగును. ... ...

అమర్షలక్షణం.

శ్లో॥ అధిక్షేపావమానాద్యైః క్రోధోమర్ష ఇతీరితః ।
తత్ర స్వేద శిరఃకంప అధోముఖ విచింతనైః ॥ ౨౦౬
ఉపాయాన్వేషణోత్సాహ వ్యవసాయాదయః క్రియాః ॥

తా॥ తిరస్కారము చేయుట, అవమానము చేయుట, మొదలయినవాని చేత గలుగు క్రోధము అమర్షమనబడును- అందు స్వేదము, శిరఃకంపము, తలవంచుకొనుట, చింతించుట, ఉపాయములను వెతకుట, ఉత్సాహము, వ్యవసాయము మొదలయినవి గలుగును.

అవహిత్థాలక్షణం.

శ్లో॥ అవహిత్థాకారగుప్తిః ధైర్య ప్రాభవనీతిభిః ॥ ౨౦౭ ॥ లజ్జాసాధ్వసదాక్షిణ్య ప్రాగల్భ్య వినయాదిభిః ॥ అన్యథా పాదనం మిథ్యా ధైర్యమన్యత్ర వీక్షణం ॥ ౨౦౮ ॥ కథాభంగాదయోప్యస్యా అనుభావా భవంత్యమీ ।

తా॥ ధైర్యము, ప్రాభవము, నీతి, సిగ్గు, సాధ్వసము, దాక్షిణ్యము, ప్రాగల్భ్యము, వినయము, ఇవి మొదలయినవానిచే గలుగు ఆకారగుప్తి అవహిత్థయనబడును. ఇందు వేరుగ జెప్పుట, అబద్ధపు ధైర్యము, మఱియొకప్రక్క జూచుట, కథాభంగము, మొదలయినవి గలుగును.

ఉగ్రతాలక్షణం

శ్లో॥ అపరాధాపమానాభ్యాం చౌర్యనిగ్రహణాదిభిః ॥ ౨౦౯ ॥ అసత్ప్రలాప నాద్యైశ్చ కృతం చండత్వముగ్రతా । క్రియాస్తత్రాస్య నయన రాగో బంధన తాడనే ॥ ౨౧౦ ॥ శిరఃకంపనం స్వేద వర్తనం భర్త్సనాదయః ।

తా॥ అపరాధము, అవమానము, దొంగతనము, నిగ్రహము, అసత్ప్రలాపము, మొదలయినవానిచే జేయబడిన త్వర ఉగ్రతయనబడును అందు కన్నులు ముఖము ఎఱ్ఱనౌట, బంధనము జేయుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, చెమటపోయుట, బెదరించుట, మొదలయినవి కలుగును. ... ...

మతిలక్షణం.

శ్లో॥ నానాశాస్త్రార్థకథనా పద్యర్థోద్ధారణం మతిః ॥ ౨౧౧

అత్రచేష్టాస్తు కర్తవ్యా శిష్యాణాం సంశయచ్ఛిదా।
శిష్యోపదేశో భ్రూక్షేప ఊహాపోహాదయోపి చ॥౨౧౨॥

తా॥ అనేకశాస్త్రార్థములను చెప్పుటవలన గలుగు అర్థనిశ్చయము మతియనబడును. ఇందు యుక్తముగు పనులను జేయుట, సంశయమును పోగొట్టుట, శిష్యోపదేశము, కనుబొమలనాడించుట, ఊహాపోహములు మొదలయినవి గలుగును.

వ్యాధిలక్షణం.

శ్లో॥ దోషోద్రేకవియోగాద్యైః జ్వరాద్యా వ్యాధిరుచ్యతే। గాత్రస్తంభశ్లథాంగత్వం కూజితం ముఖకూణనం॥౨౧౩॥ వ్యథాకృతాంగవిక్షేపా నిశ్వాసాద్యాస్తు విక్రియాః। సశీతో దాహయుక్తశ్చ ద్వివిధః పరికీర్తితః॥

తా॥ దోషోద్రేకముచేతను, వియోగాదులచేతను గలుగు జ్వరము వ్యాధియనబడును. ఇందు దేహము స్తంభించుట అంగము విరిచిపోవుట, అఱచుట, ముఖము వంకరపోవుట, వ్యథముగు అంగవిక్షేపము జేయుట, నిట్టూర్పు మొదలయినవి గలుగును. ఆజ్వరము శీతజ్వరమని, దాహజ్వరమనిన్ని ఇరుదెరంగులౌను.

శీతజ్వరవ్యాధిర్యథా.

శ్లో॥ శీతజ్వరేతు చేష్టాస్స్యుస్సంతాపస్స్వాంగసాదనః।
హనుసంచలనం బాష్పః సర్వాంగోత్కంపకూజితే॥౨౧౪॥
జానుకంపనరోమాంచ ముఖశోషాదయోపి చ।

తా॥ శీతజ్వరమందు తాపము, దేహము చిక్కుట, చెక్కిళ్లు చలించుట, కన్నీరు, సర్వాంగము వణకుట, అఱచుట, మోకాళ్లు వణకుట, పులకరింపు, ముఖము వాడుట, మొదలయినవి గలుగును. దాహజ్వరో యథా.

శ్లో॥ దాహజ్వరేతు విజ్ఞేయా శీతమాల్యాదిధారణం॥౨౧౫॥
పాణిపాదపరిక్షేప ముఖశోషాదయోపి చ।

తా॥ దాహజ్వరమందు చల్లని పూలదండ మొదలయినవానిని ధరించుట, చేతులు కాళ్లు ఎత్తి ఎత్తివేయుట, మొగము వాడిపోవుట, మొదలయినవి గలుగును.

ఉన్మాదలక్షణం.

శ్లో॥ ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రాంతిః వియోగాదిష్టనాశతః॥౨౧౬॥

తా॥ వియోగము, ఇష్టనాశనము, వీనివలన గలుగు చిత్తవిభ్రమము, ఉన్మాదమనబడును.

వియోగజోన్మాదో యథా.

శ్లో॥ వియోగజేతు చేష్టాస్స్యుర్ధావనం పరిదేవనం।
అసంబద్ధప్రలపనం శయనం సహసోత్థితిః॥౨౧౭॥
అచేతనైస్సహాలాపో నిర్నిమిత్తస్మితాదయః।

తా॥ వియోగజోన్మాదమందు పరుగెత్తుట, పరిదేవనము, సంబంధములేని పలుకులు

పలుకుట, పండుకొనియుండుట, వ్వరగాలేచుట, ప్రాణములేనివానితో మాటలాడుట, కారణములేకనవ్వుట, మొదలయినవిగలుగును. ... *

ఇష్టనాశోన్మాదో యథా

శ్లో॥ ఇష్టనాశకృతోన్మాదే భస్మాదిపరిలేపనః। ౨౧౯
నృత్తగీతాదిరచనా తృణాదేర్మాల్యధారణం।
అత్రోన్మాదేపి సకలం ప్రాగుక్తాని క్రియాఃమతాః॥ ౨౨౦

తా॥ ఇష్టనాశోన్మాదమందు భస్మము మొదలయినవానిని బూసికొనుట, నృత్తము గీతము మొదలయినవి చేయుట, తృణము మొదలయినవానిచే దండలను ధరించుట, ఇవియును వెనుక నున్మాదమునందు జెప్పిన క్రియలును గలుగును. ... *

మరణం.

శ్లో॥ వాయోర్ధనంజయస్యాపి విప్రయోగో మహాత్మనః।
శరీరావచ్ఛేదవతో మరణం నామ తద్భవేత్॥ ౨౨౧
ఏతచ్చ ద్వివిధం ప్రోక్తం వ్యాధిజం చాభిఘాతజం।

తా॥ సర్వాంగవ్యాపిగానుండు ధనంజయవాయువుయొక్క నిర్గమము మరణమనబడును. ఈ మరణము వ్యాధిజమని, అభిఘాతజమని, ఇరుదెఱగులౌను. *

వ్యాధిజమరణంయథా.

శ్లో॥ ఆద్యేత్వసాధ్యవ్యాధ్యుచ్చాల విషూచ్యాదిసముద్భవే॥ ౨౨౨॥ అనుభావా
అమీప్రోక్తా అవ్యక్తాక్షరభాషణం। వివర్ణగాత్రతా మంద శ్వాసోక్తి
స్తంభమీలనాః॥ ౨౨౩॥ హిక్కాపరిజనాపేక్షా నిశ్చేష్టేంద్రియతాదయః॥

తా॥ అసాధ్యమైనవ్యాధిరోగము విషూచి మొదలయిన వానిచేతగలుగువ్యాధిజమరణమందు కొంకుచుమాటలాడుట, దేహకాంతిమాఱిపోవుట, మెల్లగాశ్వాసము విడుచుట, మాటనిలిచిపోవుట, నేత్రమీలనము, హిక్క, పరిజనములనపేక్షించుట, ఇంద్రియచేష్టలణగుట, మొదలయినవిగలుగును. ... ... *

అభిఘాతమరణం యథా.

శ్లో॥ ద్వితీయంఘాతపతన దేహోద్బంధవిషాదిజం॥ ౨౨౪॥ తత్రఘాతభవే
భూమి పతనక్రందనాదయః। విషంతువత్సనాభాద్య మష్టావేతాస్తదుద్భ
వాః॥ ౨౨౫॥ కార్శ్యంకంపోదాహో హిక్కా ఫేనశ్చకంధరాభంగః।
జడతామృతిరితికథితాః పతనాద్యభిఘాతజాశ్చేష్టాః॥ ౨౨౬ *

తా॥ ఘాతము, పడుట, దేహబంధనము, విషము, వీనిచేగలుగునదియభిఘాతజమరణము. అందు ఘాతజమందు నేలబడుట, ఏడ్చుట, మొదలయినవి. వసనాభిమొదలయినదివిషము పతనాదులయినయభిఘాతమువలనగలుగుచేష్టలు చిక్కిపోవుట, వణకుట, దాహము, హిక్క, ఫేనము, కంధరాభంగము, జడత్వమరణము, మొదలయినవి. *

త్రాసలక్షణం.

శ్లో॥ త్రాసస్యాచ్చిత్తచాంచల్యం విద్యుత్క్రవ్యాదగర్జితైః । తథా ఘోరతర జంగమాద్యైశ్చ క్ష్వేళయా సత్త్వవిక్రియా ॥ ౨౨౭ ॥ ఉత్కంపగాత్రసంకోచ రోమాంచస్తంభగద్గదాః । ముహుర్నిమేషవిభ్రాంతి పార్శ్వస్థాలంబనాదయః ॥ ౨౨౮ ... .. *

తా॥ మెఱపు, రాక్షసులు, ఉరుము, పిశాచములు, సర్పములు [illegible] చిత్తచాంచల్యము త్రాసమనబడును. ఇందు ఉత్కంపము, దేహసంకోచము, రోమాంచము, స్తంభము, గద్గదము, అడుగడుగునకు ఱెప్పపాటు, భ్రమ, ప్రక్కనుండువారి నిపట్టుకొనుట, మొదలైనవి గలుగును. ... .. *

వితర్కలక్షణం.

శ్లో॥ ఊహో వితర్కస్సందేహ [illegible]
జనితో నిర్ణయాఖ్యస్య అసత్యస్సత్యనిర్ణయః ౨౨౯
అత్రానుభావాస్స్యురమీ [illegible] వనాదయః ।

తా॥ సందేహము, నిశ్చయము, [illegible] వానిచేఁగలుగు ఊహాత్మకమైన అసత్యా సత్యనిర్ణయము, వితర్కమనబడును. దీనియందు కనుబొమలెగురవేయుట, తలయూచుట మొదలయిన యనుభావములు గలుగును. ... ... *

శ్లో॥ ఉత్తమాధమమధ్యేషు [illegible] ౨౩౦
విభావా అనుభావాశ్చ తర్కనీయా యథోచితం ।

తా॥ ఉత్తమ అధమ మధ్యమ స్వభావములవారియందు విభావానుభావసాత్త్వికభావవ్యభిచారిభావములు యథోచితముగ వర్ణింపదగినవి ... *

శ్లో॥ స్వాతంత్ర్యాత్పారతంత్ర్యాచ్చ ద్వివిధా వ్యభిచారిణః ॥ ౨౩౧
పరపోషకతాం ప్రాప్తాః పరతంత్రా ఇతీరితాః ।
తదభావే స్వతంత్రాస్స్యుః భావా ఇతి [illegible] ౨౩౨

తా॥ వ్యభిచారిభావములు స్వాతంత్ర్యపారతంత్ర్యములవలన ఇరుదెఱఁగులై యున్నవి. ఇతరపోషణమునుబొందినపుడు పరతంత్రములనియును, అటులేకున్నపుడు స్వతంత్రములనియును జెప్పబడును. ... ... *

వ్యభిచారిభావానాం దశాచతుష్టయలక్షణం.

శ్లో॥ ఉత్పత్తిసంధిశాబళ్య శాంతయో వ్యభిచారిణాం । దశాశ్చతస్రస్స్యుస్తే షాముత్పత్తిర్భావసంభవః ॥ ౨౩౩ ॥ సరూపమసరూపం వా భిన్నకారణకల్పితం । భావద్వయం మిళితిచే త్ససంధిరితికథ్యతే ॥ ౨౩౪ ॥ శబళత్వం హి భావానాం సంమర్దస్స్యాత్పరస్పరం । [illegible] విలయశ్శాంతిరుచ్యతే ॥ ౨౩౫ ... ... *

తా॥ ఉత్పత్తియని, సంధియని, శాబళ్యమని, శాంతియనియు, [illegible]

మనోజ్ఞ [illegible] ప్రవృత్తియనునది భావముగలుగుట సరూపములైనను, అసమానరూపములైనను. భిన్నకారణములచేతకల్పితములైన రెండుభావములుచేరెనే ని సంధియనబడును. భావములు ఒకదానినొకటి మొరయుట శబలత్వమనబడును అ త్యారూఢమైన భావము మొక్క లయమును శాంతియనబడును.

శ్లో॥ అభాసతా భవేదేషా మనౌచిత్యప్రవర్తనం।
అసత్యత్వాదయోగ్యత్వా దనౌచిత్యం ద్విధామతం॥ ౨౩౬

తా॥ ఈభావములకు అనౌచిత్యప్రవర్తనము ఆభాసతయనబడును ఆయనౌచిత్య ము అసత్యానౌచిత్యమనియు, అయోగ్యానౌచిత్యమనియు, ఇరుదెఱగులౌను.

అనౌచిత్యద్వైవిధ్యలక్షణం.

శ్లో॥ అసత్యత్వకృతంతత్స్యా దచేతనగతంతుయత్।
అయోగ్యత్వకృతం ప్రోక్తం నీచతిర్యగ్జనాశ్రయం॥ ౨౩౭

తా॥ అచేతనగతమైయుండునది అసత్యముచేత జేయబడినదియగును. నీచతిర్యగ్జ నాశ్రయమైయుండునది అయోగ్యత్వకృతమని చెప్పబడును.

అథస్థాయినోనిరూప్యంతే.

శ్లో॥ సజాతీయైర్విజాతీయై ర్భావై ర్యత్త్వతిరస్కృతాః। క్షీరాబ్ధివన్నయం
త్యన్యాన్ స్వాత్మత్వంస్థాయినోహితే॥ ౨౩౮॥ తేత్వష్టావితివిజ్ఞేయా
స్థాయినోమునిసంమతాః। రత్యుత్సాహౌచశోకశ్చ విస్మయశ్చతతః
పరం॥ ౨౩౯॥ హాసోభయజుగుప్సేచ క్రోధోనాట్యేప్రకీర్తితాః।

తా॥ సజాతీయవిజాతీయభావములచేత అతిరస్కృతములై క్షీరసముద్రమువలె నే ఇతరభావములను స్వాత్మత్వమునుబొందించుకొనునవి స్థాయిభావములు అవి యెనిమి దివిధములని ఋషులచేనుడువబడెనవి వానిపేర్లువివరింపబడుచున్నవి రతి, ఉత్సాహము, శోకము, విస్మయము, హాసము, భయము జుగుప్స, క్రోధము— ఇవి నాట్యమందు జెప్పబ డినవి

రతిస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ యూనోరన్యోన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛారతిర్భవేత్॥ ౨౪౦॥ నిసర్గ
ణాభియోగేన సంసర్గేణాభిమానతః। ఆత్మోపమాదివిషయై రేతాస్స్యు
స్తత్రవిక్రియాః॥ ౨౪౧॥ కటాక్షపాతభ్రూక్షేప ప్రియవాగాదయోపిచ।

తా॥ స్వభావము, సహవాసము, సంబంధము, అభిమానము, ఆత్మోపమాదివిషయ ములు వీనిచేత నాయికానాయకులమనస్సునగలుగు అన్యోన్యవిషయమైన ఇచ్ఛావిశే షము రతిస్థాయియౌను అందు కడగంటిచూపు, కనుబొమతెగురవేయుట, ప్రియవా క్యములు మొదలైనవిగలుగును. ... ...

శ్లో॥ అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభావభాగయంక్రమశః॥ ౨౪౨
ప్రేమామానఃప్రణయః స్నేహోరాగోనురాగఇతి।

తా॥ వృక్షమునకు మొలక, చిగురు, మొగ్గ, పుష్పము, ఫలమును, పోరతిస్థాయిభావము.

ఇతరరసప్రకరణమ్.

ప్రేమయని, మానమని, ప్రణయమని, స్నేహమని, రాగమని, అనురాగమనియు, ఈ షట్
క్రమబొందుచున్నది ప్రేమలక్షణం

శ్లో॥ సప్రేమా ప్రేమసహితం యూనోర్యద్భావబంధనం ౨౮౩

తా॥ నాయికానాయకులప్రీతిసహితమైనమనస్సుకలయిక ప్రేమయనఁబడును.

మానలక్షణం

శ్లో॥ యత్తుప్రేమానుబంధేన స్వాతంత్ర్యాత్ప్రణయాన్వితః।
బధ్నాతి భావకౌటిల్యం సమానఇతిగీయతే॥౨౮౪

తా॥ నాయికానాయకులకు ప్రేమబంధమువలనస్వాతంత్ర్యమువలన గలుగు భావ
కౌటిల్యముమానమనఁబడును. ... ...

ప్రణయలక్షణం.

శ్లో॥ బాహ్యాంతరోపచారైర్యత్ప్రేమమానోపకల్పితైః।
బధ్నాతి భావవిస్రంభం సోయంప్రణయఉచ్యతే॥౨౮౫

తా॥ నాయికానాయకులమానోపకల్పితములైన బాహ్యాంతరోపచారములచేత భా
వవిస్రంభమును గలుగఁజేయు ప్రేమ ప్రణయమనఁబడును.

స్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢే దర్శనాదిభిః।
యత్ర ద్రవత్యంతరంగం సస్నేహఇతికథ్యతే॥౨౮౬
సత్రేధాకథ్యతే ప్రౌఢ మందమధ్యమభేదతః।

తా॥ నాయికానాయకులకు విస్రంభము చూపు మొదలైనవానిచేత పూర్ణముకాగా కడ
శయందు మనసు కఱగుచున్నదో యది స్నేహమనఁబడును ఆ స్నేహము ప్రౌఢస్నేహమ
నియు, మందస్నేహమనియు, మధ్యస్నేహమనియు, ముత్తెఱగులఁజెప్పఁబడినవి.

ప్రౌఢస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రస్థానాదిభిరజ్ఞాత చిత్తవృత్తౌ ప్రియేజనే॥౨౮౭
ఇతరక్లేశకారీయః సప్రౌఢస్నేహఉచ్యతే।

తా॥ తోచుట మొదలైనవానిచేత నెఱుఁగఁబడనిచిత్తవృత్తిగలనాయకునియందు ఇత
రక్లేశకారియైన స్నేహము ప్రౌఢస్నేహమనఁబడును. ...

మందస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ద్వయోరన్యస్యమానాదౌ తదన్యస్యకరోతియః॥౨౮౮
నైవాపేక్షాంనచోపేక్షాం సస్నేహోమందఉచ్యతే।

తా॥ నాయికానాయకులలో ఒకరికి కోపము మొదలైనది కలిగియున్నప్పుడు రెండవ
వారికి ఉపేక్షాపేక్షలను జేయక యుండునది మందస్నేహమనఁబడును.

మధ్యస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ఇతరానుభవాపేక్షాం క్షమతేయస్సమధ్యమః॥౨౮౯

తా॥ ఇతరానుభవావేదన మొనరుచుచున్నది మధ్యమస్నేహమనఁ దగును.

రాగలక్షణం

శ్లో॥ దుఃఖమప్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే।
యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే॥ ౨౫౦
కుసుంభనీలమాంజిష్ఠ రాగభేదేన స త్రిధా।

తా॥ ఏ స్నేహాతిశయమువలన మనస్సునకు దుఃఖము సుఖమువలెనే తోఁచుచున్నదో యది రాగమనఁబడును. ఆ రాగము కుసుంభరాగమనియు, నీలరాగమనియు, మాంజిష్ఠరాగమనియు మూఁడుగ నగును ...

కుసుంభరాగలక్షణం

శ్లో॥ కుసుంభరాగస్స జ్ఞేయో యశ్చ శ్రీరజ్యతే క్షణాత్॥ ౨౫౧
అతిప్రకాశమానోఽపి క్షణాదేవ వినశ్యతి।

తా॥ ఏ రాగము మనస్సు క్షణకాలముననే రంజింపఁజేయును, అధికముగ ప్రకాశించుచున్నను క్షణములోనే నశించునో యది కుసుంభరాగమనఁబడును

నీలరాగలక్షణం

శ్లో॥ నీలరాగస్తు యస్సక్తో నాత్యంతం ప్రదీప్యతే॥ ౨౫౨

తా॥ ఏది మనస్సునందు సక్తమై మాయకుండను, ప్రకాశించకుండను, ఉన్నదో యది నీలరాగమనఁబడును.

మాంజిష్ఠరాగలక్షణం.

శ్లో॥ అచిరాదేవ సంసక్త శ్చిరాదపి న నశ్యతి।
అతీవ భాసతే యోఽసౌ మాంజిష్ఠారాగ ఉచ్యతే॥ ౨౫౩

తా॥ ఏది శీఘ్రముగా త్వరగా సంసక్తమై యెన్నటికిని మాయక ప్రకాశించుచున్నదో యది మాంజిష్ఠరాగమనఁబడును. ...

అనురాగలక్షణం.

శ్లో॥ రాగ ఏవ స్వసంవేద్య దశాప్రాప్త్యా ప్రకాశితః।
యావదాశ్రయవృత్తిశ్చే దనురాగ ఇతీరితః॥ ౨౫౪
అన్యే ప్రీతిం రతేర్భేద మామనంతి మనీషిణః।

తా॥ ముందుచెప్పిన రాగమే తనసంవేద్యదశను పొందుటచేత ప్రకాశితమై ఆశ్రయము ఉండువఱకు ఉండెనేని యది అనురాగమనఁబడును. కొందఱు ప్రీతిని రతిభేదమని చెప్పుదురు.

ఉత్సాహస్థాయిలక్షణం

శ్లో॥ శక్తిధైర్యసహాయాద్యైః శ్లాఘ్యేషు కర్మసు॥ ౨౫౫॥ సత్వరా మానసీ వృత్తి రుత్సాహ స్తత్ర విక్రియాః। కాలాద్యవేక్షణం ధైర్య త్యాగారంభాదయోఽపి చ॥ ౨౫౬॥ సహజాహార్యభేదేన స ద్విధా పరికీర్తితః॥

తా॥ శ్లాఘ్యములైన కార్యములయందు శక్తి, ధైర్యము, సహాయము, మొదలైనవానిచేత త్వరగా ప్రవర్తించు మనోవ్యాపారము ఉత్సాహస్థాయియగును. అందు స

పయ మును చూచుట, ధైర్యము, త్యాగము, ఆరంభ [illegible] గునది ఉత్సాహస్థాయియనియు, ఆహార్యహాస్యస్థాయియుము ననుచెంగునది.

శోకస్థాయిలక్షణం

శ్లో॥ బంధువ్యాపద్దౌర్గత్య ధననాశాది సంభవః ॥ ౨౫౭ ॥
చిత్తస్య వైకల్యకృచ్ఛోకః ప్రైచేష్టాదికర్మతా।
బాష్పమోచముఖశోష స్తంభనిశ్వాసాదయః ॥ ౨౫౮ ॥

తా॥ బంధువిషయమైనవిపత్తు, దుర్గతి, ధననాశము, మొదలైనవానిచే [illegible] త్తవైకల్యకరమైనవృత్తి శోకస్థాయియనబడును అందు దేహాదివిమోచనుట, నిట్టూర్పు విడుచుట, ముఖము వాడుట, స్తంభము, నిట్టూర్పు మొదలైనవి గలుగును.

విస్మయస్థాయిలక్షణం

శ్లో॥ లోకోత్తరపదార్థానాం [illegible] ॥
విస్తారశ్చేతసోయస్తు విస్మయస్స నిగద్యతే ॥ ౨౫౯ ॥
క్రియాస్సత్రాత్రవిస్తారో సాధువాక్యపులకాదయః।

తా॥ లోకోత్తరమైనపదార్థములను ఆశ్చర్యము [illegible] చూచుట, వీనిచే కలుగు మనో విస్తారము విస్మయస్థాయియనబడును ఇందు నేత్రవికాసము, శ్లాఘించుట, పులకరింపు మొదలైనక్రియలుగలవు. ... ... ✱

హాసస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ వాగ్వేషాకృతిచేష్టానాం క్రియాయాశ్చ వికారతః ॥ ౨౬౦ ॥ తా [illegible]
రస్థానా మేషామనుకృతేరపి। వికారశ్చేతసోహాస స్తత్రచేష్టాస్సమీరి
తాః ॥ ౨౬౧ ॥ దృష్టేర్వికాసో హాసోష్ఠ కపోలస్పందనాదయః। ✱

తా॥ పలుకులు ఆకారము వేషము పని [illegible] చేతను, [illegible] స్థానులనైనయెడసహజముగా ఉండినను, వెక్కిరించుటచేతను, కలుగుమనోవికారము హాసస్థాయియనబడును. ఇందు వికారపుచూపు, [illegible] మొదలైనవి గలుగును ... ✱

భయస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ భయంతుమంతునాఘోర దర్శనశ్రవణాదిభిః ॥ ౨౬౨ ॥ [illegible] తీవ
చాంచల్యం తత్ప్రియమానీ మధ్యమాః। ఉత్తమస్యతుజాయేత కరణై
రతికారణైః ॥ ౨౬౩ ॥ అనుభావోస్యవేపథు [illegible] వాదికః।

తా॥ ఆకస్మికముగాభయంకరవస్తువు చూచుట వినుట మొదలైనవానిచేతను, తప్పిదముచేతను,గలుగు మిక్కిలిచిత్తచాంచల్యము భయస్థాయియనబడును ఇది ఉత్తమ మధ్యమ నీచాశ్రయమైనమూడుతెఱగులగును దీనిని వణకుట,ముఖము వాడుట,మొదలైనవానిచే నెఱుగవచ్చును. ... ... ✱

జుగుప్సాస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ అహృద్యానాంపదార్థానాం దర్శనశ్రవణాదిభిః॥ ౨౧౪॥ మనస్సంకో
చనంయత్స్యా జుగుప్సేతి ప్రకీర్త్యతే। నాసాపిధానం త్వరితా గతిరా
స్యవికూణనం ౨౧౫॥ సర్వాంగధూననంకుత్సా ముహుర్నిష్ఠీవనాదయః॥

తా॥ అహృద్యవస్తువులను చూచుట వినుట మొదలైనవానిచేఁ గలుగుమనస్సంకో
చము జుగుప్సాస్థాయి యనఁబడును ముక్కుమూసికొనుట, వేగముగఁబోవుట, ముఖము
నువంకరచేసికొనుట, సర్వాంగధూననము, అసహ్యపడుట, మాటిమాటికి ఉమ్మివేయు
ట, మొదలైనవి గలుగును ... .

క్రోధస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ భవేత్ప్రజ్వలనంక్రోధః పురాక్షేపాదిసంభవః॥౨౧౬
ఫుల్లనాసాపుటోద్వృత్త తారకాద్యనుభావయుక్।
శత్రుభృత్యసుహృత్పూజ్యాశ్చత్వారో విషయామతాః॥౨౧౭

తా॥ పురాక్షేపాదులచేఁ గలుగుమనఃప్రజ్వలనము క్రోధస్థాయియనఁబడును ఇది ఫు
ల్లనాసాపుటము, గిరగిరతిరుగునల్లగ్రుడ్లు, మొదలైనఅనుభావములనుగలదై యుండును.
దీనికి శత్రువులు, భృత్యులు, స్నేహితులు, పూజ్యులు, అనునలుగురువిషయులనఁబడుదురు.

శత్రువిషయక్రోధో యథా.

శ్లో॥ ముహుర్దష్టోష్ఠతాభంగో భ్రుకుట్యాదంతఘట్టనం।
హస్తనిష్పీడనంగాత్ర ప్రకంపో శ్శస్త్రవీక్షణం॥౨౧౮
స్వభుజాపేక్షణంకంఠ గర్జాద్యాశ్శత్రువక్రుధి।

తా॥ శత్రువిషయక్రోధమందు అదరుచుండునట్టి పెదవులుకొఱుకుకొనుట, కనుబొమ
లువంకరయగుట, పండ్లుకొఱుకుట, చేతులనుపిసుకుకొనుట, దేహమువణకుట, అ
స్త్రములనుజూచుట, తనభుజములనుజూచుకొనుట, గర్జించుట, మొదలైనవిగలుగును.

భృత్యవిషయక్రోధో యథా.

శ్లో॥ భృత్యక్రోధేతుచేష్టాస్స్యు ర్నేత్రాంతపతదశ్రుతా॥౨౧౯
తూష్ణీంధ్యానంచనైశ్చల్యం శ్వసితానిముహుర్ముహుః।
మౌనంవినమ్రముఖతా భగ్నదృష్ట్యాదయోమతాః॥ ౨౨౦

తా॥ భృత్యక్రోధమందు కన్నీరుకారుట, ఊరక ధ్యానించుట, కదలకయుండుట, అ
డుగడుగునకునిట్టూర్పులువిడుచుట, మాటలాడకయుండుట, తలవంచుకొనుట, భగ్న
దృష్టి, మొదలైనవిగలుగును ... .

మిత్రక్రోధో యథా

శ్లో॥ మిత్రక్రోధేతుచేష్టాస్స్యుః భావగర్భవిభూషణం।
భ్రూభేదపులకస్వేద కటాక్షారుణతాదయః॥౨౨౧

తా॥ మిత్రక్రోధమందు గర్వముగా భాషించుటయు, కనుబొమ్మలు కోపవడుట, నొ
సటచెమటగలుగుట, కన్నులుఎఱ్ఱనౌట, మొదలైనవి గలుగును.

పూజ్యక్రోధోయథా.

శ్లో॥పూజ్యక్రోధేతుచేష్టాస్స్యుః స్వనిందానమ్రవక్త్రతా।
అనుత్తరప్రదానాంగ స్వేదగద్గదతాదయః॥ ౨౨౨

తా॥ పూజ్యక్రోధమందు తన్నుతానునిందించుకొనుట,తలవంచుకొనుట, ప్రత్యుత్త
రముచెప్పకుండుట, దేహమునచెమటగలుగుట, కంఠగద్గదము మొదలైనవిగలుగును

శ్లో॥భృత్యాదికోపత్రితయమేతత్తత్తో ప్రకాశితాః క్రియాః। మిథఃస్త్రీపుంసయో
రేవ రోషస్త్రీస్సగోచరఃపునః॥ ౨౨౩ ॥ ప్రత్యయావక్రత్రితస్స్యుః వితా
నాఃకుటిలేక్షణం। అధరస్ఫురణాపాంగ రాగనిశ్వసితాదయః॥ ౨౨౪

తా॥ భృత్యాదిక్రోధత్రితయమందును దాని దానికిజెప్పబడిన క్రియలు దానిదానికి క
లుగును మిత్రక్రోధాంతర్గతమైన స్త్రీపురుషులకోపములయందు స్త్రీమీదిపురుషకోప
ము ప్రత్యయముగలుగునంతవఱకునుండును. ఇందు వంకరచూపు, పెదవులదిరుట,కడ
గన్నులెఱ్ఱనౌట, నిశ్వాసములు మొదలైనవిగలుగును.

శ్లో॥ద్వేధానిగదితస్త్రీణాం రోషఃపురుషగోచరః। సపత్నీరోషహేతుస్స్యా
దన్యస్స్యాదన్యహేతుకః॥ ౨౨౫॥ సపత్నీహేతుకోరోషః విప్రలంభేప్ర
పంచ్యతే। అన్యహేతుకృతేత్వత్ర క్రియాఃపురుషరోషవత్ ॥ ౨౨౬

తా॥ పురుషవిషయమైనస్త్రీకోపము సపత్నీహేతుకమనియు, అన్యహేతుకమని
యు, ఇరుదెఱగులౌను సపత్నీహేతుకమైనరోషము విప్రలంభమందు జెప్పబడుచున్నది.
అన్యహేతుకృతరోషమందు పురుషరోషమువంటి క్రియలుగలుగును.

శ్లో॥విభావైర్వ్యభిచారిభిః సాత్త్వికైరనుభావైశ్చ స్థాయినస్సర్వే స
టాభినయగోచరాః॥ ౨౨౭॥ సాక్షాత్కారమివానీతాః ప్రాపితాస్స్వా
దురూపతాం। సామాజికానాంమనసి ప్రయాంతిరసరూపతాం॥ ౨౨౮

తా॥ విభావ వ్యభిచారిభావ సాత్త్వికానుభావ వ్యాపారరూపానుభావములచే సాక్షా
త్కారమునుబొందింపబడినట్లు అభినయగోచరములై స్థాయిభావములు స్వాదురూపత
నుబొందింపబడి సామాజికులమనసునరసత్వమునుబొందుచున్నవి.

శ్లో॥దధ్యాదివ్యంజనైశ్చించా మరీచ్యాద్యౌషధైః। గుడాదిమధురద్రవ్యై
ర్యథాయోగ్యంసమన్వితైః॥ ౨౨౯ ॥ యథాపాకవిశేషైశ్చ నిష్పాద్యో
రసపాదనః। నిష్పాద్యతేవిభావాద్యైః ప్రయోగేణతథారసః॥ ౨౩౦
స్థాయమానందసంభేదో భావకైరనుభూయతే। ...

తా॥ యథాయోగ్యముగకూడినపెరుగు మొదలైనవ్యంజనములచేతను, చింతపండు
మిర్యాలు మొదలయిన యౌషధములచేతను, బెల్లము మొదలయిన మధురద్రవ్యములచే

లోను, పాకభేదములచేతను, అన్నమునకు రసమెట్లు కలుగుచున్నదో అట్లు విభావాదిభావ ములచేతను [illegible] చేతను, రసము నిష్పన్నమగుచున్నది. రసమనగ రసమనస్స్వభావమై యుండు [illegible] విశేషము [illegible] ఆస్వాదింపబడుచున్నది. *

రసభేదానాహ.

శ్లో॥ శృంగారవీరకరుణా అద్భుతహాస్యభయానకాః॥౨౫॥
బీభత్సశ్శాంతరౌద్రౌ చ నాట్యే నవ రసాస్స్మృతాః॥

తా॥ శృంగారము, వీరము, కరుణము, అద్భుతము, హాస్యము, భయానకము, బీభత్సము, [illegible], అని నాట్యమునకు [illegible] రసములు చెప్పబడుచున్నవి. *

శృంగారరసలక్షణం

శ్లో॥ తేష్వాద్యస్తత్ర శృంగార [illegible] ॥౨౬॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతాసదస్యరస్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే॥ ౨౭॥ నాయికానాయకావస్య విభావాలంబనం మతౌ। రూపయౌవనలావణ్యకులశీలాదిభిర్యుతౌ॥ ౨౮॥ వాక్యైశ్చ మధురాలాప గీతవిద్యాదిభిః। చేష్టాభిశ్చ భుజన్యాసకటాక్షహసితాదిభిః ౨౯॥ అలంకారైస్తు పుష్పగంధవస్త్రాలంకారాదిభిః। తటస్థైశ్చంద్రదీపాద్యైః భావైరుద్దీపితా [illegible] ఉద్దీప్తిప్రసన్నాస్యరాగాద్యైరాంగికైరపి। వాచికైర్మధురాలాప గుణసంకీర్తనాదిభిః ॥౩౦॥ సాత్త్వికస్తంభకంపాద్యైరనుభావైః ప్రకాశితా। ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైస్సంచారిభిస్సహాయకైః ॥౩౧॥ యారతిస్థాయినీ సైవ భావాద్యైరభిరంజితా। రస్యమానా సహృదయైస్స్యాత్ శృంగారతామియం॥౩౨॥ *

తా॥ క్రిందజెప్పినతొమ్మిదిరసములలో మొదటి శృంగారరసము చెప్పబడుచున్నది. విభావానుభావ వ్యభిచారిసాత్త్విక భావములచే సదస్యస్వాద్యత్వమును బొందిన రతిస్థాయిభావము శృంగారరసమని చెప్పబడును ఆరతిస్థాయి నాయికానాయకులను ఆలంబనము గలది రూపము యౌవనము లావణ్యము కులము శీలము మొదలయిననాయికానాయకుల గుణములచేతను, మధురమైనపలుకులచేతను, సంగీతవిద్య మొదలయినవాని చేతను, భుజవిన్యాసము కటాక్షము హాసము మొదలయినవానిచేతను, చేష్టలచేతను, పుష్పము గంధము వస్త్రము హస్తాభరణము మొదలయిన అలంకారములచేతను, చంద్రదీపాదులయిన తటస్థభావములచేతను, మరల ఉద్దీపితమై చక్కనిమోము ప్రసన్నముఖరాగము మొదలయిన ఆంగికములచేతను, మధురాలాపము గుణకీర్తనము మొదలయినవాచికములచేతను, స్తంభకంపాదులయిన సాత్త్వికానుభావములచేతను, ప్రకాశితమై ఔత్సుక్యము చింత హర్షము మొదలయిన సహకారులచేతను, పోషింపబడిన ఆరతియే భావములచే రంజితమై రసికులచే ఆస్వాద్యమాన శృంగారరసతాటను పొందుచున్నది.

తం విభజతే

శ్లో॥ విప్రలంభశ్చ సంభోగ ఇతి స ద్వివిధో భవేత్॥

తా॥ ఆశృంగారరసము విప్రలంభశృంగారమని, సంభోగశృంగారమని రెండువిధములౌను.

విప్రలంభం లక్షయతి.

శ్లో॥ అప్రాప్తిర్విప్రలంభస్స్యాద్యూనో ర్జాతాభిలాషయోః॥ ౨౯౦॥ హాం
డిమగ్లానిదృష్టాద్యా అనుభావా ఇహ స్మృతాః। హర్షగర్వజుగు
ప్సౌగ్ర్యమదహాసశమైర్వినా॥ ౨౯౧॥ అన్యే సంచారిణస్సర్వే
భవంత్యత్ర యథోచితం॥ ... ... *

తా॥ అత్యంతాసక్తిగల నాయికానాయకులకు పరస్పరము చేరలేకయుండుట విప్రలంభమనబడును. ఇందు విరహపాండిమము, గ్లానిమొదలగునవి అనుభావములు. హర్షము, గర్వము, జుగుప్స, ఉగ్రతావము, మదము, హాసము, శమము, ఇవివినా కడమసంచారిభావములన్నియును ప్రకృతానుగుణముగగలుగును ... *

విప్రలంభం విభజతే.

శ్లో॥ అయోగోఽవిరహో మానః ప్రవాసశ్శాప ఇత్యపి॥ ౨౯౨॥
విప్రలంభస్య పంచైతే హేతవః పరికీర్తితాః॥

తా॥ అయోగము, విరహము, మానము, ప్రవాసము, శాపము అని విప్రలంభమునకు అయిదుహేతువులుగలవు ... ... *

అయోగవిప్రలంభశృంగారలక్షణం

శ్లో॥ ప్రాక్సంగతయోర్యూనో రనురాగే పిజాగ్రతి ॥ ౨౯౩ ॥ అయోగః
పారతంత్ర్యాద్యైర్విప్రలంభోఽభిలాషజః। ప్రవేశనిర్గమాలోకస్మితోక్తిపృష్టి
పథగామితా ॥ ౨౯౪॥ స్వాంగప్రకాశనవ్యాజైస్సాన్నిధ్యేచ ప్రకాశనం।
వ్యాజోక్తయశ్చ విజనే స్థితిరిత్యాదయోఽపిచ ॥ ౨౯౫ ॥ తత్రసంచారి
ణోగ్లానిశంకాసూయాశ్రమభయం। నిర్వేదౌత్సుక్యదైన్యాని చింతా
నిద్రాప్రబుద్ధతా ॥ ౨౯౬ ॥ విషాదజడతోన్మాదా మోహో మరణమే
వచ। తత్తత్సంచారిభావానాముచితా పిదశా భవేత్ ॥ ౨౯౭ ॥ క్రమే
ణాప్రాప్తినైరస్య దశావస్థాస్సమాసతః। ప్రోక్తాస్తదనుసారేణ భరతేన
మహాత్మనా ॥ ౨౯౮॥ ... ... *

తా॥ అతిప్రేమగల నాయికానాయకులకు ప్రథమసమాగమమునకుమునుపుగలవిప్రలంభము అయోగవిప్రలంభమనబడును. ఇందు నాయకునిజూచియింటిలోపలబోవుట, బయటవచ్చుట, ఊరకఆతనిమాపునకగపడుట, తనఆసనుబయలుపఱచుచేష్టలు, తనదేహమునుప్రకాశపఱచుట, వ్యాజోక్తులు, విజనస్థలమందుండుట మొదలైనవిగలవు- గ్లానియు, శంకయు, అసూయయు, శ్రమము, భయము, నిర్వేదము, ఔత్సుక్యము, దైన్యము, చింత, నిద్ర, ప్రబోధము, విషాదము, జాడ్యము, ఉన్మాద

ము, మోహము, మరణము, ఈవ్యభిచారిభావములకుయథోచితముగఁబ్రవేశముగలదు. ఈ విప్రలంభశృంగారమునకు దశావస్థలుగలవని ప్రాచీనమతమునుసంగ్రహించి భరతునిచేతనుంజెప్పఁబడినవి ... ... *

దశావస్థానిరూపయతి.

శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతిశ్చింతా సంకల్పోగుణనుతిఃక్రియాద్వేషః।
తాపోలజ్జాత్యాగోన్మాదో మూర్ఛామృతిర్దశావస్థాః॥ ౨౯౯

తా॥ చక్షుఃప్రీతి, చింత, సంకల్పము, గుణనుతి, క్రియాద్వేషము, తాపము, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి అనునవి పదియవస్థలు. ... *

చక్షుఃప్రీతిలక్షణం- ౧టివది.

శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతిస్స్యాద్రమ్యా దృష్టేవాలంబనేశ్రుతే।
కౌతుకస్వేదరోమాంచ హర్షవిస్మయసాధ్వసైః॥ ౩౦౦
చాపలస్తంభలజ్జాద్యైరనుభావ్యోభవేదయం॥

తా॥ రమ్యమైన ఆలంబనము వినబడినదిగాని, చూడబడినదిగాని కాగాదానియందుగలిగినఇచ్ఛచక్షుఃప్రీతియనబడును ఇది సంతోషము, పులకరింపు, హర్షము, సాధ్వసము, చాపలము, స్తంభము, సిగ్గు మొదలైనవానిచేతభావింపదగినది. *

చింతాలక్షణం- ౨వది.

శ్లో॥ కేనోపాయేనసంసిద్ధ్యేత్కదాతేనసమాగమః॥ ౩౦౧॥ దూతీముఖేన
కింవాచ్యమిత్యాద్యూహాదిచింతనం। అత్రానుభావానిశ్వాసధ్యానస్ర
స్తాంగతాదయః ॥ ౩౦౨ ॥ వలయాదిపరామర్శస్వేదాంబుపులకాద
యః। శయ్యాసనాదివిద్వేష ఇత్యాద్యాస్స్వరకల్పితాః॥ ౩౦౩॥ నిర్ల
క్ష్యవీక్షణంచైవ మాద్యాస్స్యుర్విక్రియామతాః ॥ *

తా॥ కోరిక ఏయుపాయముచేత ఈడేరును అతనితోడఎప్పుడుకూడికకలుగును చెలులతోఏమిచెప్పవలసివచ్చును అని ఊహించుటచింతయనబడును ఇందునిట్టూర్పు, ధ్యానము, దేహముసోలుట, హస్తాభరణాదులను చేతితోతడవుట, చమట, పులకరింపు, శయ్యాసనాదులయందు విద్వేషము, నిర్లక్ష్యవీక్షణము మొదలైనవిగలుగును.

సంకల్పావస్థాలక్షణం- ౩వది

శ్లో॥ మనోరథస్స్యాత్సంకల్పస్తత్సమాగమగోచరః॥ ౩౦౪
ఔత్సుక్యస్వేదరోమాంచ స్మృతిశ్వాసాక్షిమీలనైః।
బాహ్యార్థస్యాపరిజ్ఞానే నానుభావ్యోభవేదసౌ ॥ ౩౦౫

తా॥ నాయకసమాగమగోచరమైనమనోరథము సంకల్పమనబడును. ఈయవస్థయందు ఔత్సుక్యము, స్వేదము, రోమాంచము, స్మరణము, శ్వాసము, కన్నులు మూసికొనుట, బాహ్యార్థపరిజ్ఞానములేకయుండుట, మొదలైనవిగలుగును.

గుణనుతిలక్షణం- ౬వది

శ్లో॥ భవేద్గుణనుతి స్తస్య రూపాదిపరికీర్తనం ॥౩౦౬॥ రోమాంచో గద్గదా
వాణీ భావావరణవీక్షణం। తత్సంగచింతనం సఖ్యా గండస్వేదాదయోపి
చ ॥౩౦౭॥ ఔత్సుక్యహర్షస్మృత్యాద్యా అనుభావా ఇహ స్మృతాః॥*

తా॥ నాయకుని రూపము మొదలైనగుణములను పొగడుట గుణనుతియనఁబడును ఇందు రోమాంచము, డగ్గుత్తుకగలపలుకులు, సాభిప్రాయముగఁజూచుట, చెలికత్తెలతో అతనిసంగమమునుగుఱించిచెప్పుచుండుట, కపోలములయందు చెమట, ఉత్సాహము, హర్షము, స్మరించుట మొదలైనవిగలుగును. ... ... *

క్రియాద్వేషలక్షణం- ౭వది.

శ్లో॥ క్రియాద్వేష స్తతోన్యత్ర విద్వేషో భోజ్యవస్తుని ॥౩౦౮॥
చింతానిశ్వాసదైన్యాశ్రు కళాజాగరపాండుతాః।
విషాదోగ్లానిరిత్యాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః॥౩౦౯॥

తా॥ నాయకునితప్ప ఇతరములైన భోజ్యవస్తువులయందుగలుగుద్వేషము క్రియాద్వేషమనబడును. ఇందు చింత, నిశ్వాసము, దైన్యము, కన్నీరువిడుచుట, నిదురలేకయుండుట, వెలవెలపోవుట, విషాదము, సోలుట మొదలైనవిగలుగును. ... *

తాపలక్షణం- ౮వది

శ్లో॥ తత్ప్రాప్తివిప్రకర్షేణ తాపస్స్యాత్కామజోజ్వరః।
వైవర్ణ్యమశ్రువైస్వర్యం శయనేపరివర్తనం॥౩౧౦॥
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావా స్తదుద్భవాః।

తా॥ ప్రియునిరాకయొక్క విలంబమునగలుగుకామజ్వరము తాపావస్థయనబడును ఇందు వైవర్ణ్యము, కన్నీరు, స్వరభంగము, పడకలోపొరలుట, నిట్టూర్పు, [illegible] ముఎండుట, మొదలైనవిగలుగును. ... ... *

లజ్జాత్యాగలక్షణం- ౯వది.

శ్లో॥లజ్జాత్యాగ స్త్రపాహాని రౌత్సుక్యాదిసముద్భవా॥౩౧౧॥
ఉల్లంఘనం భవేద్వాచాం గౌరవాగణనంతథా।
విషాదోవ్యగ్రతాదైన్య మిత్యాద్యైరనుభావ్యతే॥౩౧౨॥

తా॥ ఔత్సుక్యము మొదలైనవానిచేత సిగ్గునువిడుచుట లజ్జాత్యాగమనబడును. ఇది ఆజ్ఞనుమీఱుట, గౌరవమునుతలపకుండుట, విషాదము, వ్యగ్రత, దైన్యము మొదలైనవిగలుగును. ... ... *

ఉన్మాదలక్షణం- ౧౦వది.

శ్లో॥సర్వావస్థాసు సర్వత్ర తన్మనస్కతయా సదా।అతస్మిం స్తదితిభ్రాంతి రున్మాదో విరహోద్భవః॥౩౧౩॥తత్రచేష్టాస్తువిజ్ఞేయా ద్వేషస్సేష్టే
పివస్తుని।దీర్ఘముష్ణశ్చనిశ్వాసోనిర్నిమేషతయా [illegible]॥౩౧౪॥అనిమి [illegible]

త్యధ్యాన గానమోహపరో౽పిచ। అకాండగమనోత్థానశంకాద్యా అ
పి చ క్రియాః॥ ౩౧౫॥ విషాదమదరోషాద్యా అనుభావా ఇహస్మృతాః॥

తా॥ ఎప్పుడును సర్వావస్థలయందును నాయకునియందు దత్తచిత్తురాలై యుండుటచేత ఒకవస్తువుమీఁది యొకవస్తువుగాఁ దోఁచుట విరహమువలనఁగలిగిన ఉన్మాదమనఁబడును ఇందు తనయిష్టవస్తువునందుఁగూడ ద్వేషము, నిట్టూర్పు, ఱెప్పపాటులేమి, హేతువులేకనవ్వుట, ధ్యానించుట, పాడుట, మూర్ఛపోవుట, నిమిత్తములేకనడచుట, లేచుట, శంకమొదలైనవి, విషాదము, మదము, రోషము ఈయనుభావములుగలుగును.

మూర్ఛాలక్షణం - ౯ వది

శ్లో॥ తాపోద్రేకేణ సంప్రాప్తా మూర్ఛాజ్ఞానక్షయో మహః॥ ౩౧౬॥ ఇ
దమిష్టమనిష్టం తదితి వేత్తి న కించన। నోత్తరం భాషతే ప్రశ్నే నేక్షతే న
శృణోతిచ॥ ౩౧౭ ॥ క్రమేణ మందాశ్చోచ్ఛ్వాస నిశ్వాసా నష్టచేష్టతా।
స్పర్శానభిజ్ఞతేత్యాద్యా భవంత్యత్రానుభావకాః॥ ౩౧౮

తా॥ నాయకుఁడు రానందున అధికతాపముచేత జ్ఞానము క్షయించుట మూర్ఛయనఁబడును. ఇందు ఇష్టమును అనిష్టమును దెలియకుండుట, పిలిచినను పలుకకుండుట, చూపులేకుండుట, చెవివినకుండుట, క్రమముగా ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మందములగుట, చేష్టలులేకయుండుట, అంటినదెలియకుండుట ఇవి మొదలైనయనుభావములుగలుగును

మృతిలక్షణం-౧౦ వది

శ్లో॥ స్మరోత్థా మరణేచ్ఛాచేన్మృతిరిత్యభిధీయతే। లీలాశుకవినోదాది న్యా
సస్సఖీకరే॥ ౩౧౯॥ కలకంఠకలాలాప శ్రుతిర్మందానిలాశ్రయః।
జ్యోత్స్నాప్రవేశమాకంద మంజరీప్రేక్షణాదయః॥ ౩౨౦॥ ఉద్బంధ
నాదిసంనాహ స్సాస్రదృష్ట్యాదయస్త్విహ॥ ... *

తా॥ మన్మథవ్యాపారముచేఁగలుగుమరణేచ్ఛ మృతియనఁబడును. ఇందు విలాసపుచిలుకతోడియాట మొదలయినవానిని సఖులచేత నప్పగించుట, కోవెలలముద్దుపలుకులను వినుట, మందమారుతమును ఆశ్రయించుట, వెన్నెలలోనికిఁబోవుట, మామిడిపూగుత్తులనుజూచుట, ఉరిమొదలైనవానిని సిద్ధపఱచుకొనుట, కన్నీటితోడిచూపు మొదలయినవిగలుగును

విరహవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ కాలక్షేపస్య సంప్రాప్తైః కార్యాద్వాపారతంత్ర్యతః॥ ౩౨౧
ఏకగ్రామస్థయోర్యూనో ర్విరహస్సో౽భిధీయతే।
ఔత్సుక్యచింతానిశ్వాస వితర్కాద్యనుభావభాక్॥ ౩౨౨

తా॥ ఒకేయూరిలోనుండెడినాయికానాయకులకు ప్రీతిసిద్ధమైయుండుఁగార్యవశమువలనఁగాని పరాధీనతవలనఁగాని కలియుటకు కాలహరణము కలిగెనా అదివిరహవిప్రలంభశృంగారమనఁబడును ఇందు ఉత్సాహము, చింత, నిట్టూర్పు, వితర్కము మొదలయినవిగలుగును.

... ... *

మానవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ ఈక్షణాలింగనాదీనాం నిరోధో మాన ఉచ్యతే ।
ప్రణయేర్ష్యాప్రభేదేన ద్వివిధస్సోఽభిధీయతే॥ ౩౨౩

తా॥ చూచుట ఆలింగనము మొదలైన వ్యాపారములను నిరోధించియుండుట మాన మనబడును. ఆమానము ప్రణయమానమనియు, ఈర్ష్యామానమనియు రెండువిధములౌను.

ప్రణయమానలక్షణం-గటిది

శ్లో॥ తత్ర ప్రణయమానస్స్యా దాజ్ఞాలంఘనతో మిథః।
అభాషణంచ వైముఖ్య మిత్యాద్యై ర్యత్ర భావ్యతే॥ ౩౨౪

వానిలో నాయికానాయకులకు పరస్పరము ఆజ్ఞాలంఘనముచే గలుగునది ప్రణయ మానమౌను. ఇందు మాటలాడక యుండుట, ముఖము త్రిప్పుకొని యుండుట మొదలైన వికలుగును

ఈర్ష్యామానలక్షణం

శ్లో॥ ఈర్ష్యామానస్తు యఃకోపః ప్రియేజ్ఞాతాన్యసంగమే । అభాషణముపాలం
భో భర్త్సనం తాడనం తథా వైముఖ్యం నామర్ష ఇత్యాద్యై
రనుభావ్యతే । తజ్జ్ఞానం శ్రవణాద్దృష్టి రనుమానాచ్చ వాభవేత్ ॥ ౩౨౫

తా॥ అన్యస్త్రీసంభోగము నెఱుగుటచే ప్రియునియందు కలుగు కోపము ఈర్ష్యామాన మనబడును ఇది అభాషణము, ఉపాలంభము, బెదిరించుట, కొట్టుట వైముఖ్యము, కన్నీరు, ఓర్వమి, ఇవి మొదలైన వానిచే నెఱుగదగినది దీని నెఱుగుట వినికి చూచుట అను మానము ఈమూటిలో దేనివలననైన నగును ... .. ❋

శ్రవణాదీని నిరూపయతి

శ్లో॥ శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిస్స్యాత్స్వాద్విలోకనం।
అనుమానం స్వప్నగోత్ర స్ఖలనాదిరిహోచ్యతే. ౩౨౬

తా॥ శ్రవణమనునది దూతిక మొదలయిన వారివలన వినుట, దృష్టియనునది వేఱుగ జూచుట, అనుమానమనునది స్వప్నమందు పేరు మార్చి పిలుచుట మొదలయిన వానిచేత నగలుగునని చెప్పబడుచున్నది ... ...

ప్రవాసవిప్రలంభలక్షణం

శ్లో॥ దేశాంతరస్థితిర్యాతు ప్రవాసస్సోఽభిధీయతే ।
కార్శ్యపాండిమనిశ్వాస చింతాదైన్యాశ్రు జాగరాః॥ ౩౨౭
లంబాళకత్వమిత్యాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః॥

తా॥ నాయికానాయకుల దేశాంతరస్థితి ప్రవాసవిప్రలంభమనబడును ఇందు చిక్కి పోవుట, తెల్లనౌట, నిట్టూర్పు, చింత, దైన్యము, కన్నీరు, లంబాళకత్వము మొదలయిన యనుభావములు గలుగును. ... ... ❋

శాపవిప్రలంభలక్షణం

శ్లో॥ శాపస్తు జాడ్యజాచ్ఛాపాత్ నూనాకేవాథ సన్నిధౌ. ౩౨౮॥ చింతాసం

తాపనిశ్వాస పాండిమాద్యనుభావభాక్। అయోగవిప్రలంభోక్తాదశావస్థా
యథోచితం ॥ ౩౩౦ ॥ అన్యేష్వపి విప్రలంభేషు భవేయురితికీర్తితాః॥

తా॥ దూరములోనుండినసమీపములోనుండినజాడ్యముచేగలుగుకోపముశాపవిప్రలంభమనబడును. ఇందు చింత, సంతాపము, నిశ్వాసము, పాండిమము మొదలయినఅనుభావములుగలుగును అయోగవిప్రలంభమందు జెప్పబడినదశావస్థలు తదితరవిప్రలంభములయందును యథోచితముగ గలుగునని చెప్పబడియున్నది. ... *

సంభోగశృంగారలక్షణం.

శ్లో॥ అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ॥౩౩౧॥ దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగ ఉదాహృతః। స్మితభ్రూలలితాదృష్టిః లలితం మధురం వచః॥ ౩౩౨॥ స్తంభాద్యాస్సాత్త్వికాస్సర్వే చేష్టాలీలాదయోపి చ । ప్రసన్నముఖరాగశ్చ ఇత్యాద్యా అనుభావకాః ॥ ౩౩౩॥ జుగుప్సా శమనిర్వేద వ్యాధ్యున్మాదా మదో మృతిః । విషాదోమర్ష ఆలస్య మపస్మారోత్ర వర్జితాః॥౩౩౪॥ ద్వివిధస్స తు సంక్షిప్త స్సంపన్నశ్చేతి కథ్యతే। యువానౌ యత్ర సంక్షిప్తాన్ సాత్త్వికవ్రీడితాదిభిః॥ ౩౩౫॥ ఉపచారాన్నిషేవేతే స సంక్షిప్త ఇతీరితః। ప్రోషితాగతయోర్యూనో ర్భోగస్సంపన్న ఈరితః॥౩౩౬ ... ... *

తా॥ పరస్పరానుకూల్యము విలాసముంగలవారై నాయికానాయకులు దర్శనస్పర్శనాదులను బొందునది సంభోగశృంగారమనబడును. అందు వికసించినకనుబొమలచేతనందమయినచూపు లలితము మధురమునైనపలుకు స్తంభాదిసాత్త్వికభావములన్నియు లీలాదిచేష్టలు ప్రసన్నమైనముఖకాంతియు మొదలైనవి దీనికి అనుభావములు. జుగుప్స, శమము, నిర్వేదము, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మదము, మృతి, విషాదము, అమర్షము, ఆలస్యము, అపస్మారము, వీనినివర్జించి తదితరసంచారిభావములుగలుగును. ఈసంభోగశృంగారము సంక్షిప్తమనియు, సంపన్నమనియు ఇరుదెఱగులౌను. యౌవనవంతులైనస్త్రీపురుషులు సాత్త్వికోదయము సిగ్గు మొదలగువానిచేత సంక్షిప్తములయిన యుపచారములనుపొందినది సంక్షిప్తమనబడును. ఎడబాసియుండికూడినవారిసంభోగము సంపన్నమనబడును.

వీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతస్సదస్యరస్యత్వ ముత్సాహో వీర ఉచ్యతే॥ ౩౩౭॥ యద్వాలంబనతత్తద్గుణదానాదిదీపితః। ప్రసన్నముఖరాగాద్యై రనుభావ్యోభవేదయం॥ ౩౩౮॥ ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైః పోష్యతే సహకారిభిః । యుద్ధవీరో దయావీరో దానవీరశ్చ స త్రిధా॥౩౩౯ ... ... *

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావములచే సదస్యరస్యత్వము నుపొందింపబడినదై ఆలంబనగుణదానాదులచే ఉద్దీపితమైన ఉత్సాహస్థాయి వీరరసమాచున్నది. అది

ప్రసన్నవదనముఖకాంతి మొదలయినవానిచే భావింపబడినది ఔత్సుక్యము, చింత, హర్షము మొదలయిన సహకారులచే పోషింపబడును. ఆవీరరసము యుద్ధవీర దానవీర దయావీర రసములని మూడై యగుచున్నది. ... ... *

యుద్ధవీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ సహాయాన్వేషణం యుద్ధే సమరోచితపాటవం।
భీతాభయప్రదానాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః॥ ౩౪౦
యుద్ధవీరే హర్షగర్వామర్షాద్యా వ్యభిచారిణః।

తా॥ యుద్ధవీరరసమందు యుద్ధమున సహాయమును వెతకుట యుద్ధమునకుచితమైన పటుత్వము భయపడినవారలకు అభయమిచ్చుట మొదలయిన అనుభావములును, హర్షము గర్వము అమర్షము మొదలయిన వ్యభిచారిభావములును గలవు. *

దయావీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ స్వార్థప్రాణవ్యయేనాపి ప్రపన్నత్రాణశీలతా॥ ౩౪౧
ఆశ్వాసనోక్తయస్స్థైర్యమిత్యాద్యా విక్రియామతాః।
దయావీరే మతిధృతి ప్రముఖా వ్యభిచారిణః॥ ౩౪౨

తా॥ దయావీరరసమందు తనయర్థము ప్రాణము పోగొట్టుకొనినైనను తన్ను శరణుజొచ్చినవారలను రక్షించెడి స్వభావము ఊఱటపలుకులు స్థిరత్వము ఇవి మొదలయిన యనుభావములును, మతి ధృతి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు. *

దానవీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ స్మితపూర్వాభిభాషిత్వం స్మితపూర్వం చ వీక్షణం। ప్రసాదాద్బహుదాతృత్వం తద్వాచామనుమోదనం॥ ౩౪౩॥ గుణాగుణవిచారాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః। దానవీరే ధృతిర్హర్ష ఇత్యాద్యా వ్యభిచారిణః॥ ౩౪౪

తా॥ దానవీరరసమందు మందస్మితపూర్వకమైన పలుకు స్మితపూర్వకమయిన చూపు దయచేసి విశేషముగ నిచ్చుట వారిపలుకుల ననుమోదించుట గుణాగుణవిచారము మొదలైన అనుభావములును, ధృతియు హర్షము ఇవి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

కరుణరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। పదస్వాద్యతాం నీతశ్శోకః కరుణ ఈరితః॥ ౩౪౫॥ భమణానాశోర్థనాశశ్చ బాంధవేష్టజనక్షయః। వధో బంధశ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః॥ ౩౪౬॥ దైవోపహతిధిక్కారా వ్యాధిశ్శాపోపశంసనం। ఇత్యాద్యాలంబనం దృష్టమనుభూతం శ్రుతం చ వా॥ ౩౪౭॥ యస్యచోద్దీపకం స్థాయిం ఆలంబనగుణాశ్రయం। కేశవాసోంగసంస్కారవైధుర్యం స్మృత్వాగాత్రతా॥ ౩౪౮॥ రక్తాక్షో ముఖరాగశ్చ సబాష్పామంథరాచదృక్। భూపాతో ముఖవైవర్ణ్యం బాహుపాతో వికర్షణం॥ ౩౪౯॥ విన్యాసో హస్తయో

రస్తంభో నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా । ఉరస్తాడో ముఖస్యాపి శోషణం లుం
ఠనం భువి॥ ౩౫౦॥ హాహాకారస్తథాక్రందో విలాపః పరిదేవనం। నానా
స్తంభాదయస్సాత్త్వికా భవేయురనుభావకాః॥ ౩౫౧॥ నిర్వేదో దైన్యమా
లస్యం ఉన్మాదో వ్యాధిసుప్తయః । నిద్రామోహశ్రమగ్లాని చింతా
స్మృత్యపస్మృతిః॥ ౩౫౨॥ విషాదో జాడ్యమౌత్సుక్యం శంకామరణమేవ
చ। ఏతే సంచారిణః ప్రోక్తాః కరుణే మునిసత్తమైః॥ ౩౫౩॥ ఉత్తమాధ
మమధ్యేషు యథాయోగం భవంత్యమీ। ... *

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావములచే సజ్జనులకు అనుభవార్హత్వము సంపాదింపబడిన శోకస్థాయి కరుణరసమనబడును. ఇందు ధర్మనాశము, అర్థనాశము, ఇష్టజనవినాశజనకములగు వధము, తూకువేయుట, దారిద్ర్యము, పదభ్రంశము, అపమానము, దైవోపహతి, కారాగారము, వ్యాధియు, శాపమునజెప్పుట, ఇవిమొదలయినవి చూడబడినను అనుభవింపబడినను వినబడినను ఆలంబనవిభావములగును. ఉద్దీపనవిభావములు ఇష్టజనస్త్రీయింగితయున్నదును వెంట్రుకలు వస్త్రములు దేహము ఇవి వికారమును బొందినటు పేలవై పోలియుండుట ఎప్పుడును ముఖకాంతి కన్నీరుగలచూపు ఈ ఉద్దీపనములు. నేలబడుట ముఖవైవర్ణ్యము చేతులుబ్రేలవేయుట అధికశ్వాసము చేతులను తలలో కొట్టుకొనుట నిట్టూర్పు విడుచుట ఏడ్పు-తల-ముఖము-చేతులు కొట్టుకొనుట నేలలో పొరలుట హాహాకారము రోదనము విలాపము పరిదేవనము ఈఅనుభావములును, స్తంభప్రళయాదిసాత్త్వికభావములును, నిర్వేదము దైన్యము ఆలస్యము ఉన్మాదము వ్యాధి సుప్తి నిద్ర మోహము శ్రమము గ్లాని చింత స్మృతి అపస్మారము విషాదము జాడ్యము ఔత్సుక్యము శంక మరణము ఈవ్యభిచారిభావములును,గలవు ఈభావములు ఉత్తమమధ్యమాధములయందు యథోచితముగ గలుగును. *

అద్భుతరసలక్షణం

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః॥ ౩౫౪॥ ప్రాప్తస్వదస్యా
స్వాద్యత్వం విస్మయోద్భుతతాం వ్రజేత్ । దుష్ప్రాప్యవస్తుసంప్రాప్తిః క
ర్మచాప్యతిమానుషం॥ ౩౫౫॥ మరీచివిమానగంధర్వ నగరాద్యవలోకనం।
మాయేంద్రజాలనృత్తాది యస్యచాలంబనంమతం॥ ౩౫౬॥ ప్రసన్నము
ఖరాగోక్షి విస్తారోనిర్నిమేషతా । శిరఃకపోలచలనం సాత్త్వికాశ్చాను
భావకాః॥ ౩౫౭ ॥ వితర్కచాపలావేగ హర్షాద్యావ్యభిచారిణః ॥

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికభావవ్యభిచారిభావములచే సభవారికి ఆస్వాద్యత్వమును బొందియుండు విస్మయస్థాయి అద్భుతరసమౌను. ఈఅద్భుతరసమునకు దుష్ప్రాప్యమైనవస్తువుల ప్రాప్తి, మనుష్యులకు అశక్యమైనపనులను జేయుట, కాంతిచేనిర్మయింపదగినగంధర్వనగరాదులజూచుట, మాయ, ఇంద్రజాలవిద్య, నృత్యము మొదలయినవి ఆలంబనములు. అందు ప్రసన్నమైనముఖరాగము నేత్రవిస్తారము రెప్పపాటులేకయుం

కుట్టు, తల కపోలప్రదేశము వీనినికదిలించుట ఈఅనుభావములును స్తంభాదిసాత్త్వికానుభావములును, వితర్కము, చాపలము, ఆవేగము, హర్షము, మొదలయినవ్యభిచారిభావములునుగలవు ... ... ❋

హాస్యరసలక్షణం

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః ॥ ౩౫౮ ॥ నీతస్సదస్యరసత్వంహాసోహాస్యఇతీరితః । అసౌవిదూషకో వేషమర్యాద్యాలంబనాశ్రయః ॥ ౩౫౯ ॥ మల్లయుద్ధాహతికటు నిర్లజ్జత్వాదికగుణైః । మృగపక్షిమనుష్యాణాం స్వరానుకరణైస్తథా ॥ ౩౬౦ ॥ వేదశాస్త్రకలావిద్యాదేశభాషాదికస్యచ । ఉద్దీపనైరసంబద్ధాప్రలాపైశ్చదూషణైః ॥ ౩౬౧ ॥ పరక్రియానుకరణ వాగాద్యైరపిచేష్టితైః । తటస్థైస్తస్యహాసాద్యైస్సమ్యగుద్దీపితస్తతః ॥ ౩౬౨ ॥ ఓష్ఠనాసాకపోలాస్యస్పందనైర్దంతదర్శనైః । అనుమోదసముద్భూతైస్సాధుసాధ్వితిభాషితైః ॥ ౩౬౩ ॥ స్తంభప్రళయవర్జైశ్చ సాత్త్వికైరనుభావితః । ఔత్సుక్యచాపలవ్రీడా హర్షస్మృతిమదశ్రమైః ॥ ౩౬౪ ॥ మతిగర్వావబోధైశ్చ విస్మయేనచపోషితః । సోయంస్మితాదిభేదేన షడ్విధఃపరికథ్యతే ॥ ౩౬౫ ❋

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావములచే సదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపబడినహాసస్థాయి హాస్యరసమనబడును ఈరసము వికటవేషులు ఉన్మత్తులు మదించినవారుమొదలయినవారలనుఆశ్రయించినదై మల్లయుద్ధము ఆహతముచేయుట నిగ్గుమానుట మొదలయినవానిగుణములచేతను మృగపక్షిమనుష్యులస్వరములయొక్క అనుకరణములచేతను, వేదములు శాస్త్రములు కలలు విద్యలు దేశభాషలు మొదలగువానియనుకరణములచేతను, సందర్భములేనిమాటలచేతను, సత్ప్రలాపములచేతను, దూషణములచేతను, పరక్రియలనువెక్కిరించుట పలుకుమొదలయినవానినివెక్కిరించుటమొదలయినచేష్టలచేతను, దానిననుసరించినతటస్థులహాసములచేతను, బాగుగ ఉద్దీపితమై పెదవులు ముక్కు చెక్కిళ్లు ముఖము వీనిని కదలించుటచేతను, దంతనిర్గమములచేతను, సంతోషముచేగలిగినబెస్సబెస్స అనుపలుకులచేతను, స్తంభప్రళయములను వర్జించిరోమాంచాదిసాత్త్వికానుభావములచేతను, భావింపబడినదై ఔత్సుక్యము, చాపలము, వ్రీడ, హర్షము, స్మృతి, మదము, శ్రమము, మతి, గర్వము, అవబోధము, విస్మయము, వీనిచేతపోషింపబడినదై ఆహాస్యరసము స్మితాదిభేదములచే ఆఱువిధములౌనని చెప్పబడుచున్నది. ... ... ❋

స్మితాదీని నిరూపయతి.

శ్లో॥ స్మితమథహసితంవిహసిత ముపహసితంచాపహసితంచ।
అతిహసితంచ్వాభేదాస్స్యాస్తేషు మధ్యమాదమ ప్రకృతౌ ॥ ౩౬౬

తా॥ స్మితము హసితము, విహసితము, ఉపహసితము, అపహసితము, అతిహసితము, ఈ ఆఱున్ను ఉత్తమమధ్యమాధమప్రకృతులయందు ఒక్కొక్కనికి రెండు రెండువంతున కలుగును.

స్మితలక్షణం- ౧.

శ్లో॥ ఈషద్వికసితైర్గండైః కటాక్షైస్సౌష్ఠసంస్థితైః।
అలక్షితద్విజాళీకం స్మితమిత్యభిధీయతే॥ ౩౬౭

తా॥ కడకంటిచూపులచేవ్యక్తమైనసౌష్ఠవముతోను కొంచెము వికాసమును బొందినచెక్కిళ్లతోను గూడి తెలియబడని దంతములుగలదిగానుండునప్పు డుత్తములకు గలుగును. ఇది స్మితమనబడును. ... ... *

హసితలక్షణం- ౨.

శ్లో॥ ఉత్ఫుల్లాననేత్రంతు గండైర్వికసితైస్తథా।
కించిల్లక్షితదంతంచ హసితంతద్విధీయతే॥ ౩౬౮

తా॥ వికసితమైనగండప్రదేశములతో గూడి వికాసమునుబొందినముఖనేత్రములు గలదిగాను కొంచెము మాత్రము కనబడుపండ్లను గలదిగాను ఉండునది హసితమనబడును.

విహసితలక్షణం- ౩.

శ్లో॥ ఆకుంచితాక్షిగండంయ త్సస్వరంమధురంతథా।
కాలాగతంసాస్యరాగం తద్వై విహసితంభవేత్॥ ౩౬౯

తా॥ వంచబడినచూపును చెక్కిళ్లనుగలదిగాను, మధురముగాను, ఆసమయమున వచ్చినదిగాను, ముఖవిలాసముతో గూడినదిగాను ఉండునప్పు విహసితమనబడును *

ఉపహసితలక్షణం-౪.

శ్లో॥ ఉత్ఫుల్లనాసికంయత్తు జిహ్మదృష్టినిరీక్షణం।
ఆకుంచితాంసకశిరః తచ్చోపహసితంభవేత్॥ ౩౭౦

తా॥ వికసించినముక్కుగలిగినదై నాలుకయందుకంటిచూపుగలదై వంచబడిన భుజములు శిరస్సును గలదిగానున్ననప్పు డుపహసితమనబడును. ... *

అపహసితలక్షణం- ౫.

శ్లో॥ అస్థానహసితంయత్తు సాశ్రునేత్రంతథైవచ।
నిష్కంపితాంసకశిర స్తచ్చాపహసితంభవేత్॥ ౩౭౧

తా॥ ధ్వనిగలిగి కన్నులనీళ్లతో గూడి భుజశిరస్సులు తలయును గదలకనవ్వేడునప్పు అపహసితమనబడును. ... ... *

అతిహసితలక్షణం-౬

శ్లో॥ సస్వరంసాశ్రునేత్రంచ విక్రుష్టస్వనముద్ధతం।
కరోపగూఢపార్శ్వంయ త్తచ్చాతిహసితంభవేత్॥ ౩౭౨

తా॥ స్వరముతో గూడినదిగాను, నేత్రమందు కన్నీరుగలదిగాను, అధికధ్వనిగలదిగాను, గొప్పదిగాను, ప్రక్కలు పినికికొనునదిగానుండునప్పు అతిహసితమనబడును *

భయానకరసలక్షణం

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతస్సదస్యరస్యత్వం భయమేవభయానకః॥ ౩౨౩॥ రక్షఃపిశాచభల్లూక వ్యాఘ్రవ్యాళాదిదర్శనం। శూన్యారణ్యగృహారామ శ్మశానాదిప్రవేశనం ॥ ౩౨౪ ॥ యుద్ధదస్యునృపద్రోహా వికృతోగ్రస్వనా అపి। అస్యాలంబనముద్దీప్త్యై భవేయుస్స్వేదపివచ॥ ౩౨౫॥ ముఖోష్ఠతాలుకంపస్య శోషపార్శ్వావలోకనం। శ్యామీభూముఖరాగశ్చ నిష్క్రాంతభ్రాంతతారకాః॥ ౩౨౬॥ ప్రణామః కాందిశీకత్వ మంగుళిత్రాణచర్వణం। సహాయాన్వేషణాదిస్స్యా దాంగికైర్వాచికైస్తథా॥ ౩౨౭॥ శరణం భవమేయుష్మ ద్దాసోహం రక్ష రక్ష మాం। అభయం దేహి మే తాతే త్యాదిరస్యస్యసాత్త్వికాః॥ ౩౨౮ ॥ సర్వేనుభావకాయస్య త్రాసావేగౌ శ్రమోమృతి విషాద శ్చాపలం మోహ శ్చింతా జాడ్యమపస్మృతిః ॥ ౩౨౯ ॥ ఏతేసంచారిణః ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః॥ ... ... *

తా॥ విభావానుభావవ్యభిచారిసాత్త్వికభావములచేసదస్యరస్యత్వమునుబొందినదైయుండుభయస్థాయిభయానకరసమౌను ఈరసమునకు రాక్షసుడు - పిశాచము- భల్లూకము- వ్యాఘ్రము-పాముమొదలైనవానినిజూచుట, శూన్యమైనఅడవి- ఇల్లు-తోట-శ్మశానముమొదలయినవానియందుప్రవేశించుట, జగడము- దొంగ- రాజద్రోహము-వికారముగను ఉగ్రముగనుఉండుస్వరముమొదలయినవి ఉద్దీపనములౌను. ముఖము పెదవులు చెక్కిళ్లు వీనికంపము, నాలుక యెండుట. ప్రక్కలనుజూచుట, ముఖమునల్లనౌట, నల్లగ్రుడ్లుచుట్టుట, ఒక్కప్రక్కకుపోవుట,దండముపెట్టుట, పారిపోవుట. వ్రేళ్లకవచమునుకఱచుకొనుట, ఆంగికములచే వాచికములచేసహాయమును వెతకుటమొదలయినవి, నీకునేదాసుడు నిన్నుశరణుపొందినాను నన్నుకాపాడుకాపాడు అభయమియ్యవలయును అనుటఇవిమొదలయిన అనుభావములును, అన్నిసాత్త్వికభావములును, త్రాసము- ఆవేగము-శ్రమము-మృతి-విషాదము-చాపలము- మోహము-చింతయు-జాడ్యము-అపస్మారము-ఈసంచారిభావములును,గలవు. *

భీభత్సరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావాద్యైస్సదస్యానాం ప్రాపితోరస్య తామసౌ॥ ౩౩౦॥ జుగుప్సాస్థాయికస్తజ్ఞై ర్భీభత్స ఇతికథ్యతే। రక్తమాంసవసాస్థ్యాది చ్ఛర్దిలాలాద్యుపాశ్రయః॥ ౩౩౧ ॥ అనుభావైఃఘరావృత్తి ముఖవ్రకూణనాదిభిః। శ్యామేనముఖరాగేణ సాత్త్వికైఃపులకాదిభిః ॥ ౩౩౨॥ నిర్వేదశంకాపస్మార విషాదజడతాదిభిః దీనతామోహశోకైశ్చ సహితోవ్యభిచారిభిః॥ ౩౩౩॥ సపునర్ద్వివిధఃక్షోభీచోద్వేగీతిచకథ్యతే। రక్తమాంసాదిభిఃక్షోభీ ఛర్దిలాలాదిభిఃపరః॥ ౩౩౪ ... *

తా॥ విభావము మొదలైనభావములచే సభ్యవారికి ఆస్వాద్యత్వమును బొందింపబడినదియు జుగుప్సాస్థాయియునైనది భీభత్సరసమనబడును. ఈభీభత్సరసము రక్తము-మాంసము-పులినీరు-ఎముకలు మొదలయినవియు, వాంతి-జొల్లు మొదలయినవియు, ఆశ్రయముగాగలది. వెనకకుతిరుగుట-ముఖము దృష్టియు వంకబోవుట మొదలయినవి-నల్లనిముఖము కాంతి-ఈఅనుభావములతోను, పులకము మొదలయిన సాత్త్వికానుభావములతోను, నిర్వేదము-శంక-అపస్మారము-విషాదము-జాడ్యము-దైన్యము-మోహము-శోకము మొదలయినవ్యభిచారిభావములతోను, గూడియుండును ఇది క్షోభభీభత్సమనియు, ఉద్వేగిభీభత్సమనియు, ఇరుదెఱగులౌను రక్తమాంసాదులచేగలుగునది క్షోభభీభత్సము భస్త్రికాదులచేగలుగునది ఉద్వేగిభీభత్సము.

రౌద్రరసలక్షణం

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతస్సదస్యాస్వాద్యత్వం
క్రోధో రౌద్రరసః స్మృతః ॥ ౩౮౫ ॥ ఆతతాయీ చ పిశునః పాతకాద్యభియో
జకః। క్షేపావమానాద్యాక్రోశ వధబంధాదిహింసకృత్ ॥ ౩౮౬ ॥ ద్రోహా
న్యద్రోహకారీ చ తస్యాలంబనమిష్యతే। దార్ఢ్యం నిర్భయతా గర్వ
ఔద్ధత్యాదియుతైర్గుణైః ॥ ౩౮౭ ॥ కోఽభవాన్ కిం కరోషి త్వమిత్యాద్యాః
పరుషోక్తయః। ద్వేషవాక్యశిరఃకంప హాసవక్రేక్షణాదయః ॥ ౩౮౮ ॥ ద
ష్టోష్ఠతా చ భ్రుకుటీ రక్తోద్వృత్తా చ తారకా। భూతాడనభుజాస్ఫాల చ
పేటాముష్టితాడనం ॥ ౩౮౯ ॥ కపోలస్ఫురణం రక్త ముఖరాగో వధో
ద్యమః। ఛేదనాకర్షణాఘాత ఛేదసంపటమోచనం ॥ ౩౯౦ ॥ భాషణం దం
డశస్త్రాస్త్రగ్రహణం చాభిధావనం। మారణాశ్రువికర్షాస్య స్వానాస్య
త్యభిధావనం ॥ ౩౯౧ ॥ అఃపాపస్య పశో ద్రోహిన్ తిష్ఠ తిష్ఠ క్వ ధావసి। ఉ
త్పాటయామి మూర్ధానం కుర్వే వక్షోవిదారణం ॥ ౩౯౨ ॥ ఉన్మూలయా
మి రదనాన్ గాత్రం సంచూర్ణయామి చ। ఇత్యాది వాచికం చైవ భయవర్జ
మసాత్త్వికం ॥ ౩౯౩ ॥ యస్యానుభావతాం యాంతి యస్యామర్షో మద
స్మృతిః। ఔత్సుక్యావేగమోహాశ్చ గర్వాసూయాచాపలోగ్రతాః ॥ ౩౯౪ ॥
ఉన్మాదోత్సాహబోధాశ్చ భవేయుర్వ్యభిచారిణః ॥ *

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావములచే సదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపబడిన క్రోధస్థాయి రౌద్రరసమని చెప్పబడును ఆతతాయియు, కొండెము జెప్పువాడు, పాపము మొదలయినవానిని జేయుమనువాడు, క్షేపము అవమానము మొదలయిన ఆక్రోశమును-బంధనము వధము మొదలయినహింసను జేయువాడు, ద్రోహము జేయువాడును, దీనికి ఆలంబనములు. దార్ఢ్యము-భయము లేకయుండుట-గర్వము-ఔద్ధత్యము మొదలైనగుణములును, ఎవడురా నీవు ఏమి చేయుచున్నావురా అనునవి మొదలయిన క్రూరవాక్యములును, విరోధపుపలుకులు-తలయూచుట-నవ్వుట- వంకరగజూచుట మొ

దవైనవియు, పెదవికొఱుకుట, కనుబొమలవంకర, గ్రుడ్లు ఎఱ్ఱనై గిరగిరతిరుగుట, నేల కొట్టుట, భుజాస్ఫాలనముజేయుట, చేయితట్టుట, గుద్దులిడుట, చెక్కిళ్లుఅదరుట, ఎఱ్ఱనిముఖకాంతి, చంపెడుయత్నము, భేదించుట, ఈడ్చుట, కొట్టుట, నఱుకుట, వస్త్రములనువదలించుట, మాటలాడుట, దండశస్త్రాదులనుగ్రహించుట, పరుగులిడుట, చంపుట, కన్నీరిడుట, నెత్తురుత్రాగుట, మిక్కిలితేజముట, ఓరిపాపీ-మనుష్యపశువా ద్రోహీ-నిలువునిలువు-ఎచటికిపోయెదవు-నీతలపగులగొట్టెదను- అొమ్ముచీల్చెదను- పతములురాలగొట్టెదను - దేహమునలియగొట్టెదను - ఇవిమొదలైనపలుకులును, భయములేకయుండుట, సత్వములేకయుండుట, అనుభావములౌను అమర్షము, మదము, స్మృతి, ఔత్సుక్యావేగములు, మోహము, గర్వము, ఈర్ష్య, చాపలము, ఉగ్రత, ఈసంచారిభావములును గలవు ... ... *

రసాద్రసోత్పత్తిర్యథా,

శ్లో॥ హాస్యోభవతిశృంగారాత్ కరుణోరౌద్రకర్మణః॥ ౩౯౫

అద్భుతశ్చతథావీరాద్బీభత్సాచ్చభయానకః॥

తా॥ శృంగారరసమువలన హాస్యరసముగలుగుచున్నది రౌద్రరసమువలనకరుణరసముగలుగుచున్నది. వీరరసమువలన అద్భుతరసముగలుగుచున్నది బీభత్సమువలన భయానకరసముగలుగుచున్నది ... ... *

రసానాం విరోధోయథా

శ్లో॥ ఉభౌశృంగారబీభత్సౌ మిథోవీరభయానకౌ॥ ౩౯౬

రౌద్రాద్భుతౌతథాహాస్యకరుణౌప్రకృతిద్విషౌ॥

తా॥ శృంగారరసమును బీభత్సరసమును పరస్పరమువిరోధులు వీరరసమునుభయానకరసమును విరోధులు. రౌద్రరసమును అద్భుతరసమును విరోధులు. హాస్యరసమునుకరుణరసమును విరోధులు. ... ... *

శ్లో॥ రసాఃకార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవపరస్పరం॥ ౩౯౭

ప్రథమంయోరసఃఖ్యాతః సప్రధానోభవిష్యతి॥

తా॥ అన్నిరసములును కార్యవశమువలనచేరుచున్నవి. వానిలో మొదటఏరసముచెప్పబడుచున్నదో అదిప్రధానరసమనబడును. ... ... *

శ్లో॥ ముఖ్యేరసేపితేంగత్వం ప్రాప్నువంతికదాచన॥ ౩౯౮

తా॥ రసములలో ముఖ్యమైనరసమందు తదితరరసములు ఒకానొకసమయమందు అంగత్వమునుబొందుచున్నవి. ... ... *

శ్లో॥ సంచారిణాంరసానామ ప్యానుకూల్యమిహోచ్యతే।

తా॥ ఆరసములకును ౩౩ వ్యభిచారిభావములకును పరస్పరానుకూల్యముచెప్పబడుచున్నది. ... ... *

౧ శృంగారవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ సర్వేభావాః ప్రయోక్తవ్యాశ్శృంగారే వ్యభిచారిణః॥ ౩౯

తా॥ శృంగారరసమందు సకల వ్యభిచారిభావములను ప్రయోగింపదగినవి. *

౨ – వీరవ్యభిచారిణామానుకూల్యం

శ్లో॥ అమర్షశ్చ విబోధశ్చ వితర్కోథ మతిర్ధృతిః।
క్రోధాసూయా థ సంమోహ ఆవేగశ్చాపి హర్షణం॥ ౪౦
గర్వోమదస్తథోగ్రత్వం భావావీరేభవంత్యమీ॥

తా॥ వీరరసమందు అమర్షము, విబోధము, వితర్కము, మతి, ధృతి, క్రోధము, అసూయ, సంమోహము, ఆవేగము, హర్షము, గర్వము, మదము, ఉగ్రత్వము, ఇవి గలుగును *

౩ – కరుణవ్యభిచారిణా మానుకూల్యం

శ్లో॥ దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః॥ ౪౧
వ్యాధిశ్చ కరుణే ప్రోక్తా భావాభావవిశారదైః॥

తా॥ కరుణరసమందు దైన్యము, చింత, గ్లాని, నిర్వేదము, జాడ్యము, స్మృతి, వ్యాధి ఈ వ్యభిచారములు గలుగును. ... ... *

౪ – అద్భుతవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్మయస్స్మృతిః॥ ౪౨
ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యా రసజ్ఞైరద్భుతే రసే॥

తా॥ ఆవేగము, జాడ్యము, మోహము, హర్షము, విస్మయము, స్మృతి, ఈ భావములు అద్భుతరసమందు గలుగును ... ... *

౫ – హాస్యవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ శ్రమశ్చాపలతా నిద్రా స్వప్నోగ్లాని స్తథైవచ॥ ౪౩
శంకాసూయావహిత్థా చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ॥

తా॥ శ్రమము, చాపలము, నిద్ర, స్వప్నము, గ్లాని, శంక, అసూయ, అవహిత్థ, ఈ వ్యభిచారిభావములు హాస్యరసమందు గలుగును. ... *

౬ – భయానకవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే॥ ౪౪

తా॥ సంత్రాసము, మరణము, దైన్యము, గ్లాని, ఇవి భయానకరసమందు గలుగును.

౭ – బీభత్సవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ అపస్మారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతిర్మదః।
ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా బీభత్సే వ్యభిచారిణః॥ ౪౫

తా॥ అపస్మారము, విషాదము, భయము, రోగము, మృతి, మదము, ఉత్సాహము, ఈ వ్యభిచారిభావములు బీభత్సరసమందు గలుగును ... ... *

౮- రౌద్రవ్యభిచారిభావానుకూల్యం.

శ్లో॥ హర్షోసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవచ।
చాపల్యముగ్రతా చేతి రౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః॥౪౦౬

తా॥ హర్షము, అసూయ, గర్వము, ఉత్సాహము, మదము, చాపల్యము, ఉగ్రత్వము, ఈ భావములు రౌద్రరసమందు గలుగును. ...

శ్లో॥ రామాదేర్భ్యాది కారణోపజనితః కార్యైః ప్రతీతింగతః
సంపుష్టస్సహకారిభిర్జనయతి స్థాయీ సుఖం వా సుఖం।
భావానామనువర్ణనానుకరణైః కావ్యేపి నాట్యేపి చ
వ్యక్తోయం తు నిరాశ్రయస్సుఖకరస్సర్వైరసశ్చర్వ్యతే॥౪౦౭

తా॥ ఆలంబనభూతనాయికానాయకులమనసున కారణముచే గలిగినదై కార్యములయిన అనుభావములచే జ్ఞానవిషయమును బొంది సహకారులవ్యభిచారిభావములచే పోషింపబడినస్థాయి సంభోగశృంగారమునందు సుఖమును విప్రలంభశృంగారమందు దుఃఖమును గలగజేసి భావములఅనువర్ణనానుకరణములచే కావ్యమందును నాట్యమందును వ్యక్తమై నిరాశ్రయమై సుఖకరమైనరసము రసికులచే నాస్వాదింపబడుచున్నది.

ఇతి భరతరసప్రకరణం సంపూర్ణం.

శ్రీరస్తు.

రాజమన్నారుకవి

సభాపతయ్యగారిచే రచియింపఁబడిన

రాజగోపాలస్వామిమీఁద శృంగారప్రబంధములైన

పదములు

ఇవి

వి - మా - వేంకటాచార్యులవారిచేత

సంగ్రహింపఁబడిన ఆంధ్రవ్యాఖ్యారూపమైన

నాయికానాయకాదిలక్షణములతోను

రసమంజరియుదాహరణ శ్లోకములతోను

ఆ-స కృష్ణమాచార్యులవారి

శ్రీవాణీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపఁబడెను.

చెన్నపురి.

౧౮౮౪ సం॥ మార్చినెల.

కాపీరైటు.

ప్రకటనము.

ఈపదములు రాజమన్నారుగుడిలో భరతశాస్త్రమునందు నసమగ్రప్రవీణులైయుండిన నాగపతయ్యగారిచే గోపాలనామాంకితములుగాను శృంగార ప్రధానములుగాను రచియింపబడినవి ॥ శ్లో॥ గోపంకాదికవేద్యాసినామాంకితాయది । సావాదేపఫలాన్యసమాత్రయా ॥ అనునట్లు ఇవి భాగవతపరములుగను స్వీకరించబడును॥ శ్లో॥ రసేషుశృంగారసంప్రధానం హారేరధిష్ఠానమిసంజ్ఞాతి॥ అనునట్లు భాగవతప్రీతికరమైనశృంగారసాలంబనము మొదలయినయానేకవిషయములను తెలుపుచున్నవి గనుకను పండితపామర జనకములయియుండును. మరియు ధర్మార్థకామమోక్షములనెడు చతుర్విధఫలప్రదములైనవిగానుండును. అనితెలంగి భావజ్ఞత రులకసయితము ఇవి ఉపయోగపడునట్లు ముందు ఉపోద్ఘాతమును - ఆవలరాగము, తాళము, పదములయొక్క నాయకనాయికల సంచారిభావము, అలంకారములను ఒకటిగాజేసిన పట్టికక్రమముగాను - కడపటరసమంజరి శ్లోకోదాహరణమును జేర్చి - అతిప్రయాసముననచ్చుకూర్చి ప్రాచీన అచ్చువేయించి ప్రచురించితిమి. ఇందుదాహరింపబడియుండు లక్షణములు భరతరసప్రకరణములోని శ్లోకములకు తెనుగుతాత్పర్యముగానే వేరు కాదు. అలంకారలక్షణములనుతెలుపుటకు చంద్రాలోకములోని శ్లోకములను తెనుగుమాటలుగా మార్చివ్రాసియున్నాము - ఈలక్షణములు విస్తారముగా తెలియవలెనన్న భరతరసప్రకరణమును చంద్రాలోకమును చూడవలయును - క్షేత్రయ్యగారిపదములు మొదలయినవానిలోని లక్షణోక్తములయిన కొన్నిపదములను సంగ్రహించి యిందలిలక్షణములతోడ కూర్చిముద్రింపజేయ తలంచియున్నాము.

సంకలితసంకేతాక్షరములవాని వివరణము.

ప–	పల్లవి
అ–	అనుపల్లవి
ల–	లక్షణము
ర–	రసమంజరి
శ్లో–	శ్లోకము
చూ	చూడవలసినది

చూ-అనుసంకేతాక్షరమునకు ముందుండు 1- 2 మొదలగు సంఖ్యలు పద సంఖ్యను తెలుపును - పదములోని సంఖ్యలు చరణసంఖ్యను తెలుపును-

విషయవివరణపట్టిక

స్వభావ భావప్రధానములయిన పదములు మొదలగువానిని అభ్యసించి తెలిసికొనువారికిని విని యానందించువారికిని ఆయావిషయములు చక్కగ తెలియవలయుట అత్యావశ్యకము కనుక అట్టివారికి మిక్కిలియుపయుక్తమవునట్లు ఈదిగువ కనబరచినచొప్పున విషయ వివరణము నెరుగవలయును.

ఉపోద్ఘాతము	రాగము	తాళము	పదము	నాయిక	నాయకుడు	రసము	సంచారిభావము.	అలంకారము	పదమునకు ఉదాహరణరూపమైన రసమంజరీ శ్లోకము.
శాలిక ధైనోపాలు, కిఋత్యం గప్రియురాలైన నాయికయొక్క గుణకథన శ్రవణాదులయందు అత్యాసక్తికలిగి యుండుట తెలిసివారప్రీతిని మిక్కిలి కోరినదై ఆనాయికయొక్క భర్త [illegible] [illegible] నాయకుతో చెప్పుచున్నది.	[illegible]	ఝంప.	ఇట్టి [illegible] తాదేవరు మనసేటువంటిదే తెలగము [illegible]	స్వీయ	పతి.	[illegible]	ధృతి.	[illegible]	గతాగతకుతూహలం నయనయో రపాఙ్గావధి స్మితం కులనతభ్రువా మధర ఏవ విశ్రామ్యతి। వచః ప్రియతమశ్రుతే రతిథి రేవ కోపక్రమః కదాచిదపి చేత్తదా మనసి కేవలం మజ్జతి.

ఈ పదగ్రంథమునందు [illegible] విషయములను వాసి [illegible] సమస్తమును [illegible] నుండునని యొంచి

చూడు న., [illegible]

విషయసూచిక.

గీత సంఖ్య.	పుట సంఖ్య	[illegible]	నాయిక	రసమంజరీశ్లోకాది
౧	౧	[illegible]గుణశాలిని.	స్వీయ.	గతాగతకుతూహలం
౨	౨	[illegible]వతి.	ముగ్ధ	హస్తేధృతాపి
౪	౩	[illegible]నసేలే.	,,	
,,	౪	[illegible] లే.	ము- అజ్ఞాతయౌవన	నీరాత్తీర
౫	౫	[illegible]	మధ్య.	స్వాపేప్రియాసన
౬	౬	[illegible]	మ ధీర	లోలాళిపుంజే
౭	౭	[illegible]	,, ,,	జాతస్తే[illegible]
,,	౮	[illegible]	మ- అధీర.	
౮	౯	[illegible]	మ ధీరాధీర	కాంతానురాగ
౯	౧౦	[illegible]ంత సావధాన	ప్రౌఢ- రతిప్రీతి	సంస్పృశ్య స్తన
౧౦	౧౧	[illegible]	ప్రౌ- ధీర	[illegible]తల్పం భజసే
౧౧	౧౨	[illegible]	ప్రౌ- అధీర.	ప్రతిఫలనమవేక్ష్య
,,	౧౩	[illegible]	జ్యేష్ఠకనిష్ఠ	[illegible]ధైర్య
౧౨	౧౪	[illegible]	పరకీయ	[illegible]మంరేహా
౧౩	౧౫	[illegible]	,, ,,	
౧౪	౧౬	[illegible]	,, ,,	
,,	౧౭	[illegible]	ప-వృత్తసురతగోపన	[illegible]
౧౫	౧౮	[illegible]	ప—వాగ్విదగ్ధ	[illegible]విడతర[illegible]మాల
౧౬	౧౯	బాలుడవని	,, ,,	
౧౭	౨౦	[illegible]	ప-క్రియావిదగ్ధ	[illegible]భవననాథే
,,	౨౧	రాగా[illegible]	ప ముదిత	[illegible]
౧౮	౨౨	[illegible]	ప-లక్షిత	[illegible]ఘ్రాతం
౧౯	౨౩	[illegible]	ప-కులట	[illegible]తేవ[illegible]
,,	౨౪	[illegible]	ప-అనుశయాన	సముపాగతవతి
౨౦	౨౫	సాహసంబు	ప-సాహసిక	
,,	౨౬	[illegible]కన్నక	ప-కన్య	[illegible]ంచిత
౨౧	౨౭	ఏమిటి[illegible]గాల	సామాన్య	[illegible]వ్యాపాంగణ
౨౩	౨౮	ఇటువంటి	,, ,,	
౨౪	౨౯	చక్కదనము	,, ,,	
,,	౩౦	[illegible]	స్వ.అన్యసంభోగదుఃఖిత	[illegible]దూతీరగా
౨౫	౩౧	[illegible]	,, ,,	
,,	౩౨	[illegible]	స్వా-ప్రౌ స్వాధీనపతిక	[illegible]స్యాధరపల్లవం
౨౬	౩౩	[illegible]	,, ,, ,,	
౨౭	౩౪	[illegible]	స్వ- మ- వాసకసజ్జ	[illegible]

విషయసూచిక.

,,	౩౫	ఏమిపల్కాదాయె	స్వీ-ప్రౌ- విరహోత్కం	ఠితరిక్తకుంజ
౨౮	౩౬	ఎలనాగదీని	స్వీ-ప్రౌ-విప్రలబ్ధ-(తిత	శూన్యం వాసగృహం
౨౯	౩౭	నీపాటుకువేగ	స్వీ-ప్రౌ-ఖండిత	మామ్వాదీక్ష్య
౩౦	౩౮	చెలువుడు	స్వీ- ము- కలహాంతరిత	అనుసరతిపతిం
,,	౩౯	ఇ తిరో నేజేసిన	స్వీ-ప్రౌ-క-	
౩౧	౪౦	వానిదూరనేలే	స్వీ-ప్రౌ-ఉత్తమ	
౩౨	౪౧	ఏమందునె	స్వీ- ప్రౌ- ప్రోషితభ	
౩౩	౪౨	చూడవేయది	ప- అభిసారిక (శ్రుత్లో	రభసాదభిసరణా
౩౪	౪౩	ఎంతనేర్పు	,, ,,	
,,	౪౪	ఉత్తరపడలేక	స్వీ-ప్రవసత్పతిక	నాయంముంచతి
౩౫	౪౫	ఇన్నివింతలు	ప-సమాగచ్ఛత్పతిక	
,,	౪౬	ఇతడెవ్వరు	స్వీ-ప్రౌఢ	
౩౬	౪౭	నన్నిటులెడబాసి	స్వీ-ప్రౌ-కలహాంతరిత	
,,	౪౮	ఇంతకోపంబేలె	స్వీ-మధ్య-ఖండిత	
౩౭	౪౯	ఇందుకుతాలిగదవే	స్వీ-ప్రౌ- కలహాంతరిత	
౩౮	౫౦	ఇప్పుడు ఈలాగు	స్వీ-మ-ఖండిత	

శుద్ధపత్రిక.

		శుద్ధము	అశుద్ధము
౧	౭	రొయక	యొక్క
౨	౪	జూ	జూచి
౧౦	౨౩	షేసనా	షేసవా
౧౧	౧౬	ఫలమనపేత్య	ఫలనమపేత్య
౧౨	౯	జూచుట,మో	జూచుట,మో
౨౩	౩౦	పపరిరా	పరిరా
౨౫	౧౭	యిలకరచు	యిట్లుకరచు
	౪౦	తానటె	తానట్టే
౨౯	౧౪	స కలుగుము	సవికలుగుచు
	౨౯	కపటము	కతికెంపోకపటము
౩౧	౧౨	యాతని	యందున
౩౪	౨౦	పేడునీటి	పేడునేపటి
	౨౩	నె ప్ప	నెరిప్ప
	౨౪	న వ	నస్వ
	౩౧	భూ జము	భూతజము
౩౫	౨	ప్రసక్త	ప్రసక్తి
	౩	హాంపి	హాంపిహి
	౯	చెప చున్నది	చెప్పుచున్నది
	౧౪	వాని	వానిపై
	౧౫	కట్టిబంగారు	కట్టినట్టిబంగారు
	౨౨	జగోపాలు	రాజగోపాలుని
	౨౯	జే చె	జేచ్చె
	౩౦	జూచెవే	జూచ్పవే
౩౬	౫	స్వీయ	స్వీయ
	౧౮	తపులేమో	తప్పులేమో
	౨౦	ప్రౌఢ	ప్రౌఢ-కలహాంతరిత
౩౮	౨౫	పదము	పదము
౩౯	౩	అన్యా	అన్యాగం
	[illegible]	ఖండిత	ఖండిత కలహాంతరిత
	[illegible]	వృష్టడు	శఠుడు
	౮	సచారిభావము	సంచారిభావము
	౧౫	దేకీబాల	దేవకీబాల
	౧౬	ఉప్పొగ	ఉప్పొంగు
	౧౭	తెప్పున	తెప్పన

శ్రీరస్తు

సభాపతయ్యగారి పదములు.

౧.— చెలికత్తె గోపాలునితో అత్యంతప్రియురాలైన నాయికయొక్క గుణకథనప్రసంగాదులయందు ఆ శాస్త్రసక్తికలిగియున్నటువంటి వారికిని తెలియుటకొరకునై, ఆనాయికయొక్క భర్తృశుశ్రూషణము శీలసంరక్షణము మొదలయిన సద్గుణములను నాయకునితో చెప్పుచున్నది.

రాగము యదుకులకాంభోజి. తాళము ఝంప.

పల్లవి॥ ఇట్టిగుణశాలికి నీడెవరు ఘనశీల- ఇది నీకు తగు సుశీల.

అనుపల్లవి ॥ అట్టి క్షీరాబ్ధిలో బుట్టిన శ్రీబాల- వనజాక్షియొక్క కమల - గోపాల॥

చరణము॥౧॥ ఇరుగిల్లు పొరుగిల్లు ఇంతి తా నెరుగునా - ఇంటివాకిట నిలుచునా
పరసతులతోనైన పలుకరించి నవ్వునా - పలాలియించన యొల్లునా
పరిహాసముగ నీవు పలుకగానైనను - పలుప్రసంగపరుచునా
తరుణులకు పురుషుడే దైవమని నమ్మిన - తలపెన్నటికి చెదరుచునా - ఈ బాల॥ ఇ॥

౨॥ కలనైన నోరు దులనక కన్నెత్తి చూచునా - గట్టిగా మాటాడునా
పొలతత్తమాటలు పోరుపెట్టినగాని - ఆలవాకిటిగడప దాటునా
చలముచే నితపలుచాల దూరినగాని - శాంతగుణమును విడుచునా
కులభూషణుడైన నరూపుచూచి చాక్కైదవని - పొంతగర్వంబొందునా - సుఖసదన ॥ ఇ॥

౩॥ కోరగాని వార్తలు కోరి ఆలించునా - గురుభక్తి తా విడుచునా
పరులవార్తల నింతపలుక నోరెత్తునా - పాపలేశం బెరుగునా
వెరవకనీయెదుట వేగముగ నడచునా - వరశీలమును మానునా
సరసుడౌ గోపాలస్వామిని నెన్ననీ - జాడ వెలుపలకు తెలుపునా - ఎప్పుడైన ॥ ఇట్టి॥

నాయికస్స్వీయ॥ లక్షణము॥ సంపత్కాలమందును విపత్కాలమందును శీలము ఆర్జవము మొదలగు సద్గుణములుగలిగి నాయకుని విడువకయున్నట్టి స్త్రీ స్వీయయని చెప్పబడును. అది, ముగ్ధయనియు, మధ్యయనియు, ప్రౌఢయనియు మూడు విధములుగ నున్నది.

నాయకుడు పతి॥ లక్షణము ॥ ఏ స్త్రీని గాని వేదశాస్త్రోక్తముగ పెండ్లాడినవాడు పతి అనబడును

సఖావతశృంగారపదములు.

రసము శృంగారము ॥ లక్షణము ॥ విభావానుభావ వ్యభిచారిసాత్త్విక భావములచే నాస్వాద్యత్వమును బొందినరతిస్థాయిభావము శృంగార రసమని చెప్పబడును. అరతిస్థాయి నాయికానాయకులను ఆలంబనముగ గలది. రూపము యౌవనము లావణ్యము కులము శీలము మొదలైన నాయికానాయకుల గుణములచేతను, మధురమైన పలుకుల చేతను, సంగీతవిద్యామొదలైనవానిచేతను, భుజవిన్యాసము కటాక్షము హాసము మొదలైన వానిచేతను, చేష్టలచేతను, పుష్పము గంధము వస్త్రము హస్తాభరణము మొదలైన అలంకారములచేతను, చంద్రదీపాదులైన తటస్థ భావములచేతను, మరలఉద్దీపితమై, చక్కని చూపు ప్రసన్నముఖరాగము మొదలైన ఆంగికములచేతను, మధురాలాపము గుణకీర్తనము మొదలయిన వాచికములచేతను, స్తంభకంపాదులయిన సాత్త్వికానుభావములచేతను ప్రకాశితమై, ఔత్సుక్యము చింత హర్షము మొదలయిన సహకారులచేతను పోషింపబడిన అరతియే భావములచే రంజితమై, రసికులచే ఆస్వాద్యమానమై, శృంగారరసమనాట ను పొందుచున్నది.

సంచారీభావము ధృతి ॥ లక్షణము ॥ మోక్షవిషయిక జ్ఞానము శాస్త్రజ్ఞానము గురుభక్తి నానావిషయములసిద్ధి సిగ్గు మొదలయినవానిచేతమనస్సునకు ఇచ్ఛలేకయుండుట ధృతి యనబడును. ఇందుకుభించినదానిని అనుభవించుట, పొందబడనివిషయములు కడచిన విషయములు నష్టవిషయములు వీనికిగా మనస్సునచింతలేకయుండుట మొదలయినవి కలుగును.

అలంకారము న్యూనతాద్రూప్యరూపకము ॥ లక్షణము ॥ అభేదములైన ఉపమానోపమేయములకు తాద్రూప్యరంజకము రూపకము. అది అధికతాద్రూప్యము న్యూనతాద్రూప్యము అనుభయతాద్రూప్యము అని మూడుతెరగులుగలది. క్షీరాబ్ధిలోపుట్టనిదిబాల అయిన లోకమలయనుచోట క్షీరాబ్ధిలోపుట్టనిదిన్యూనము.

ఇందుకురసమంజరియుదాహరణము ॥ శ్లో ॥ గతాగతకుతూహలంనయనయోరపాంగావధిస్మితంకులనతభ్రువామధరఏవవిశ్రామ్యతి। వచఃప్రియతమశ్రుతేరతిథిరేవ కోపక్రమః కదాచిదపిచేత్తదామనసికేవలంమజ్జతి।

---

౨. — నాయికతనకు అత్యంతము అంతరంగురాలైనసఖితో రాత్రితన పెనిమిటిపడకటింటిలో చెప్పినమాటలను అతడుచేసిన వ్యాపారములను తలచి లజ్జాభయపరాధీనురాలై స్వానుగత వృత్తాంతములను జెప్పుచున్నది.

రాగము మోహన. తాళము మిశ్రము.

ప॥ చదకింటికిరపోదనే- నిన్న పద్ద- పాటువలచివారచేనే.

అ॥ వదిగోపాలుని- వద్దజేయమనే- ప్రాణముపోవచ్చెనే- వణకుచునె.

సభాపతయ్యగారిపదములు.

ప॥ పట్టపగలుండి టెబటిసమయమున- పైటలాగి చెయివేసెనే.
ఎట్టి గోర్తునన గట్టుకకెన్నాడి-యెంగిలి చేసెనే-నిజముగానే.
అ॥ ఆడుదానను నాతో ఆడరాని మాట- లాడినవ్వకొనెనే.
ఏడాదిగానను వేడియున్నకమాడి- ఏమేమో చేసెనే-మోసములోనే.
౩॥ కలికి గోపాలుడు కరములు పట్టుక- వలువవిప్పివేసెనే.
చెలియరో రాతిరివాడు చేసిన రచ్చలు- చెప్పసిగ్గయ్యానే- ఏమందునే.

నాయికముగ్ధ॥ల॥ఏయువిధమన్మథవిహారమునందు నూతన స్త్రీగాను - మన్మథక్రీడయందు అస్వాధీనురాలుగాను-గాఢమైనలజ్జగలదిగాను-విమోహరగాను-కోపకాలమందు స్తిమితగాను- నాయకుడపరాధియైనను రోదనము చేయుచుచూచుచుండునదిగాను రతివ్యాపారమునయత్నము చేయుచుహితాహితములను చెప్పకయుండునో అది ముగ్ధనాయిక. నాయకుడు పతి॥ల॥గ, చూచునది. రసము సంభోగశృంగారము॥ల॥పరస్పరానుకూల్యము విలాసములుగలవారై నాయికానాయకులు దర్శనస్పర్శనాదులను పొందుచుండినసంభోగశృంగారమనబడును అందువికసించినకనుబొమలచేతనున్దమైన చూపులలితమధురములైనపలుకు స్తంభాది సాత్వికభావములన్నియు లీలాదిచేష్టలు ప్రసన్నమైన ముఖకాంతియును మొదలయినవి దీనికి అనుభావములు. జుగుప్స, శమము, నిర్వేదము, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మదము, మృతి, విషాదము, ఆవేగము ఆలస్యము అపస్మారము, వీనినివర్జించి తక్కిన సంచారిభావములుగలుగును. ఈసంభోగశృంగారము సంక్షిప్తమనియు సంపన్నమనియు ఇరువిధములౌను. యౌవనవంతులైన స్త్రీపురుషులు సాత్వికోదయము సిగ్గు మొదలగు వానిచేత సంక్షిప్తములయిన యుపచారములను పొందినది సంక్షిప్తమనబడును. ఎడబాసియుండి కూడినవారి సంభోగము సంపన్నమనబడును సంచారిభావము క్రీడ. ఆశ్చర్యము చేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, మాటినసంగమము, ప్రతీకారక్రియ మొదలయినవానిచేత అతిధార్ష్ట్యములేకయుండుటక్రీడయనబడును. ఇందుమరుగుమాటాడుట, తలవంచు, కొంచెపుబయటరాకుండుట, దూరముగా నేమియుకదుట, గోళ్లగిల్లుట, నేలగీరుట ఇవిమొదలైనవిగలుగును. అలంకారము స్వభావోక్తి ॥ వస్తువునందుగలస్వభావము ఉన్నది ఉన్నట్టుచెప్పుట.

ర॥ శ్లో॥ హస్తే ధృతాపి శయనే వినివేశితాపి క్రోడీకృతాపి యతతే బహిరేవ గంతుం, జానీమహేనవవధూరథతస్యవశ్యా యత్పాదం స్థిరయితుం ఘటతే కరేణ॥

౩,— గోపాలునికి రాత్రి నాయిక ఆస్వాధీనురాలై యున్న విషయమును అతనికి యీ
ఉదయమునే చెలికత్తె తెలిపికొని ఆమెకు బుద్ధి మాటలను చెప్పుచున్నది.

రాగము కాంభోజి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఇంతసిగ్గు పడనేలే - ఓ బాల - ఇకనైన మానవె గుణశీల

అ॥ ఏకాంతముగాను గోపాలుని జేరక - ఇంతులెల్ల నవ్వనేలే - ఏమిటిగేలే.

౧॥ చెలులందరు గూడి - ఒకరికి ఒకరు - ఆల పడకింటిలోపల జేర్చి
చిలుకు జేసిన వాకిటింపను జేరక - తలుపుమూలను దాగియుంటివట॥ ఇంత॥

౨॥ కొలువు దివ్వెలతో పట్టు ప్రక్కనే - వలువను వదలించి పాన్పునుంచి
చలువ గంధము పూసి - చను మొనలంటితే - తొలగించి తలవంచి చలము చేసితివట

౩॥ బాల రాజగోపాలుని గూడిన - చాలసౌఖ్యములు పెట్టి మేలుపుట్టు
తాళ నేనిటోడి బాలికామణులెల్ల - బాలిని సంసార మేలాగు చేసేరు॥ ఇంత॥

నాయిక ముగ్ధ॥ల॥౨,చూ. నాయకుడు-పతి॥ల॥౧,చూ. రసము సంభోగశృం
గారము॥ ల॥౨, చూ. సంచారిభావము-వ్రీడ॥ ల॥ ౨, చూ. అలంకారము స్వభా
వోక్తి॥ల॥౨,చూ.

౪,— తనదేహమునందలి యౌవన ప్రాదుర్భావ చిహ్నములను తెలిసికోలేని నాయికను
జూచి చెలి చెప్పుచున్నది.

రాగము శావేరి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఇది యేమిటంతే తెలియకయె - వగ రేలనంతే.

అ॥ మదనగోపాలుని - సుదతిరో యౌవన - మొదవి యున్నాదిత - మిది యెరుగవు

౧॥ ధరణాలును గలు - ఇరువురు రేయెల్ల - మరుగున పలికించు మర్మమేమనుచును.
పొరుగింటి తరుణిని పోరి పోరడిగేవు - సరసులు విని నవ్వ జాడ తెలియలేవు.

౨॥ భామ నీ పిరుదులు భారమౌ టెరుగక - ఏమో దుర్బలమయ్యె ననుచు మనసోలేక్క
రోమరాజి నిదాచి చీనుల బాగని - ఏమారక గోటనే చిమ్ముచున్నావు.

౩॥ పలుమారు రాజగోపాలుడు నిను జూచి - చెలిపండు కొన వచ్చెదవాయని యంత
కిలకిల నగుచు నా కీలు దెలియలేక - పలుకబోయి యేమి పండని యడిగేవు.

ర|| శ్లో|| నీరా క్షీరము పాగతా శ్రవణతో స్వేచ్ఛాస్ఫురన్నేత్రయో రాశ్యా స్యముఖి యంకిముత్పలమితిజ్ఞాతుం కరం న్యస్యతి । శైవాలాం కురశంకయా శశిముఖీ రోమావళిం ప్రోజ్ఝితి శ్రాంతాస్మీతి ముహుస్సఖీ మపదిత స్రోతశ్శరాపృచ్ఛతి

౫.--- నాయికగోపాలునితో జేరునపుడు ఆమెయందు కలికి నిజూచి ఆమెతో చెలికత్తె పరిహాసమువచు వేడుకగా చెప్పుచున్నది. ఈపదము ప్రౌఢా అసంభవమ్మో హితకు ఉదాహరణము ఔను.

రాగము కాంభోజి - తాళము ఝంప.

ప|| కలికిరతివేళ సిగ్గేల బోరమెనే

అ|| అల రాజగోపాలుడననంతసభికే,

౧|| బలుమోహమున నీవు-పదకటించికివచ్చి - తలవంచుకొని నైటలా విస్తుకొనుచు నిలిచినను చెలితాను-పనుకౌగిలించితే-పులుకుగుబ్బలరొమ్ముకమ్మబోడగిలితే.

౨|| అనుమడుపియ్యగా- అతని చెయి నీపైని - సోకినంత వెనకకి-చౌక్కి-తిరిగినుక నీకాంతుడటునవ్వ క్రీగంటజూచుచు- పోకముడిపట్టగా ప్రాణవసెరసపితే.

౩|| తలచియున్నరుమని తమిరేగిపదరుట - తెలిసి గోపాలుడు తెరవనినుగూడ బళిబళిరసామియని బాగామున్నిడియేమి- తెలియకయె మైమరచియలసి ఫాలపితివే.

నాయిక మధ్య|| ల|| సమానములైన సిగ్గును కామమును గలదియు, వృద్ధిబొందు యౌవనము గలదియు, మోహవ్యాపార పర్యంతమందు సురత యోగ్యతగలదియు నగుచు నాయకుని ఆపేక్షించు నాయిక మధ్యయనబడును. ఆమధ్యానాయిక మానము నెడు కోపవ్యాపారముచే ధీర, అధీర ధీరాధీర అనిమూడు రంగులుగలది. ... ||ల|| ౧,చూ- రసము సంభోగశృంగారము||ల|| ౨,చూ- సంచారిభావము అవహిత్థము||ల|| ధైర్యము ప్రాభవము నీతి సిగ్గు సాధ్వసము దాక్షిణ్యము ప్రాగల్భ్యము అసూయయు ఇవి మొదలయినవానిచేగలుగు ఆకారగుప్తి అవహిత్థయనబడును. ఇందుచేరుగ చెప్పుట అబద్ధపుధైర్యము మఱియొకప్రక్క-జూచుట కథాభంగము మొదలయినవి గలుగును. అలంకారము ధర్మలుప్తోపమ ||ల|| ఉపమానము, ఉపమేయము, సాధారణధర్మము, ఉపమావాచకము, వీనిలో ఒకటిగాని రెండుగాని మూడుగాని చెప్పబడక పోవుచో లుప్తోపమయనబడును. అదియెనిమిదిభేదములుగలది. ఇది అందు ధర్మలుప్తోపమ. పద్యమునకు వచ్చినప్పటి సాధారణధర్మము ఈపదమునందు చెప్పబడలేదు.

ర|| శ్లో|| స్వాపేప్రియానన విలోకన హానిరేవ స్వాపస్తుతే ప్రియకరగ్రహణే ప్రసంగః । ఇత్థం సరోరుహముఖీ పరిచింతయంతీ స్వాపం విధాతుమనసా ముపిత్ర పేదే||

సభాపతి త్యాగేశపదములు.

నాయిక నాయకునిచే దగిన భావగర్వముతో నయుపచారములను అంగీకరించక ఆమె చేసిన తప్పును తలచుకొని పరాఙ్ముఖుడై యుండు గోపాలుని జూచి సఖి నాయకిని అడుగుచున్నది.

రాగము భైరవి - తాళము మిశ్రము.

పగి ఇప్పుడేల తలత్రిప్పెనే ఏమందునే - ఇది యెంతో బాగాయెనే.
అ॥ కపటమే నీవు వచరింపగానే - చపలాక్షి గోపాలస్వామి వేగమె రానె
౧॥ ఉదయకాలమున సదయుడు వచ్చెని - ఇదిగో యనిచని పదరి(మొ)క్కుకొని
చెదరని భక్తితో చెయిలాగిచ్చి రమ్మని - ముదితరో కరజలముల నొత్తితి యని
౨॥ కాలరో వాసికి పరపబ్బి పరచేవు - పాలు చక్కెరయను పానక మొసగేవు
పూలమాలిక చెంబు తాంబూల విప్పేవు చాలబడలినావు సామియనచు వీవు.
౩॥ పదములొత్తుచు కాని ప్రక్కను నిలిచేవు - నిదురింపు మికనని నీవే సన్నచేవు.
పదపడి సన్నెలి గోపాలయనలేవు ఇదిగో మేను వాడినది మనివగ చేవు.

నాయిక మధ్యాధీర॥ ల॥ అపరాధియైయుండు నాయకుని జూచి సాభిప్రాయమైన వంకర మాటలాడునది మధ్యాధీరా నాయికయని చెప్పబడును. నాయకుడు పతి - ధృష్టుడు॥ ల॥ తనయపరాధము నాయికచే నెరుగబడినను భయములేక తొలగించినను తొలగక నమస్కారము మొదలయిన ఉపాయములచేత ఆనాయికనే అనుసరించువాడు ధృష్టుడనబడును రసము ఈర్ష్యామాన విప్రలంభ శృంగారము॥ ల॥ అన్యస్త్రీ సంభోగము తెలియుటచే ప్రియునియందుగలుగు కోపము ఈర్ష్యామానమనబడును - అభావమను ఉపాలంభము చెదరించుట కొట్టుట వైముఖ్యము కన్నీరు ఓర్వమి ఇ మొదలయినవానిచే తెలియగవలసినది - దీని తెలియుటకు నిమిత్తము చూచుట అనుమానము ఈ మాటలలో దేనివల్లనైననగును. సంచారిభావము అవహిత్థము॥ ల॥ గ్ల. చూ. అలంకారము పిహితము॥ ల॥ పరవృత్తాంతము తెలిసి భావగర్భ చేష్టలు కలిగి యుండుటను పిహితాలంకారము అనబడును. ఇప్పుడేల తలత్రిప్పెనే ఇత్యాదిభావ చేష్ట పరవృత్తాంతవ్యంజకము.

ర ॥ శ్లో ॥ లోలాళిపుంజై ప్రజతోనికుంజే స్ఫారాబభూవుశ్శ్రియ ప రిధారాః ।
దేహేసమీరాహిభరతో విధాతుం ధీరం సమీరం తళినీదళేన॥

౯, —— నాయిక గోపాలుడు తనతో చెప్పియున్న నమ్మికమాటలను మరచి అన్యాసంభోగచిహ్నములతో తనయెదుటకే రాగా చూచి నిర్లక్ష్యించి యీర్ష్యామానముతో కూడిన బెదొప్పుచున్నది

సభాపతయ్యగారి పదములు.

రాగము యదుకులకాంభోజి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ నామీదనీమనసునుచును వలపించి- నీమాటలవినిమోసపోయితిరా,

అ॥ ఏమోయనినమ్మియుంటినే తెలియకయున్నానిట్లు - కోమలాంగి రాధికగోపాలకృష్ణా

చ॥ నిన్నెవతో గిల్లియున్న యురముజూడ- నన్నువేదనసేయవచ్చితివిగదరా
నిన్నరేయినీవువిదురలేకున్న నాచెక్కులెర్రనాయ కలగానకనను

చ॥ కోమలాంగినినీవు కోరినప్పటినుండి - వేమరు నామది భ్రమచెందినదిరా
నీమోవినొక్కుల నీటుజూచినయంత - ఏమికో నామోహము దలచి గనకను,

చ॥ అన్యకాంతలనీవనుభవించితివేమో - నన్నేలినదొరవనితమీదేలరా
మన్నించిగోపాల మళ్లినీచేటురాగ - చిన్నబోయియిస్త్ర చెందితి గనకను.

నాయికమధ్య-ధీర॥ ల॥ అపరాధియగునాయకుని జూచి సాధిప్రాయమైన వక్రోక్తి కూటకాడునది మధ్యాధీరానాయికయనబడును- నా కడు పతివ్రతావు॥ ల॥, చూ- రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ లక్ష॥ చూ- సంచారిభావము అమర్షము॥ ల॥ తక్కువచేయుట అవమానముచేయుట మొదలయిన వానిచేతకలుగు క్రోధము అమర్షమనబడును- అందు స్వేదము శిరఃకంపము తలవంచుకొనుట చింతించుట ఉపాయములను వెదకుట ఉత్సాహము వ్యవసాయము మొదలయినవికలుగును. అలంకారము అసంగతి॥ ల॥ పరస్పరవిరుద్ధములై చోటు మారియుండునట్టి కార్యకారణములను వర్ణించునదియైన యీయలంకారము అసంగతి యనబడును.

ఉ॥ శ్లో॥ కాంతస్తే నిశిజాగరో మదనప్రసక్తే నేత్రాంచలే శోణిమా ఽప్తం భవతా మధుప్రసక్తతం వ్యాఘూర్ణితం మే మనః । భాగ్యైర్మద్గృహసంగమో నిశి మయా ఽభ్రవనేలబ్ధం త్వయా శ్రీఫలం పంచేషుః ప్రసభం మమాంగకతపః క్రూరైశ్శరైః కృంతతి.

~~~~~~~~~~~~

తా॥— గోపాలుడు అన్యాసక్తుడైన సంగతి స్పష్టముగ తెలిసిన నాయిక ఆ దినమున్ను సంగతి తనతో చెప్పిన చెలినిజూచి చెప్పుచున్నది.

రాగము ఆనందభైరవి - తాళము మిశ్రము

ప॥ పొమ్మనవే వానివేగ ఆ - పాలతికిమాయింటిపొందుగనరాగా.

అ॥ కొమ్మరోయిచటికి గోపాలుడుపోగా- రమ్మనిపిలిచిట్లు రాఫ్రచేసెదవుగా.

చ॥ పలుమారునీవెన్నమెచ్చు తా - బలిమినిమాయింటికు వాడేవచ్చు
నీలివిపలికినదెపోచ్చు- నీకు - తెలియదు - ఇప్పుడాలోచవయింటనే నొచ్చు

చ॥ చెలయాలి వదిగానసౌఖ్యం- ఆ - నెలవిమోసముజూ వశేయొంత
~~~~~~~~~~~~

[illegible] వలపు - ఏమి [illegible] ఇక నేనేమనుదు పలుకు -

౩॥ ఎరి [illegible] గోపాలుని గూడి పలుకలేనే గాన.

తెలియని [illegible] - వాని - బలిమిని బిలువకు పదవేగ [illegible]

నాయికమధ్య - ఆధీర - అపరాధియగు నాయకుని క్రూరమైనపలుకులచే శిక్షించునది [illegible] నాయకుడుపతి ధృష్టుడు [illegible] చూ- [illegible] చూ- [illegible] భావము అమర్షము [illegible] చూ- అలంకారము స్వభావోక్తి [illegible] చూ

---

౮ ---గోపాలుడు నాయిక సఖి యిరువుర్గురుచేరి మాటాడుచుండగా పొరుగింటివనిత వచ్చి నాయికతో మాటాడుట [illegible] జూచి తనమనసులో అనంతరము కల్పించుకొని [illegible] చెప్పుచున్నది- ఈపదమునకు ఎనిమిది అర్థములు [illegible] నాయికకు కోపవర్ధనముగ, ౨- గోపాలుడు [illegible] ౩- నాయికకు సమాధానము చెప్పునట్లుగ. ౪- నాయిక రోదనమువలన గోపాలుడు పొరిగింటివానికి ఇంత అనుమిచ్చినాడుగా అని తోచునట్లు ౫. గోపాలుడు చేయువ్యాపారమువలన నాయికవలె నేతానును అతిఖిన్నుడయినట్లుగ ౬- అచ్చటవచ్చియున్న పరకీయకు నిన్న అమావాస్యగనుక రాలేనని నేటి రాత్రికి [illegible] ఉత్తరము చెప్పినట్లుగ. ౭- పరకీయయామెతో మాటాడినట్లుగ. ౮- గోపాలునికి ఉత్తరము చెప్పినట్లుగ. ఇట్లు ఎనిమిది అర్థములను గ్రహింపవలెను.

రాగము కల్యాణి- తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఇందుకు ఇన్నిరు [illegible] చేసేవేలా- నీ - కింతకోపము వచ్చెనా-

అ॥ కొంచరివలె రాజగోపాలుడెందైన- మంచ గమనలతో మాటాడిన ద్వేనా-

౧॥ నినుమాయించక నిన్న సేలరాలే - దనుచు నుపొరుగింటి వనజాక్షి యడుగగా
వినివాని జేరవద్దనుటకై పలువురు - ఇనసోమపటముల మును జేర్చి తలయూచె.

౨॥ ఏమమ్మ నేడైన నెప్పుడు వచ్చెదవని - ఆమాయలాడి నిన్న డుగగ సదయుడు
ఆమాట వినలేక తామరరేకుల - నేమోచెర్చుచు మోమువంచుకొనె.

౩॥ ఏకమైగోపాలుడెనయవచ్చినని - [illegible] నివేసెకతడు
కోకలలోకి తెచ్చు [illegible] చూచి- [illegible]

నాయిక మధ్య-ధీరాధీర॥ ల॥ కన్నీరొలుక నాయకుని క్రూరపు పలుకులు పలుకు నాయిక మధ్యాధీరాధీర యనబడును. నాయకుడు పతి-ధృష్టుడు॥ ల॥ ౬, చూ. రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ ల॥ ౬, చూ. సంచారిభావము అమర్షము॥ ల॥ ౭, చూ. అలంకారము సమాసోక్తి॥ ల॥ ప్రకృతముచేత అప్రకృతములో చున్నది చెప్పబడు నేని అట్టియలంకారము సమాసోక్తియనబడును.

ర॥ శ్లో॥ కాంతానురాగచతురోసి మనోహరోసి నాథోసి కించన సదా వశభూమి తోసి। ఇత్థం నిగద్య సుదృశావదనే ప్రియస్య నిశ్వస్య బాష్పలులితా నిహితా దృగంతాః॥

౧౦, --- సఖి నాయికరతిక్రీడలవల్ల ఇతరులకు తెలియకుండ జేయు చమత్కారములను జూచి తాను అదింతయు కనిపెట్టి నాయికను అడుగుచున్నది.

రాగము శంకరాభరణము - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఎంతసావధానమమ్మ - నేరులు-ఇంతనెవరు నేర్తురమ్మా -
అ॥ వింతరాజ మొగదేరినవె బంగరుబొమ్మ - చెంత శ్రీగోపాలసామి యుండగ కొమ్మ
౧॥ ఉదయకాలమున నువిదరో పతులు - కుదురుగాను గూడి రాసివేళలో
పదిలముగాగాచు పసివిసీయలుచుట్టి - యుదురువేళ్ళేయు మసిదిప్పి కదిపెవు.
౨॥ ఎమ్మెకాంతతో ఎలనాగరోసివు - సమ్మతి గూడి క్రమముతప్పక
తమ్మిపూబంతుల తాపితో గస్తురి - తెమ్మెర పికగతుల ప్రమాదివు.
౩॥ శ్రీ త్తగారె మొగదెగోపాలుడునీతో - చిత్తజుకేళి కీడైన దాటను
బత్తితోనువానిబడలికదీర్చక - ముత్తెపుసరులెల్లయూలలోదాచేవు-

నాయిక ప్రౌఢ-రతిప్రీతి॥ ల॥ నిండుయౌవనముచే మదించినదిగాను వస్మృత వ్యాపారపారంగతురాలుగాను ఉండునది ప్రౌఢానాయికయనబడును. అది రతిలీలయందు నాయకాంగలీనవలె ప్రయత్నపడుచున్నది. క్రీడారంభములోనే ఆనందమూర్ఛను బొందును. ప్రౌఢానాయిక మానవ్యాపారముచే ముగ్ధయొక్కయి ధీరాదిభేదములు గలది. నాయకుడుపతి॥ ల॥ ౧, చూ. రసము సంభోగశృంగారము॥ ల॥ ౨, చూ. సంచారిభావము ఔత్సుక్యము॥ ల॥ ఆసమొదలయినవానిచే కాలక్షేపమును తాళలేకయుండుట ఔత్సుక్యమనబడును. ఇందు వేగముగనడచుట - పడకలోనుండిలేచుట - చింతించుట - శరీరము బరువగుట - మొదలైనవి గలుగును. అలంకారము యుక్తి॥ ల॥ రహస్యమును దాచుటకు జరిగిన పనులచేత ప్రియునివంచించుట యుక్త్యలంకారమనబడును.

ర॥ శ్లో॥ సంస్పృశ్య స్తనమాకలయ్య వదనం సంశ్లిష్య కంఠస్థలం। నిష్పీడ్యాధరబింబమంబరమపాకృష్య వ్యుదస్యాలకం। దేవస్యాంబుజినీపతేస్సముదయం జిజ్ఞాసమానే ప్రియే। వామాక్షీవసనాంచలైశ్శ్రవణయోఃకర్ణోత్పలం నిహ్నుతే॥

౧౧,— సఖి నాయకుని విషయమునందు తనకుగల ఈర్ష్యాకోపమును బయలుపరచక నాయిక చేయుచమత్కారములను జూచి ఆమెను అడుగుచున్నది-

రాగము సారంగ- తాళము మిశ్రమము-

ప॥ అలిగినావో లేక - అతడువచ్చినాడని - తెలియలేవో భామిని-

అ॥ కలికిరో నవ్వాకు తెలుపవేయిట్లని - ఒళిబళివేగ గోపాలసామిపైని.

౧॥ సరసుడువచ్చిన సమయమున సనలోన - పరసతులకు నెల్లబాగపూజించేవే-
మరియాద నతడింతమాటలాడినదాక - తెలిగింప వినకనీవేమే మోపాడేవే.

౨॥ చెలువుడంపినపట్టిచెలిరాగా పసిమాలి - బలిమితిరిగెదవని కొట్టిదొణగేవే.
కళవళించుచునది కాంతుడంపెనన- బలుక్కులాడెదవని తిట్టెదవే నీవే

౩॥ కనులకెదురుగా ఘనుడువచ్చినవేళ - వనితరో తలవంచి పత్రముచదివేవే
వనితని న్నేలుగోపాలుడనుచునే - ననగానేమిపరిహాసమనేవే. అలిగి.

నాయిక ప్రౌఢ- ధీర॥ల॥ కపటమానసయై అపరాధియగునాయకునియందు ప్రేమతో రతివిషయములలో ఉపేక్షచేయునది ప్రగల్భాధీరయనబడును. నాయకుడుపతి-ధృష్టుడు ॥ ల ॥ ౩౦,చూ. రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ల॥౬, చూ. సంచారిభావము అవహిత్థము॥ల ॥ ౫,చూ. అలంకారము అనుమానము ॥ ల ॥ సాధ్యమును సాధనమాత్రముగా నూహించుట అనుమానాలంకారము అనబడును.

ర॥ శ్లో ॥నోత్కల్పం భజసే నజల్పసి సుధాధారానుకారా గిరో దృక్పాతం కురుషే న నా వికసనే కోపప్రకాశచ్ఛలాత్ । ఇత్థం కైతకగర్భగౌరి దయితే కోపస్య సంగోపనం తత్స్వాపదే వ నవేత్యు కస్పృహ చక్రిదుర్భీత సాచస్మితమ్॥

౧౨,— గోపాలుడు అన్యాసక్తుడై యున్నాడని అతనితో వాదాడి యీర్ష్యాకోపమూచే కొట్టకలిట్లకు తలపడిననాయికను జూచి, ఆమెసమాధానపడునట్లు సఖి చెప్పుచున్నది.

రాగము బిలహరి. తాళము మిశ్రము.

ప|| చేమించరాజన్మ -నీవీలాగు·

అ|| ఏమందు గోపాలున్నెరుగవా కిరవస్మా-కామించిదానితో కలసెననుచు కోపమ్మా

౧|| లోకనాథుని వోకతో పెండ్లాడి-ఏకాంతంబున నెత్తుకొనియాడి

ఆకాంతనుగూడెననుచు జేతువా మోడి- ఈకారణమే మేమూ వేచవిడనాడి

౨|| జలజాక్షి యాతనిజగమెల్లగొనియాడు- అలవానికినీయవనినెవ్వకీడు,

బలుసంశయమిక వలదెపిడుపీడు- సలుగురసినుజూచిన కెవ్వరిడిగోచూడు·

౩|| ఎలమి కోపతాపమెవరికైన పురాదా-ఈమెమైకానితో నేపేళనువాదా

వలదుని స్నేలుగోపాలుడతడుగాదా- పగలేని కుప్రణ్యాపాపముత్తెలియదా·

నాయిక ప్రౌఢ అధీర||ల|| అపరాధియగు నాయకుని మిక్కిలి జెదరించి కొట్టునది ప్రగల్భా అధీరా నాయికయనబడును· నాయకుడు పతి, ధృష్టుడు|| ల|| ౭, చూ· రసము ఈర్ష్యా మానవిప్రలంభశృంగారము|| ల|| ౬, చూ. సంచారిభావము ఉగ్రత|| ల||అపరాధము అవమానము-దొంగతనము-నిగ్రహము- అసత్ప్రలాపము-మొదలయినవానిచే జేయబడిన త్వర ఉగ్రతయనబడును· అందు కన్నులు, ముఖము ఎఱ్ఱవౌట, బంధనము చేయుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, చెమటపోయుట, బెదరించుట మొదలగునవి కలుగును. అలంకారము స్వభావోక్తి ||ల|| ౮, చూ·

ర||శ్లో||ప్రతిఫలమనపేక్ష్యస్వేయమిందోః కలాయాం హరశిరసి పరస్యాలాపమాశంకమానా । శిశమచలకన్యాతర్జయామాసకంపప్రచలవలయవల్లత్కాంతిభాజా కరేణ||

***

౧౩,— నాయిక తనసవతియందు గోపాలుడు చేయు ప్రీతిజూచి ఓర్వలేక ఈర్ష్యామానముగలదై ఆతని నడతను చెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము ఆఠాణ- తాళము మిశ్రము.

ప|| ఎవతె తాళునమ్మా- ఈనడతలు- ఏమందునే కొమ్మా-

అ|| సవతియు గోపాలసామికెక్కు-వేమి-పడెనావలెఅదియొక్క-తేకలకాలము|| ఎవతె||

౧ || పసిదానననాపానుపునైవాడు- ముసుగుపెట్టుక రొయ్యొక్క- మూలలో పవళించి

నిసివేళలోనలనీరజనేత్రతో - గుసగుసమని పలుకుకొని ముద్దులాడితే·

౨|| అక్కరో నేవానికామమదుప్రియ్య- గ్రక్కునతామనా కన్నులకైమూసి

ప్ర|| కాటికాడెయుచాబోటికోసగె మోవి - నొక్కియలవానినోరుచూచిచూచి.

౩|| కేసగలని తెలిసి తెలివారిద్దరు-ఈపడకింటనేకాపురమైయుండ

ఆపణతికిసుంతకోపముగలనాడు- గోపాలుడుదనుగూడవచ్చుచున్న || ఎవతె||

నాయిక-జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ||లి||నా యకునికిఏపతెయందుప్రేమఅధికముగానుండునోఆమె జ్యేష్ఠయనంబడును.తక్కువప్రేమయెపతెయందుండునోఆమెకనిష్ఠయనంబడును, నాయకుడు-పతి-శఠుడు||లి|| అనురాగముగల ప్రియకుగూఢముగఅహితముచేయువాడు శఠుడు అనబడును. రసము-ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము||లి||౬, చూ. సంపత్తి-విద్యా-శౌర్యము-మొదలగుహేతువులచే గుణమందుగూడదోషారోపము చేయుట అసూయయనబడును.ఇంపు,మోమునుద్రిప్పుట-నిందించుట- భ్రూభేదము-ఉపేక్ష-ఇవిమొదలైనక్రియలు గలవు. అలంకారము స్వభావోక్తి||లి|| ౮, చూ-

శ్లో|| ద్వైరావ్యైరుపగ్రహగ్రహిళయారేణీవృశోః ప్రీతయే రత్నద్వంద్వమ
సంతకాంతిరుచిరం ముష్టిద్వయేన్యస్తవాన్ | ఏకస్యాకరఖేలకరేప్రథమతో రత్నః
పరస్యాః ప్రియో హస్తాహస్తినిపాత్స్వశక్తి కుచతటీమానందమాపాదతి||

౧౬,--- పరకీయయైననాయిక తానాసపడినవాయకుని చూచి,అతడుతన్నుమన్నించుటను బహులుపరచదగినవ్యాపారములను ఉగ్గడించి యిట్లుచేయకుమనిచెప్పుచున్నది-

రాగము మోహన-తాళముమిశ్రము.

ప|| ఇల్లాలినిఇట్లుచెపుతురా- నిన్నిక- నేలాగుమరతురా

అ|| మల్లసిగోపాల- మనసిట్లుకరతురా- మాయ చేసికొమ్మలవశపరతురా.

౧|| నుంటసైననేగుడికైనపోవగ-వెంటవెంటనెనీవు వెంబడించేవు-వద్దంటెక్రీగంట జూచేవు
నీమోవియుగంటిచేసేవు- అంతలోనేనన్నంటవచ్చేవు-
ఒంటిగానేనింటనుండగతుంటతనమునదూరినాచను
లంటవద్దనసంటితివిను- త్రింటికోడలనంటేవెరువక||ఇల్లాలి||

౨|| దిట్టమాయెనేమనట్టింటనిదురించి-నట్టివేళవనుమట్టిచూచేవు
నేచెదరితేకట్టుకోనేవు-తిట్టినవోరట్టిమాసేవు-నాఫీప్రనతట్టివేదేవు
గట్టివాడవు-ఇష్టులనుసమరట్టుసేయుచు-కట్టుకోకయు
ముట్టివిప్పుచు-నట్టెముద్దులుపెట్టిమోహము బుట్టచేసితి||ఇల్లాలి||

౩|| తెలవకాోనచుపట్టపగలుపాడిలిపిడి-తగునాగోపాలమగనాలగదర- చెక్కిటగోరు
తగిలియున్నదిర- మోవిగాయమేవగగాచుదుర-అంతలోనీకునగవేమిపదర

నిగనిగమనే మొగమువాడెమసొగసుకమ్మలతొగరుమీరెను
మగవిముందరదిగులువడిమేపగనుచేరగలనయ్యయ్యో ఇట్లాలి॥

నాయికపరకీయ॥ల॥ పరపురుషునియందుగల ఇచ్ఛావ్యాపారములమగుగుప్తముచుటయందు దత్తచిత్తురాలై యున్ననాయిక పరకీయయనబడును. అది కన్యయనియు పరోఢయనియు ఇరుదెఱగులై యుండును. నాయకుడు ఉపపతి॥ల॥ అన్యవనితను వివిధోపాయములచే నాసపడిదానిననుభవించువతడు ఉపపతి యనబడును. రసము- సంభోగశృంగారము॥ల॥ ౯, చూ- సంచారిభావము శంక॥ల॥ చౌర్యాపరాధాదులచేత తనకహితమును తేబ్రిక్షించుటశంకయనబడును- ఇందుమాటిమాటి పార్శ్వములను జూచుట, మోమువాడుట, మునుగిడుట, వైవర్ణ్యము, కంఠగద్గదము, మొదలయిన చేష్టలు గలవు. అలంకారముస్వభావోక్తి॥ ల॥ ౧, చూ.

ర॥శ్లో॥ అయంరేవాకుంజః కుసుమశరసేవాసముచితస్సమాకోయం వేలావసనదళవేలాపరిమళః। ఇతిపాంప్రవృద్ధన్యాసవజలదవిన్యాసచతురాపరాయత్తంచిత్తంపథికవధుకత్తుంతృగయతే॥

౧౫, — గోపాలుడత నయందు ఆశ్వాస క్తయైయుండి అప్పుడు కార్యాంతరప్రసక్తివల్ల ఉపరిష్టనయైయుండెడునాయికనుచూచి, ఆమె తనవిషయమునందు చేసిన ప్రియములనుతలచి అతిమోహముతో చెప్పుచున్నాడు.

రాగము భైరవి—తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఈలాగునన్నెడబాయతగునటవే- ఎంతమనసుదిటవే-
అ॥ బాళితోగోపాలాయనినాతోబలుకవే - వాలికోపముమానవే- గట్టిదానవే
౧॥ విరులువాసనవలె-నిరువురమొక్కటై - వెలుగుచునుంటిమిగా
అరనిమిషమొకరినొకరుచూడకున్న - నార్తినొందుదుముగా-ఇట్లుండగా.
౨॥ ఒక్కనాడునీవు-ఓయ్యారముగావచ్చి-ఓరోరియనిపిల్వగా
చక్కరకెమ్మోవియానికౌగిలించి- చొక్కుచుచొక్కింపవా-నవ్వుకోనేవా.
౩॥ కొన్నమగడునీవే వేణుగోపాలయనియూక్తి - నన్నుమెచ్చినలలనా
ఎన్నోపరిహాసములానవ్వులుకేళి - లన్నిమరపువచ్చెనా- ఈసమయాన.
నాయికపరకీయ॥ల॥ ౧౪, చూ- నాయకుడుఉపపతి॥ల॥ ౧౮ చూ-

రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ ల॥ ౬. చూ. సంచారిభావము ఉగ్రత॥ ల॥ ౧౨. చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥ ౮. చూ.

౧౬, — గోపాలుడు తనజారవ్యాపారము తెలిసికొన్న నాయకిని జేరి అనునయింపగా ఆనాయకి ఈర్ష్యాకోపముతో చెప్పుచున్నది. ఇదివాయికానాయకులకు ప్రత్యుక్తి చూల.

రాగము నీలాంబరి-తాళముమిశ్రము.

ప॥ తరుణికోనిన్నే కోరిననాపై - దయలేకకోపతా పాలా

అ॥ హరిహరిదక్షిణనాథా-ఎరుగను-ఆయాసపడకు గోపాలా.

౧॥ పరకాంతలకన్నెత్తిచూడనినా - వద్దనేకోపతాపాలా

తపపురోకలు హాపినపోరనే - నెప్పుడు తెల్పుముగోపాలా.

౨॥ నేనిపుడొంటిగవచ్చి వేడితే - నేనయ కోపతా పాలా.

శ్రీనివాసయిప్పుడివిజమేనా - పైనేరముగోపాలా.

౩ వంచనవిడిచిసేవించుకైననెన - రుంచకకోపతా పాలా.

మంచివేళజగద్వంచకుడవడు - ప్ర - పంచంబునగోపాలా.

౪॥ రతిరోపరహింసయుజూచిపరితా - పములేకకోపతా పాలా.

ఫణిపతిశయనాదయుయుందరికి-నీ - వలెగల్గునాగోపాలా.

నాయికపరకీయ॥ ల॥ ౧౪, చూ. నాయకుడుఉపపతి॥ ల॥ ౧౪, చూ, రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ ల॥ ౬, చూ. సంచారిభావముఅవహిత్థము॥ ల॥ ౫. చూ. అలంకారము-స్తుతినింద॥ ల॥ నిందావ్యాజముచేతస్తుతిచేయబడునది స్తుతినిందాలంకారము.

---

౧౭. --- వాయికతనకును గోపాలునకునువచ్చిన అపవాదమును తొలగించుకొదలచి అతివరిశుద్ధురాలివలెచెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము కాంభోజి. తాళముమిశ్రము.

ప॥ అన్యాయముగనేనన్నమారుహాకైతే - అతివరోయేమందునే.

అ॥ మన్నారురాజగోపాలసామికినాకు - కద్దనిపలికేరు.

౧॥ ఆకరముడుప్రీతిచేసిపిల్వగను- రోసముచూపితినే

మాసీమలోనిదిమరియాజరాదని - వేసారి మ్రొక్కితినే
దోసమెన్నకపలుకు మోసకత్తెలుగెలి - జేసేరేమందునే
అపకీరనేనసుభరించక ఈయ్యయో శ్రీసక్కపల్లమన్నసాటే తేరిరి గోపాల

౨ ॥ ఆటపాటలకైయాతనితో నేను - మాటలాడినందుకా
బోటులకెదుట నీప్రొద్దువానింటికి - పోయివచ్చినందుకా
మాటిగానువానిచూపిసచ్చేయలు - వాటుచేసినందుకా
ఏటికేయీగేలియే పాపమెరుగనే - తాటిక్రిందపాలు త్రాగినచందాన ॥ఆస్యా॥

౩ ॥ ఏకమైగోపాలుడెనయు వచ్చెదనంటె - నీకితగదంటినే
కోకలెత్తినట్టికోంతెతనముచూప - రాకుపోపొమ్మంటినే
ఈ కారణమేమే యిదితెలియవట్టి - పోకిళ్లచేకొంటినే
లోకములోయనుమాకుడుగలదటె - చాకివాడువృథావానికిననిసట్లు ॥ఆ॥

నాయిక పరకీయ-వృత్తసురతగోప్రన ॥ల॥ ౧౬, చూ. నాయకుడు-ఉపపతి ॥ల॥ ౯ ర చూ. సంచారిభావము-వితర్కము ॥ల॥ సందేహము-నిశ్చయము మొదలైనవానిచేకగలుగు ఊహాత్మకసత్యాసత్యనిర్ణయము వితర్కమనబడును. దీనియందుకనుబొమలెగరవేయుట తలయాడించుట - మొదలయినయనుభావములుగలుగును. అలంకారము-ధమాలుప్తో ॥ల॥ ౬, చూ.

ర ॥ శ్లో ॥ శ్వశ్రూః క్రుధ్యతు విద్విషన్తు సుహృదో నిందంతు వా యాతరః స్తప్తిం కాకిం తునమందిరే నఖపదం స్వాపే విధేయో మయా । అత్రోరా క్రమ కాయకోణ కుహారాదుత్ఫాల మాతస్వతీమార్జారీ నఖరైః ఖరైః కృతవతీకాంతాంన మేదుర్దశాం ॥

౧౫, — నాయిక త్రోవనుపోవు చాటసారిని జూచి వలచి స్వాభిప్రాయముతెలియబడునట్లుభావగర్భముఅయిన మాటలచేత లోకోక్తిగా అతనికిహితముచెప్పిడివానివలె చమత్కారముగా జెప్పుచున్నది.

రాగము బిలహరి. తాళము మిశ్రము.

ప ॥ ఈలాగుపాంథుడనీవుఒంటిగాను - ఇచ్చటిచ్చటికేగేవు - జేగను
అ ॥ మేలుపరియోధరములుచేరియెదుటను - మెలయగగోపాలుహరిదుమడను
కెంపుసుండేడిగుడిచాటుశేరక - శ్రమమునీకుభయం జగోరక

మంతయాతదపురజూచియుయునిలువక-ఎంతసుఖముజేయు నీకొమ్మ యను॥శో॥

౨॥ నీవ్రుకట్టుపోకనిటుబాళియుంచక- నీవేళభూసురహితముమాటవినక
త్రోవనడుచుటసతోడెవ్వరుతులేక- ఈవగముందువెనుకయోచింపక

౩॥ ఎవ్వరిందునానెపుగనట్టితావు- జవ్వనినన్నొక్కతేనిందుగనినావు
అవ్వలనైననిందునిలువలేవు- హరిహరి గోపాల - ఏలభ్రమసేవు॥

నాయిక-పరకీయ-వాగ్విదగ్ధ ల॥౧౪,చూ. నాయకుడు-ఉపపతి॥ల॥౧౪, చూ.
రసము-సంభోగశృంగారము॥ల॥౨,చూ. సంచారిభావము అవహిత్థము॥ల॥౫,చూ.
అలంకారము-సహోక్తి॥ల॥౯,చూ

ర॥ శ్లో॥ నిబిడతరతమాలవల్లీవల్లీవిచికిలరాజిరాజితోపకంఠే। పథిక మమచిత్తవాటిరేఖసవితరితత్పసరి త్రతేనివాసః॥

౧౯-- నాయిక గోపాలునిజూచి అతనివల్లతనకు సంభవించినతాపస్థితిని అతనితో చమత్కారముగ తెలియజేయుచున్నది.

రాగము కల్యాణి-తాళము మిశ్రము.

ప॥ బాలుడవనినిన్నుచాలముద్దులాడి- ఫలమిదికైకొంటిరా.

అ॥ మేలైనరాజగోపాలస్వామినీవే- వేరతల్లిచను బాలుద్రాగగానే.

౧॥ చాచిచాచియన్నినీచెయిసోకిన- చూచుకములు మూడజూడన్న నమ్మో
నాచెట్టపట్టుకవదలనేస్తున్నావు- అచాయనా చదయులెన్నదమ్మో.

౨॥ నిన్నునిదురబుచ్చనీమొగ్గబట్టించి కన్నులకేవేళకనునిదురయున్నై
మన్నువిన్నదినీమోముమరముద్దులుపెట్టి- మన్ననతుచిప్పటైఅన్నముపోగొట్టె.

౩॥ చిన్నవాసుదానినిన్నునేత్తుకొని-కన్నతావులెల్లనిన్నాళ్ళతిరిగితినా
నన్నుమైకపతిన్నగబట్టదమ్మో- కన్నెలవలచేవునన్నారుగోపాలా.

నాయిక పరకీయ-వాగ్విదగ్ధ॥ల॥౧౪,చూ. నాయకుడు ఉపపతి॥ల॥౧౫,చూ.

రసము సంభోగశృంగారము॥ల॥౨,చూ. సంచారిభావము అవహిత్థము॥ల ౫,చూ.
అలంకారము-అసిద్ధవిషయ హేతూత్ప్రేక్ష॥ల॥ వస్తువుకలుగుటచేతగాని హేతువుకలుగుట చేతగాని ఫలముకలుగుటచేతగాని విచారింపబడునది యుత్ప్రేక్షాలంకారము. అందుప్రసిద్ధ మయినవిషయము ముచు హేతువుగాగలది అసిద్ధవిషయహేతూత్ప్రేక్ష.

---

౨౦ — నాయిక, తనయందు గోపాలునికి ప్రేమగలదు అను సపవాదము రాకుండవలె యునట్లు [illegible] కవ్యాపారము [illegible] తనకు అంతరంగురాలయిన చెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము అఠాణ-తాళము మిశ్రము.

ప॥ తనచేమెంతచాతుర్యము జేసెనే- తానుసాటా [illegible] నే

అ॥ అనుదైనగోపాలుడటివాడనే-అపకీర్తి [illegible] నే.

౧॥ వానింటికేగను-తనయింటిలోననేవారెలుంగకుండనే-

పూనితలుపువెను- [illegible] చాయ [illegible] నే-ఏమందునే

౨॥ పడిగముగడుతన [illegible] నే- [illegible]

తడికబడినదు [illegible] నే.

౩॥ మరియొకనాడురాత్రి [illegible]

వెనుకను [illegible] గోపాలహరినిజేరెనిట్లనే.

నాయిక [illegible] నా [illegible] ఉపపతి॥ ల॥ ౧౯, చూ. రసము సంభోగశృంగారము [illegible] చూ. [illegible] భావము అవహిత్థ ॥ ల॥౫, చూ. అలంకారము [illegible] ॥ ౬॥౧, చూ.

ల॥శ్లో॥ [illegible] వేరుమాడిశతి। హేమంతే [illegible] కుశాలంవినిక్షిపతి॥

౨౧,— నాయిక, గోపాలునియందుపెక్కలి ఆస్థగలదై శీఘ్రకాలకస్వభావమాగత [illegible] యములను తెలుపుచు అతనిని పిలుచుచున్నది.

రాగము పంతువరాళి-తాళము ఆది.

ప॥ రారావిడిచెకినాకసారి- రారచక్రధారీ.

అ॥ శ్రీరాజగోపాలశౌరి - చిత్తమునను దయయుంచియురారీ.

౧॥ అంగజజనకా- నినుడలచినదే- అంగజదేహాకరవశమయ్యెనిరా-

[illegible] శోగిశగ [illegible]

౨॥ సోముని గేరునీమోమును [illegible] నదే- సాక్ష్యుబాగముద్రిమణి [illegible]

సామినీవుమాటాడగాదే- చక్కరమోవానదవరేమరా॥ రా॥

౩॥ అతుమడు ఫలిత్యాగానసిచెయి- సోకింత [illegible] దరి —

ఏకాంతయుగసిన్నెసమగగోపాల-షోకలోదపిలాశ మెమవతు ॥ రా॥

నాయిక పరకీయ-మధ్య ॥ల ౧౪,చూ. నాయకుడు ఉపపతి। ల॥౫,చూ. రసము సంభోగశృంగారము। ల॥౭,చూ. సంచారిభావము హర్షము॥ ల। మనోరథముయొక్క సిద్ధి సౌభాగ్యమయిన స్వప్నమొక్కసారి కనుచేతను, మిత్రుల సంగమమునతను, దేవతామూర్తుల ప్రసాదము చేతను కలిగింపబడిన మనః ప్రసాదము హర్షమనబడును ఇందు ముఖము కన్నులు వికసించుట, ప్రియభాషణము, ఆశ్లేషము, పులకరింపు, చెమటగలుగుట, చేతులెత్తుట మొదలయినవి కలుగును. అలంకారము ధర్మవాచకలుప్తోపమ॥ ల॥౫,చూ.

ర॥ శ్లో॥ గోష్ఠేప తిష్ఠతి పతిర్వ్యపదిశ్యతానాం నేత్రద్వయస్య న చ పాటవమస్తి యాతు॥ ఇత్థం నిశమ్య తరుణీ కువయుగ్మకేశ్ నిర్గోపహాంచ పదం దుకమురంతమాతతాన॥

౭౨.— నాయిక గోపాలుని గుండు మిగుల ప్రేమగల్గి ఆతనియొక్క విర్యాభ్యసముగా ముందర లెన్నన్నలోకుల వలన భయపడక తలచి ఆతనితో స్వాభిప్రాయమును వక్కాణించుచున్నది

రాగము ఆనందభైరవి- తాళము మిశ్రము.

ప॥ పాలివారి పైవనిరైరా-గోపాలకృష్ణా.

అ॥ చేరియుండగ మరచితి చెలియా-చెన్న నాయిక నేమి సేతురా.

౧॥ అన్యదేశంబులను నిండుక-యధికమగు మిషమెమో బాయక-
కొన్ని మగడని చెప్పుచొట్టుక-కోర్కెలీడేర్చుటకు ఇరవక॥ పాలి॥

౨॥ అశతోడను నీవు పుడమి-ఓ-నాసి మను మనసిచ్చి పిలువగ-
కాశీవాసులమనుచు నుట్టుగ-గాసితోలు గోకులిరాగుగ॥ పాలి॥

౩॥ చిన్ని గోపాలుని జేర-చిన్నవారలు కొన్ని వాడి-
కొన్ని జనులు నన్ను దూరుదు-రెన్ని తాళుమ నెన్ని ధీరా॥ పాలి॥

నాయిక పరకీయ - లక్షిత ల॥౧౬. చూ. నాయకుడు ఉపపతి। ల॥ ౧౪,చూ. రసము సంభోగశృంగారము ॥ ల॥౨.చూ. సంచారిభావము శంక॥ ల॥౧౬.చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥౧౦, చూ.

ర॥ శ్లో॥ యద్భూతం తద్భూతం యద్భావ్యం తత్తదపి వా భూయాత్। యద్భవతి తత్ర భవతు వా విఫల స్తవశోపి గోప నాయకస్య॥

~~~~~~~~~~**~~~~~~~~~~

౭౩. — నాయిక, బహుజనసమాగమమువలన తృప్తిపొందక తనమనోవ్యథను చెప్పుచున్నది.
~~~~~~~~~~

రాగము భైరవి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ అన్యాయముగనుకుంటయు సుమ నేనేమి - సరసే శ్రీపాదైరిగా.

అ॥ పన్నెలాడుదిక్కొనన్ను మారేపు - పన్నెండుగోపాలుప ప్రాప్య పిలనాగి

౧॥ ఆకలిపప్పులనాహారపనులిది - నారదమని - పది పలుకని సుదయు-
కోకరపు విప్పుగొనుటయుని [illegible] ధారా [illegible] నామమై టుకీరా॥ అ॥

౨॥ సతుల మోహము లేనియతులను గాలిరా - అతి [illegible] కతులనెల్లపూని
తితిని ప్రదుషులు వెతగనుడిదిగిక - సతి వ్యప్రమేయమనుచేను ఖమేడసే అ॥

౩॥ ఎల్లలోకములనేలేని [illegible] - కెల్లరోగ్యగపలయసుల జేన-
గొల్లకతుల నేలుగోపాలునైనను - పలు సమూహాల కిపోలనెకిపుడా॥ అన్యా॥

నాయిక పదము - [illegible] [illegible] [illegible] నాయకుడు ఉత్తమతి [illegible]

చూ. రసము సంభోగశృంగారము, [illegible], ఇ, చూ. [illegible] భావమును [illegible]

ల॥ తత్వజ్ఞానము, [illegible], [illegible], నిరోధము, సుఖము మొదలైన వా
నిచేగలుగు ఫలాభావమతి [illegible] [illegible]. అలంకారము ఉత్ప్రేక్ష॥ ల॥ ఉత్ప్రేక్ష
కరమైన తెనిపోని శాస్త్రాలా [illegible] కల్పన ఉత్ప్రేక్షయనబడును.

౪॥ శ్లో॥ ఏతేవారి [illegible] [illegible] ఉత్ప్రేక్షాంతి [illegible] నైలా శ్నిస్సల
ముప్పునుంతినపృత్యేతే పునస్నాముకా । త్రైలోక్యతః [illegible] మవతేనైవా ర
భంతేరిటాః ఘాతః కాతరపూ [illegible] [illegible] త్రయా కల్పితమ్॥

౨౪. — నాయిక, నాయకునికి ఒకసంకేతస్థానమును నిర్ణయించిచెప్పి అతావ్వనకుఅరసు
నిశ్చితముగ ఉండగా [illegible] అంతరమునంచే ఏవచోయోగముయొకదుర
చ్చొయున్నసంగతిలెలియక ఆటుపిమ్మట [illegible] [illegible] వచ్చి
అక్కడక్షతమునునప్పు [illegible] తెలిసికొని ఏమిక్కలిఖిన్నురాలై అప్పలప్రతిబం
ధకమునునాయకునితో చెప్పుచున్నది

రాగము కేదారగౌళ - తాళము మిశ్రము

ప॥ ధారజాక్ష నేరిచెకరిచేర - రావ్వలేమగవారా.

అ॥ వేవేగవచ్చిన ప్రాపతోవెదకేదు - నావేళ గుణము నేనేల్లారపలకను.

౧॥ ఎక్కడ పశిరకటినేదాకచెలి [illegible] ముక్కుముచాయుగా మునువదమువెలు
లోక్కరైనలేని మోసప్రోపమువచ్చు - కోల్లడపనిది - మక్కకపిత్రుడా॥

౨॥ అద్దరాదిరిని స్మురశేపనే - సద్దునేయనియ ప్రొద్దున సురాగ

[illegible] గామీ [illegible] - [illegible]
౩॥ [illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] ౧౮ చూ. నాయకుడు ఉపపతి ॥ ౮ ॥ ౨౪, చూ. [illegible] సంభోగశృంగారము ॥ ౮ ॥ ౩, చూ. సంచారీభావము [illegible] [illegible] [illegible] చూ.

[illegible]

---

౫౭. — [illegible] చూచి [illegible] చెప్పుచున్నది

రాగము [illegible] - తాళము మిశ్రము.

ప॥ సాహసం [illegible] - [illegible] - [illegible]
అ॥ [illegible]
౧॥ [illegible] - [illegible] -
[illegible] - [illegible]॥ సా॥
౨॥ [illegible] - [illegible] -
[illegible] - [illegible]॥ సా॥
౩॥ [illegible] - [illegible] -
[illegible] - [illegible]॥ సా॥

నాయిక [illegible] ౧౮ చూ. నాయకుడు ఉపపతి ॥ ౮ ॥ ౨౪, చూ. రసము సంభోగశృంగారము ॥ ౮ ॥ ౩, చూ. సంచారీభావము అవహిత్థము॥ ౬౧౫, చూ. అలంకారము యుక్తి॥ ౮॥ ౧౦, చూ.

---

౫౮. — గోపాలుడు వీధిని పోవుచుండగా ఒకపరకీయ అతనిని సంతోషముతో చూచుచుండెను - అది చూచి మరియొకతె తన చెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము సురట - తాళము మిశ్రము.

పల్ల — [illegible] చూచేనే - [illegible]॥

అ॥ వాజినెక్కి—విద్యాభ్యాసములుచూప - రాజవీథినివెంటగోపాలుడు॥

౧॥ వరభైరవముంకడలకమాడిదాక - ... ముగా—
తిరుగుచాడగవాడవిరమునడు - ... రా॥

౨॥ ఎందరెందరో ... సినాచి ... ధనమునకు చేసేటిడా—
లుండగ నన్నేపట్టి ... రా॥

౩॥ ... విపరీతముచేసెను - ... మా
... - ... గోపాలుడనెడి ... రా॥

నాయిక పరకీయ ... చతురగా ... ప్రేమ చే పోషితగాను ... గుణము ... విరహోత్కంఠ ... రము ... విప్రలంభశృంగారము ... సమాగమమునకు ముందుగ విప్రలంభము ... అతని చూపు ... తన ఆసను ... బయలుపరచు చేష్టలు ... వ్యాజోక్తులు ... మొదలు ... గ్లాని, ... అసూయ, ... భయము, నిర్వేద ము, ఔత్సుక్యము, దైన్యము, చింత, నిద్ర, ప్రబోధము, విషాదము, జాడ్యము, ఉన్మా దము, మోహము, మరణము, ... వ్యభిచారిభావ ... ప్రవేశము కలదు. సంచారి ... అను ... వారిచే మనములో గలుగు లాఘవము చాపలవృను అందు యోచింపక కౌగిలించుకొనుట చూచుట కోల్లమనుట కఠినపు మాటలు కొట్టుట ఆజ్ఞాపించుట మొదలైన చేష్టలు కలుగును. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥ ర, చూ.

ర॥ శ్లో॥ కించిత్కుంచిత ... భ్రూ ... ప్రాంతభ్రాంత విలోచన ద్యుతిభరా ... । అంగుళ్యా ... కర్ణస్య కండూయనం కుర్వాణా ... సుకృతినం సవ్యాజమాలోకతే॥

---

౨౭. — గోపాలుని ... చూచి ... తకారిణియైన సఖియొకతె హితముచెప్పెడిరీతిగా ... విషయ ములను బోధించుచున్నది

రాగము భైరవి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఏమిటిలో ... చేసెదవే - ఎంతాగరోసిక॥

పరులు రాపైసూయపలికెదనోర్వడే - ప్రాణనాథునికి వెంతయెున్నరిదే॥ వా॥

౩॥ నామనసెరిగి సలిపాటుపడడే - భూమిని అకలంకముగ వెల్గుచంద్రుడే-

కామకేళి నన్ను గరగించధికుడే - కోమలి శ్రీరాజగోపాలదేవుడే॥ వా॥

నాయిక స్వీయ ప్రౌఢ - స్వాధీనపతిక॥ల॥ నాయకునిచే నెల్లప్పుడు సంతోషపరపబడెడి స్వాధీనపతి - కీని వ్యాపారములు వసంతపూజామహోత్సవము మొదలయినవియును వనవిహారము జలక్రీడ పుష్పావచయము మొదలయినవియును అగును. నాయకుడు పతి- అనుకూలుడు॥ ల॥ ఇతర స్త్రీలను జూచుట మొదలైన వ్యాపారములు లేనివాడును స్వస్త్రీయందే ప్రేమగలవాడునై యుండువాడు అనుకూలుడు అనబరగును- రసము సంభోగశృంగారము॥ ల॥ ౨, చూ. సంచారిభావము ధృతి॥ ల॥ ౧, చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥ ౧, చూ.

ఉ॥ శ్లో॥ వక్త్రైర్న్యాస్యకరపల్లవస్యవచసో దాస్యస్య హాస్యస్యవా ధ్యానాన్మరణింపనుంచదన్యకాం తాంతః స్తమోతిస్తుతిమ్ । స్వప్నేవాపి నగచ్ఛతి శ్రుతిపథం చేతఃపథం దృక్పథం కాప్యన్యాదయితస్య మే సఖి కథం తస్యాస్తు శేషగ్రహః॥

౩౩,— గోపాలుడును నాయికయు ఒకరిపైనొకరు కోపించుకొనియుండి దూతికాముఖమున సమాధానపడితిరనిమ్మకు ఆదూతిక గోపాలునిజూచి అడుగుచున్నది.

రాగము శహాన - తాళము మిశ్రము.

ప॥ కోపముదీరెనా - ఇద్దరికిని - కోపముదీరెనా.

అ॥ గోపాలనీవేమును వేడసలసెనా - కోమలాంగివేడెనా - ఎటులైన.

౧॥ చల్లగబలుకుచుచక్కెరకెమ్మోవి - చప్పరించుకొంటిరా.

ఉల్లమురంజిల్ల కౌగిలించిముద్దు - లుంచుచుచొక్కితిరా-బళిబళిరా॥ కో॥

౨॥ మనముకరగగబాల పచ్చిపచ్చిగా - మాటలాడుకొంటిరా-

మునుపటికలెనే యొకరినొకరుప్రేమ - పూనిమెచ్చుకొంటిరా-చక్కనిదొర॥

౩॥ విరులపాన్పుమీద వెలదియునీవును - సరసములాడితిరా-

హరిగోపాలవేదనమూని బ్రహ్మానందమొందితిరా-నవ్వకులేరా॥ కో॥

నాయిక స్వీయ - ప్రౌఢ- స్వాధీనపతిక॥ల॥ ౩౨, చూ. నాయకుడు అనుకూలుడు॥ల॥ ౩౨, చూ. రసము సంభోగశృంగారము॥ల॥ ౨, చూ. సంచారిభావము ధృతి॥ ల॥ ౧, చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ల॥ ౧, చూ.

౩౪.— గోపాలునివద్దకు నాయికచే పంపబడిన చెలి ఆతనిజూచి నాయికయొక్క స్థితిని చెప్పుచున్నది.

రాగము శంకరాభరణము — తాళము మిశ్రము.

ప॥ దారిజూచుచున్నది — నీకుప్రియా — తరళాక్షియౌ చిన్నది —
అ॥ వారిజముఖినీవు వచ్చువేళనుకాని — కోరికతో రాజగోపాలస్వామిరో ॥ దారి॥
౧॥ వెన్నెలగాయగ వేడ్కమీరమంచి — సన్నజాజివిరులసుగంధము —
పన్నీరుచెంబులుపడకింటిలోనుంచి — వన్నెలాడితలవాకిటనిలచిన॥ దారి॥
౨॥ ఏవగనైనను ఎందుచప్పుడైన — నీవోయని యెంచి నిలిచి నిలిచి జూచి —
ఈవగచిత్రము నిచటనిలిపినట్టి — భావంబెవరికి బయలుగానీకను॥ దారి॥
౩॥ పచ్చిపచ్చిగా పదములుపాడుచు — వచ్చిరాజగోపాలస్వామి నీవు —
ముచ్చటలాడుచుముద్దులుపెట్టుచు — గ్రుచ్చికౌగిటజేర్చుకొందుమని తలచిన॥ దా॥

నాయిక స్వీయ — మధ్య — వాసకసజ్జిక॥ ల॥ ప్రియుడు వచ్చెడిసమయమందు తాన లంకరించుకొని కేళీగృహము నలంకరించి సిద్ధముగానుండునది వాసకసజ్జిక. దీనివ్యాపారములు నాయకునిసంసర్గ మనోరథమును యోచించుట, సఖులతోడ వినోదముసల్పుట అడుగడుగునకు దూతికను సాభిప్రాయముగ జూచుట, నాయకుడువచ్చెడిదారినిజూచుట మొదలయినవి. నాయకుడు పతి — అనుకూలుడు॥ ల॥ ౩౨, చూ. రసము సంభోగశృంగారము॥ ల॥ ౨ చూ. సంచారిభావము మదము॥ ల॥ మద్యము మొదలయినవానిచే గలుగు ఆనందసమ్మోహములయొక్క సంభేదనము మదము. ఆమదము తరుణమదమనియు మధ్యమమదమనియు అపకృష్టమదమనియు మూడువిధములు. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥ ౮, చూ.

౮॥ శ్లో॥ శిల్పందర్శయితుంకరోతి చతురా కాశ్మీరహారస్రజం చిత్రప్రేక్షణకైర వేశ్మనిపది ద్వారం ముహుర్వీక్షతే। గృహ్ణాత్యాభరణం సమంసహచరీ [illegible] ష్టం పద్మదృశః ప్రతీక్ష్యచరితం ప్రేరానసోఘూర్ణ్యరః॥

౩౫.— గోపాలునితో నాయికయొక్క ప్రాంతచెలి నాయికయొక్క విరహావస్థను చెప్పుచున్నది.

రాగము సావేరి — తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఏమిపల్కుదాయెగా నీతరుణియు — నిట్టిసమయమునను —
అ॥ కోమలికో రాజగోపాలస్వామియు — ఏమోకో రాడాయెనే అనుచున్నది॥ ఏమి॥
౧॥ నిగనిగమెరసే మొగముచిన్నబోయెను — పొంగనైనదేహము సగము చిక్కెను

భ్రమించుట మొదలగునవి. నాయకుడు పతి-ధృష్టుడు॥ ౮॥ ౬, చూ. రసము ఈర్ష్యామాన విప్రలంభశృంగారము ॥ ౮ ॥ ౬, చూ. సంచారీభావము అమర్షము॥ ౮॥ ౭, చూ. అలంకారము స్తుతి. ౧౭॥ ౮॥ ౧౬, చూ.

ర॥ శ్లో॥ మాముద్వీక్ష్య నిపత్య పల్లవదృశః పాదాంబుజాలక్తకై రాలిప్తానన మానతీ కృతముఖీ విత్రాసితేవాభవత్ । రూక్షం నోత్తరతి న నా కృతవతీ నిశ్వాసతో ష్టే దృశౌ ప్రాతర్మంగళ సంగవాకరతలాదాదర్శమాదర్శయత్ ॥

౩౫.— నాయిక తాను గోపాలునికి స్వాధీనపతికగా ఉండి అతను కోపించుకొని పోగా పరితాపపడుచు తన చెలితో చెప్పుకొనుచున్నది.

రాగము తోడి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ చెలువుడు కోపించెనే నేనెల్ల - ఓ-చెలియా యేమిసేతునే

అ॥ చెలిమి జేయుటకు తెలిసి యనిదానసై- బలుసిగ్గుపడ గోపాలదేవుడైన॥ చెలు॥

౧॥ వలువకొంగు బట్టి తలవంచితి నని - చెలియరో చెయి పట్టి కౌగిలించితి నని-
పలుకరు వేసిన పలుకనైతి నని - అలకల్పలంట జెయ్యొగ్గకుంచితి నని॥ చె॥

౨॥ కోరిక మ్మయుంచ నోర జేసితి నని - పోవముద్దిడ రాగా మోము త్రిప్పితి నని-
చేకొని కౌగిలించ పారలేచితి నని - వేడుకలంటిన వార్తి జెందితి నని॥ చెలువుడు॥

౩॥ చక్కని లాకులచు లంటనీయనని - పక్కను శయనింప పలుకంచితి నని-
చక్కని గోపాలసామిని న్నేపయుగ - గక్కసపడి లేచి చక్కపడితి నని॥ చె॥

నాయిక స్వీయా-ముగ్ధ-కలహాంతరిత॥ ౮॥ సఖులయెదుట చరణపతితుడగు నాయకుని నిరాకరించి పిదప పరితాపపడునది కలహాంతరితయనబడును. దీనివ్యాపారములు నిట్టూర్పు విడుచుట భ్రమించుట మనస్తాపపడుట స్తంభాది సాధ్వసభావములు కలుగుట మాటిమాటికి ప్రలపించుట మొదలగునవి. నాయకుడు పతి-శఠుడు॥ ౮॥ ౧౩, చూ. రసము ప్రణయమాన విప్రలంభశృంగారము॥ ౮॥ నాయికా నాయకులకు పరస్పరము ఆజ్ఞోల్లంఘనము చేత గలుగునది ప్రణయమానమౌను. ఇందు మాటలాడకయుండుట ముఖము త్రిప్పుకొనియుండుట మొదలగునవి కలుగును. సంచారీభావము వ్రీడ॥ ౮॥ ౨, చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ౮॥ ౫, చూ.

ర॥ శ్లో॥ అనునయతి పతిం న లజ్జమానా కథయతి నాపి సఖీజనాయ కించిత్ । ప్రసరతి మదయాని కేశవో ఽఘా వహతి పరం తు పిధాయకం కృశాంగీ ॥

౩౯,— నాయిక తనకును గోపాలునకును వాగ్వాదము జరిగి అందుమీద అతడు కోపించు
కొనిపోగా మనఃఖేదాక్రాంతురాలై తన్నుతాను నిందించుకొనుచు చెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము ఘంటా — తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఇంతిరో నేజేసిన పాపమే — ఇట్లాయెనుచెలియే.
అ॥ చెంతనున్నట్టి శ్రీగోపాలసామే పంతమాడిరొడబాసెనుచూడవే॥
౧॥ చిన్ననాడె వారు చేసిన చెలిమి — చిరచిరాయె ప్రాతలచెలిమి—
ఎన్నాళ్లకైన యీవ్యసనమారదనుకొనిమా — ఏమోసవచ్చె ఇకను వ్యసనమేమి॥
౨॥ వెలతితో మాటాడవద్దంటే కోపమా — నేననరాదది వానికిభయమా—
అలిగినేనొకమాటన్నదే నెపమా — అతిధీరుడు నేనతనికి వశమా॥ఇంతి॥
౩॥ వలచితానే వచ్చెనా గోపాలుడు — వాడే వచ్చినే నతడే నానాథుడు—
వలదని నే వేడిన వచ్చి నను కూడెను — వనితరో యీతని మొఖమే మేపడుదురా॥ఇంతి॥

నాయిక స్వీయ-ప్రౌఢ- కలహాంతరిత॥ల॥ ౩౫, చూ. నాయకుడు పతి. శఠుడు॥ ల॥ ౧౩, చూ- రసము ప్రణయమానవిప్రలంభశృంగారము॥ల॥ ౩౮, చూ- సంచారిభావము చింత॥ల॥ ప్రియవస్తువులు లభించనందువలన ఐశ్వర్యభ్రంశనము మొదలయిన వావి చేగలుగు ధ్యానము చింతయనబడును. ఇందు మేను చిక్కుట తలవంపు సంతాపము నిట్టూర్పు మొదలైనవి కలుగును. అలంకారము వివాదము॥ల॥ తనచేత చెప్పబడిన దానికి విరోధవిచారమువలన గలుగునది వివాదాలంకారమనబడును. వాడుగాదు నేమపోయి వేడిన వచ్చెను అదియెట్లు పొసగును అను విచారముచే నిది వితర్కమనియు చెప్పవచ్చును.

ల॥ శ్లో॥ ఆరోపితేన చైత్రశోభిమానం తేనకార్ష్యే కరచల్లవాపి రోధమ్ । కలహాం కిముతా క్రుధా రసక్షేపిత వర్ణనమిదంతి దైవదష్టాః॥

౪౦,— నాయిక నాయకుని విరసపరచి అతడు కోపించుకొనివెళ్లిపోయినపిదప తన్నుదా
నునిందించుకొనుచు చెలిని జాలియతని గుణములను చెప్పుచున్నది.

రాగము సౌరాష్ట్రము — తాళము మిశ్రము.

ప॥ వానిదూరవేలే — ఇదివాడేవగుణంబనకే—
అ॥ మానవేరాజగోపాలసామి — ఇటులేవాడలిగెనుగనే అటువంటి॥వానిని॥
౧॥ ఒట్టుపెట్టి నాపొమ్మనిన పోవనట్టివాని — నన్నింటనుమనసెంత అప్పుడే బోయి—
అతలాయమాతడు అలిగియుండగాను—నావిధిఇటులుండె ననకఘనుడైన॥వాని॥
౨॥ నామాటమీరకనడచుకొన్నవాడు — ఈమాటకేయెందుకింతయలిగి యుండెనే—

ఏమనవశమెయ్యెకానినా - నోముఫలంబనిమనఃశనవయడా॥ వా॥

౩॥ నాపాలమప్పుడైకాప్రరమరాజ - గోపాలయీవేళకోపమేలనని-
చేపట్టుకొనబలిమిచేవదలటపోతే - నాపాపమిట్లుండెననకనన్నేలిన॥ వా॥

నాయిక స్వీయ ప్రౌఢ-కలహాంతరిత- ఉత్తమ॥ ల॥ నాయకుడు అహితముచేయుచుండగా నతనికిప్రియముగా ఏమెనడచుచున్నదో, అపరాదియగునప్పుడును ఏమె ఈ రకయున్నదో ఆమె ఉత్తమనాయిక- నాయకుడుశఠుడు ల॥ ౧౩, చూ. రసము ప్రణయమానవిప్రలంభశృంగారము॥ ల॥ ౩౫, చూ. సంచారిభావముచింత॥ ల॥ ౩౯, చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥ ల॥ ౮, చూ.

***

౪౧,— దేశాంతరగతుడైనవాయకునిరాకవలన విరహతాపముచెందుచున్న నాయికనిచెలిచూచి ఆమెపడునవస్థను ప్రియునకెరిగింపుమని చెప్పుచున్నది.

రాగము శహన - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఏమందునేకోమలి - దీనివెతలెట్లువిననగునే-
అ॥ కోమలిశ్రీరాజగోపాలునెడబాసి - రామరామయినాళ్లుకామినితాళునా॥ ఏ॥
౧॥ వన్నెలతడికిసేవలుపయ్యెదకొంగుకన్నీటతడిసెనుగా-
మిన్నగమెరసెమేలుతచక్కనిమేను సన్నమైపోయెనుగా-
వన్నెమీరినట్టి వదనములో చిన్నబోయెనదిగా -
వెన్నెలనాడే వెలదిచందురుని కన్నెత్తిచూడదుగా - విరహతాపమెగా॥ ఏమందు॥
౨॥ పరిహాసములెన్నోపలికేచతురత పలుకనహింపదాయెగా-
విరులపైపవళించి పొరలేనుసమయి - భరమబవ్వళించెగా-
చిలుకలవలెనేచెలగేసరసికి చిరునవ్వుకరవాయెగా -
సరిగతోకగట్టుసౌందర్యవతి పాత చలువకోకగట్టెగా- ఐడతప్పెగా॥ ఏ॥
౩॥ పాలుగారుదనిబంగారుచెక్కిళ్లు బలుతెల్లనైనవిగా-
మేలైనసంగీతలోలకుసంతాపమాఱదుగా-
చాలసొమ్ములుపెట్టుకొనముక్కుపోగు చాలుచాలుననెగా-
బాలగోపాలునుబాగతానుమనలి- ఏలినవాడనెగా-మైమరచెగా॥ ఏమందు॥

నాయిక స్వీయా- ప్రౌఢ - ప్రోషితభర్తృక॥ ల॥ నాయకుడు దేశాంతరమందుండి యున్నప్పుడు ఖేదపడుచుండునది ప్రోషితభర్తృక- దీనివ్యాపారములు నిదురలేకయుండుట కృశించుట ప్రియుడెన్నాళ్లకు వచ్చునని శకునములుచూచుట మలినయై యుం

డుటనిలిపినచోటనిలుపకపోవుట ఎప్పుడును పండుకొనియుండుట ఏమియు దోచకయుండు టచింత మొదలయినవి. నాయకుడు పంచ్ఛనుకూలుడు ॥౬౹౮ ,చూ. రసము ప్రవాసవిప్ర లంభశృంగారము॥౮॥నాయికానాయకులదేశాంతరస్థితి ప్రవాసవిప్రలంభమనబడును. అం దులిక్కిపడుట, తెల్లబోవుట, నిట్టూర్పు, చింత, దైన్యము, కన్నీరు, లంబాలకత్వము, మొదలయినయనుభావములుగలుగును సంచారీభావము మోహము॥౮ ౪,చూ. అలం కారము స్వభావోక్తి॥౮॥౭, చూ.

౮॥ శ్లో ॥ మాలాబాలాంబుజదళమయీమౌక్తికీహారయష్టిః కాంచీయాతే ప్రభవ తిహారా నుప్రసుప్రసుప్తైవ। అన్యద్భ్రూమః కిమిహకిమనీ వర్తతేవాసవేలి హ్రాయింపానే రహహవలయం బాహుమూలంప్రయాతి ॥

౮౫,— నాయిక ఇతరనాయకునియింటికి వెళ్లుచున్న తనప్రియునిజూచి చెలికత్తెతో చెప్పుకొనుచున్నది.

రాగము జంజావటి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ చూడవేయనిపడిచేపాయలుసుపతిచేరును జాడలు.

అ॥ ఆడుదికలకాంత అత్తింటికోడలు అలగోపాలుని కడికిజెడలు॥ చూ ॥

చ॥ నైటకోంగుజారిననుదెలియక-భయమించుకయులేక
తోటివారునవ్వుదురనియించుక-తోపదకుండిడుగువా- మూకా।చూ॥

౨॥ కాంతంతకాపుడుపె నానుపోని కోమలికడపలపే
కండునవెలిచేమగడుతక్కువే మే-లలవ్రాతయొవరికేదప్పె పవవేమే। చూ॥

౩॥ అత్తమామబావమరదులనుతిట్టి-అపవాదముసాడికట్టి
గుత్తనుగోపాలునిచేపట్టి-కూడినబలుగయ్యాళియికేమట్టి। చూ॥

నాయికపరకీయా-అభిసారిక॥౮॥ మదనవేదనలంతప్రయోజనస్థలమునకు నాయకునివ చ్చునట్లు చేయుచున్నదిగాని తానే నాయకస్థలమునకు పోవుచున్నదిగాని అభిసారికఅన బడును కీలిన్యాపారములుసంతాపపడుట చింత మొదలయినది ఆయా సమయోచితము నుండును. నాయకుడు పతి॥౮॥౧౮,చూ. రసము సంభోగశృంగారము॥౮॥౫౫, చూ. సంచారీభావముమదము ॥౮॥౩౮,చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి॥౮॥౭,చూ.

౮॥ శ్లో॥ రభసాదభిసర్తుముద్యతానాంవనితానాంసఖివాక్యదోషపస్యా॥ కటకటి పసోంధకారమప్పిర్పిపిసంపశ్శ్యవిమార్గ ఏకమార్గః॥

౮౬,— ఒకనాయిక గోపాలునిజూచి సఖికత్తెతో తలపు ఒకటికలిగియ పదయమునము తల్చించిన పల్కెరత్రియను చెప్పుచున్నది.

రాగము బిలహరి-తాళము మిశ్రము-

ప॥ ఎంతనేర్పునేర్చెనా దసయ్యాచూడు ఏమందునెయిప్పుడు.

అ॥ ఇంతనేర్చినట్టి యాగోపాలుడు ఇదిగో సాత్వికునివలెనే వెలసెడు॥ ఎంత॥

౧॥ కరివాహనయొక్కతె పురుషవేషముబూని- సరసునిసద్దుకుజనగాగనుగొని
ఆరసివేగమేతానామెవేసముపూని- వెరచిపట్టువానివెంటనెనడచేనే॥ ఎంత॥

౨॥ మగవాడప్రుడు నీవుతగినజాడలెల్లమగవనేనుచు వేసమనిరూపించక
పగవగతాళలేక పలవింపబోగిన - సగుమనుతలపంచిసాగనుచూపుడాచె॥

౩॥ మరుమైనతాపున నిరుపుపోవగ-తిరుణివేడుకసేయదలచిసరసమాడ.
తరుణంబిదిమునితానెగోపాలుడు-సరసిజాక్షినిగూడిచాలనొక్కించెనే॥ ఎంత

నాయికపరకీయ-అభిసారిక॥ ౪౨౭,చూ. నాయకుడుఉపపతి॥ ౪౧ ౧౪,చూ. రసముసంభోగశృంగారము॥౪౭,చూ. సంచారిభావముఅవహిత్థము॥ ౪. ౬, చూ. అలంకారముస్వభావోక్తి॥౪౧౮,చూ.

౪౮—నాయిక గ్రామాంతరమునకుపోవు నాయకునిజూచి పదరక స్వాభిప్రాయమువెలుపుచున్నది

రాగము తోడి. తాళము మిశ్రము.

ప॥ తత్తరపడలేకనేనున్న ప్రౌఢతనమేమనుకొందునే

అ॥ క్రొత్తగానుకాంతగోపాలస్వామి యుత్తరంబు కటువుగాద్వాకొందునన్నే॥ త॥

౧ నేనుకడుదుకేపలివచ్చినదంటె- ఏదెయొసగియుదివిహితవాడ్రు నిక-
నేమునీ దిశోగ నెరవేరకనీక- కోడునామనసుసు తాలుచపంపలినని॥

౨॥ కంకణముగవముకన్నియశుధృతి- పొంకమైన ఒద్దిపోవదాచుతన
వంశవాతోజీవంబునుకడలక-సంకటపడనేలసావు లెల్ల నా॥ త॥

౩॥ చాలప్రొద్దుపోయె సామిరాజగో- పాలనేకుపనై ప్రసనులున్నవోయా
వేళజనుడినన్నేలినదొరనీ- కేళ్ళయింకనావోలియనుచున వ్వా॥ త॥

నాయికప్రౌఢ-స్వీయ-ప్రవసత్పతిక॥౪॥ ఎవతెదేశాంతరముపోయినప్రియుడుఇదిగో వచ్చెదనని మాటయిచ్చిపోయి పోయినతావున మహాకార్యసంఘటనమువలనరాకుండ [illegible] నివారింపగూడనిసంతాపముచేతజ్వరపీడితమయినదేహముగలది యాగునో ఆదిప్రవసత్పతిక యనిపూర్వికులైనకవులచేత చెప్పబడుచున్నది నాయకుడుపతి॥౪॥౧ చూ. రసము ప్రవాసవిప్రలంభశృంగారము॥౪॥౪౧,చూ. సంచారిభావముమరణము।౪౨॥ హార్వాం గవ్యాపగానుండు ధనంజయుపానం [illegible] నిర్గమము మరణమనంబడును. ఈమరణము బుద్ధిపూర్వకముకానిదని ఎరుగవలెను. అలంకారముచపలాతిశయోక్తి॥ ౪॥

హేతుప్రశంస గలిగిన కార్యము సందర్భించియుండుటచే [illegible] నలంకారోక్తి యనబడును.

౪౮॥ శ్లో॥ నాయం ముంచతి సుభ్రు వామపి తమ త్యాగేః యోగ స్వరతైవాహం. విహితాంజలిర్వ్యదుపతే పృచ్ఛామి తత్త్వం వద। తాంబూలం కుసుమం పటీరము [illegible] యతే స్వాద [illegible] ॥

తా॥— ఒకనాయిక మరియొకనాయిక గోపాలుని గ్రామాంతరమునుండి [illegible] మునవచ్చియున్నదను వర్తమానమును విన్నప్పుడు [illegible] ముందున్న [illegible] జూచి తన చెలితో చెప్పుచున్నది.

రాగము బేగడ - తాళము మిశ్రము

ప॥ ఇన్నివింతలు పుట్టెగా ఈవీధి లోకన్నులపండుగగా.

అ॥ మన్నారు రాజగోపాలుడైన స్వామి ఇచ్చా [illegible] వచ్చెనయ్యంత ॥ ఇ॥

౧॥ సరసనీరదములు జతజేరి మెరసెను చాలవానకల్వలు [illegible] మున పూచెను
మరిగియున్న చందమామ [illegible] గాసెను—మాటాడని చిలుకపలికి [illegible] ॥ ఇ॥

౨॥ చక్కని [illegible] చాల క్రిక్కిరిసెను— అక్కరతో వానికి రెక్కలు మొలిచెను
గ్రుక్కిపోలిన తీగ చుట్టుకలేచెను—సుదతిరో [illegible] ॥ ఇ॥

౩॥ ఆకాశము సక్కంబంగారు కోట—చీకటిలో [illegible] తనసగరముతా
చేకొనియేలెను శ్రీరాజగోపాలు—డీ కారణమే మెయిరుచె. యెరుగక ॥ ఇన్ని॥

నాయిక పరకీయ— సమాగచ్ఛత్పతిక। [illegible] నాయకుడు ఉపపతి॥ [illegible] రసము సంభోగశృంగారము॥ [illegible] సంచారిభావము [illegible] అలంకారము రూపకాతిశయోక్తి॥ [illegible] విషయము [illegible] నిశ్చయించుటచే రూపకాతిశయోక్తి యనబడును.

౪౯॥— నాయిక తన చెలికత్తెను మట గోపాలునిపై [illegible] చెలికత్తె యమ్ము [illegible] గామరల గోపాలుని పిలువనంపియుత, సమాధానపుచ్చి [illegible] కాలమందుమును పడి వెలికత్తె మరలవచ్చినదానిని జూచి వారి సంగతి తెలియక [illegible] కను జూచి యడుగుచున్నది.

రాగము పున్నాగవరాళి - తాళము మిశ్రము

ప॥ ఇంతదెబ్బరు తెలుపవే— వానికై [illegible] పలచినావే.

అ॥ పతిమైన— జగోపాలుని జేర [illegible] నావే ॥ ఇ॥

౧। నిను గాంచుట [illegible] మోహము [illegible]
[illegible]

౨॥ రేపగల్లికనైనకోపతాపములేక-కాపురముచేయవేపణతికో సీత
ఈప్రొద్దువీమోమిటుచిన్నబోనేల-చూపోవలచిననిగ్గేనదేహాన॥౨॥
౩॥ ఎననిచగోపాలునెవ రాసిపేరొక్క-మనుజునికూడెదననుచునెరచేవో
వనితరో యిదియెంతో బాగాయెనులేవే-మునుపటివలవేమనన్నునతలపకు॥౩॥

నాయిక స్వీయ-ప్రౌఢ ల॥౧౭,చూ. నాయకుడు పతి॥ల॥౧౹చూ. రసము సం
భోగశృంగారము-ల॥౩,చూ. సంచారిభావముచపలత్వ ల॥౩౬,చూ. అలంకారము
స్వభావోక్తి ల॥౫,చూ.

౪౭,— నాయకుడు తనముఖమందుకోచున్న అన్యసంభోగ చిహ్నములను జూచి ఏమీమాటాడక వెళ్లిపోయిన నాయికయొక్కగుణములను వానిపెంటపోయినచెలికత్తెవద్దకు పరితాపసూచకముగా చెప్పుచున్నాడు

రాగము సావేరి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ నన్నిటుకడచూచినా పాపమువట్టుకొన్నదియేమనెనే.
అ॥ తిన్నగనామోముకన్నులారజూచి మన్నారురాజగోపాలా యనకనిక్క॥న॥
౧॥ ఓసిసిసీ నేనెరుగనాసో అదినాపైకె-ఆసతోనుచేసచేసికయలుతేల
చేసిమరులుపుట్టజేసినవయ్యారి-ఈసమయమునసుదోష మేమెంచి॥న॥
౨॥ గోప్పచనులలోనమ్రుచ్చపమ్నికంఠ-కస్తూరి మెచ్చువనకౌగిటగానించి
ఉప్పొంగుచుసమద్దులుంచినపడుసాని-ఇప్పుడు నన్నునతప్పెటమోయెంచి॥
౩॥ ఎంతో ప్రీతిగాపేరుగాకోని-చెంతరారమ్మనిచెలియమాకిని
ఇంతింతనగనెసవిడక కూడినది-అతడంతెనుమొంటెపడి నన్ను నిటు॥

నాయికస్వీయ-ప్రౌఢ|ల ౬,చూ నాయకుడుపతి-శఠుడు|ల॥౧౩,చూ. రస
ము ఈర్ష్యామాన విప్రలంభశృంగారము॥ ,చూ. సంచారిభావము అమర్షము॥ల॥౭,
చూ. అలంకారముస్వభావోక్తి॥ల॥౫.చూ.

౪౫,—నాయకుడు తాను చేసిన నేరము నెరిగియున్న లఘుమానముతో కోపించు నాయికను సమాధానపరచుచున్నాడు- ఈపదము లఘుమానమధ్యమానగురుమానములకు ఉదాహరణము.

రాగము సురటి - తాళము రూపక.

ప॥ ఇంతకోపంబేలెయింతికో యిపుడు.
అ॥ సంతతముకోమలనామేని చేసిన పొంతమైయున్న వనితలు నమ్మకదెలిసినామ॥ఇం॥
౧॥ చిలుకపలికెనచుతలపినేజూచితి-చెలియపలుకుపలుకుమరలి...నైతి
అలవాసనజూచెననపినపంతమా- పలుకోరికె...మానమవి ... ॥ఇం॥

౪॥ అకలికిరో సంబునధికమంటచు నీవు-ఏకలికి జలజాక్షి యటియుంటివనుచు
నీకు కనులెఱ్ఱనై నిజమెఱుగుదమనుచు-చేకొట్టి బాసలు చేయుచుంటివి గదే॥ ఇంత॥
౩॥ బలుచీకటిని చాలవలచిరివో అదో తెలిసి యిక వెనివసము కలిసినచో లచి
పలుమారు తాళుకొమ్మని నేనెంతో నెయ్యమొక్క-చెలిమి గోపాలునితో జేయరాదంటివి॥

ఈపదమునందు మొదటిచరణము లఘుమానమునకును-రెండవచరణము మధ్యమానమునకును-మూడవచరణము గురుమానమునకును ఉదాహరణములు-మానలక్షణము- ప్రియాపరాధమును సూచించుచేష్టమానము- అది-లఘువని-మధ్యమని - గురువని త్రివిధము-అన్యస్త్రీ(పరస్త్రీ)దర్శనాదులవలన గలిగినది లఘువు- అన్యురాలిపేరు ప్రసక్తివలన గలిగినది మధ్యమము- అన్య(స్త్రీ)సంభోగమువలన గలిగినది గురువు-మరియొకపక్షమున- పిల్పు మెప్పు తూహలాదులచే తప్పించబడగినది లఘువు - శపథాదులచేత తొలగింపదగినది మధ్యము - పాదములమీద బడుట భూషణములిచ్చుట మొదలగువానిచే దొలగింపదగినది గురువు. నాయిక స్వీయ-మధ్య-ఖండిత॥ లక్ష-శ్లో॥ చూ. నాయకుడు పతి-ధృష్టుడు॥ ల॥ చూ. రసము ఈర్ష్యామానవిప్రలంభశృంగారము॥ ల॥ చూ. సంచారిభావము అసూయ, ల॥ చూ. అలంకారము-మొదటిచరణమున భ్రాంతిమంతము - రెండవచరణమున స్మృతి - మూడవచరణమున సందేహము॥ ఏకక్రమమున గాలక్షణములు॥ కవిసమ్మతసాదృశ్యమువలన ఉపమానోపమేయములయొక్క-అన్యతరదర్శనముచేత అన్యమని తలచుట-స్మృత్యలంకారము ఉపమేయమైన ముఖాదులయందు పద్మాదిభ్రాంతి నిబంధింపబడుట భ్రాంతిమదలంకారము. ఉపమానోపమేయములకు పరస్పరసాదృశ్యమూలమగు సాధారణమైనదా విశేషమైనదా యని సందేహించుట సందేహాలంకారము.

క॥— గోపాలుని ధూర్తవ్యాపారమును జూచి సహింపక యీర్ష్యాకోపముతో గర్జించు నాయికను సఖి సమాధానపరచుచున్నది.

రాగము కాంభోజి - తాళము మిశ్రము.

ప॥ ఇందుకు జలిగెదవేమిటమ్మా-ఇంతకు వానిపై నేరమేమమ్మా.
అ॥ కొందరివలె నీవు గోపాలునిపై సందేహపడి యాసమయంబున కోపమ్మా॥ ఇం॥
౧॥ ముంచగమనలిద్దరందుప జమునాతటి-పందుకొట్టెదవేళ యుయ్యాలజోలితే-
అందులోనొక్కతి హత్తి హత్తి యని నిపత-ఎందుకు పిలిచెనని చూచి వాదట ఇం॥
౨॥ తానుచేసినట్టి నానావిధలీల-చానలీకుచములపై వ్రాసినది
ఏనాకిమలో ఎరుగుదమని యిపుడు-ఆనటి చక్షిణగా వ్రాసెనచేయవెసట ఇం॥
౩॥ తానేగా గోపాలవేసపుమంటిమి-పానపూపైయలదానిరచకన్న-

రానేల నేవారమణి వానిరేక-తానీక చేయును తానే చేసిన దటా ॥౧౦

ఈ పదమందు మొదటి చరణము అన్యప్రదర్శనము వల్లబుట్టిన లఘుమానము - రెండవ చరణము అన్యానామగ్రహణము వల్లగలిగిన మధ్యమానము - మూడవ చరణము అన్యాసంభోగచిహ్నము చే గలిగిన గురుమానము.

నాయిక స్వీయ-ప్రౌఢ- ఖండిత ॥ల॥ ౩౬ చూ. నాయకుడు శఠ-ధృష్టుడు ల ౯౭ చూ. రసము ఈర్ష్యామాన విప్రలంభశృంగారము ॥ల॥ ౯౮ చూ. సంచారిభావము అసూయ ల ౧౭ చూ. అలంకారము వ్యాజోక్తి ॥ల॥ అన్యహేతువును కల్పించి చెప్పుట చేత స్వభావము కప్పుట వ్యాజోక్తి అలంకారము,

---

౪౧, — గోపాలుడు చేయు చమత్కారములను జూచి కొంచనదైన నాయిక యతని నడుగుచున్నది.

రాగము శంకరాభరణము- తాళము మిశ్రం.

ప॥ ఇప్పుడు ఈలాగు చేసి చాలమల్లె ప్రేటివలెగూడనేల·

అ॥ అప్పప్పనీమాయ తెల్లను గోపాల-ఒప్పగించజాల-డే కీబాల ॥ఇ॥

౧॥ చప్పుడు సేయక రేపవల్లె నే-చేరవచ్చితిగదరా-
అప్పుడుకీసము లేక యున్న చేతు-లేబట్టితివిరా-
ఉప్పొంగుచు నీమోవియాని ముద్దు-లుంచనే వపదరా-
తెప్పున నీముద్దుమోము ఆవలికి-ద్రిప్పుకొంటివేలరా-జారచోర ॥ఇ॥

౨॥ పోడిమి నానప్రాకుదలచుదుక్క- ఈడకొప్పు పట్టగా-
వాసుకగలవారివలె నేచీకటి-వేళపరులు పట్టగా
ఈసులేని నాలేవాడపిసుదుల-నింపగాను బట్టగా
వేడుకగా నిను కౌగిలించపోలే-విదలించుకొంటివిగా-నీకేదిబాగా ॥ఇ॥

౩॥ సదయుడైన యట్టి చక్కనిగోపాల- సామినీ చెయిసోక-
అదరేను మోవియుంచె దరెను రసికయు- వదలెను నాశోక
పదరేది చెలులకు మరియాదకాదని-వలపున నెంచుకోక-
మదనజనక నే నైపై కోపవచ్చితే-పరుగెత్తితివి గనుక-సిగ్గుచలేక ॥ఇ॥

నాయిక స్వీయ-మధ్య-ఖండిత ॥ల॥ ౧-౫-౩ ౬ చూ. నాయకుడు పతి శఠుడు ॥ల॥ ౨౬ చూ. రసము ఈర్ష్యామాన విప్రలంభశృంగారము ॥ల॥ ౯౭ చూ. సంచారిభావము అసూయ ॥ల॥ ౧౭ చూ. అలంకారము స్వభావోక్తి ॥ల॥ ౪ చూ.